

FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

SEYAHATNÂMELER İŞİĞINDA MEKKE'DE OSMANLI MÎMÂRÎ ESERLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Sevde KARARMAZ

Anabilim Dalı : Mimarlık

MAYIS 2019

FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

SEYAHATNÂMELER IŞIĞINDA MEKKE'DE OSMANLI MÎMÂRÎ ESERLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Sevde KARARMAZ
(170203006)

Anabilim Dalı : Mimarlık
Kültürel Mirasın Korunması ve Yönetimi Programı

Tez Danışmanı : Prof. Dr. İbrahim NUMAN

Teslim Tarihi : 10.07.2019

FSMVÜ, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nün Mimarlık Anabilim Dalı, Kültürel Mirasın Korunması ve Yönetimi Yüksek Lisans Programı 170203006 numaralı Yüksek Lisans öğrencisi, Sevde KARARMAZ, ilgili yönetmeliklerin belirlediği gerekli tüm şartları yerine getirdikten sonra hazırladığı “SEYAHATNÂMELER IŞIĞINDA MEKKE’DE OSMANLI MÎMÂRÎ ESERLERİ” başlıklı tezini, aşağıda imzaları olan jüri önünde başarı ile sunmuştur.

Tez Danışmanı : Prof. Dr. İbrahim NUMAN .....

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi

Jüri Üyeleri : Prof. Dr. F. Zeynep AYGEN .....

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Alidost ERTUĞRUL .....

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi

Teslim Tarihi: 10.07.2019

Savunma Tarihi: 12.06.2019

Kıymetli Hocam Prof. Dr. İbrâhim Nûman'a...

ÖNSÖZ

Üç kıta üzerinde eser bırakan Osmanlı Devleti, Mekke topraklarında da hatrı sayılır miktarda eser inşa etmiştir. Ancak bizler, bu devletin inşâ, imâr ve tâmir ettiği eserleri belirli toprakların ötesinde inceleme hususunda bir miktar kısır kaldık. Bu bağlamda konuyu tercih sebeplerimden biri de, günümüzde bulunduğumuz topraklardan sıyrılıp, Osmanlı mîmârîsinin farklı kültür coğrafyalarındaki tesîrini ve dönüşümünü gözlemlemek olmuştur.

Hazırlamaya nail olduğum bu özel çalışmada öncelikle hayat görüşü ve danışmanlığı ile çalışmama ve bana yol gösteren, kısıtlı zamanını ve tüm bilgi birikimini hiç çekinmeden benimle paylaşan kıymetli hocam Prof. Dr. İbrâhim Nûman'a teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca yine bilgi birikimlerini benimle paylaşan değerli hocalarım Dr. Öğr. Üyesi Alidost Ertuğrul'a, Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Vefa Çobanoğlu'na, Prof. Dr. Mehmet Asutay'a, üzerimde emeği olan Yüksek Lisans hocam Prof. Dr. Fatma Zeynep Aygen'e, Lisans hocam Prof. Dr. Abdülhamit Tüfekçioğlu'na, arşiv belgeleri konusunda yardımını esirgemeyen Tarihçi Süleyman Topcu'ya ve bu süreçte hep yanımda olan aileme teşekkürü borç bilirim.

Son olarak bu çalışma, bu alanda çalışma yapacak bilim insanlarına kaynaklık edecekse ve Mekke'deki Osmanlı mîmârî eserlerinin gelecek yıllarda unutulmasının bir nebze de olsa önüne geçecekse amacına ulaşmış demektir.

Mayıs 2019

Sevde KARARMAZ

Sanat Tarihçisi

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
KISALTMALAR	vii
ŞEKİL LİSTESİ	ix
ÖZET	xv
SUMMARY	xvii
1. GİRİŞ	1
1.1. Amaç.....	1
1.2. Kapsam.....	2
1.3. Yöntem.....	3
2. MEKKE	5
2.1. Mekke Şehrinin Coğrafi Özellikleri.....	5
2.2. Mekke Şehrinin İslâmiyet Açısından Önemi.....	9
2.3. Osmanlı Devrinde Mekke.....	10
2.3.1. Vakıf Hareketleri.....	10
2.3.2. Surre Alayları.....	11
2.3.3. Mîmârlık Hareketleri.....	13
2.3.3.1. Osmanlı Eserleri Listesi.....	15
2.3.3.2. Osmanlı Tâmirinden Geçen Eserlerin Listesi.....	15
3. SEYAHATNÂMELER İŞİĞİNDA MEKKE'DE OSMANLI MİMARİ ESERLERİ	17
3.1. Mekke'yi Ziyaret Eden Seyyahlar ve Seyahatnâmeleri.....	18
3.1.1. İbn Battûta.....	18
3.1.1.1. Rihle.....	19
3.1.2. Ludovico Di Varthema.....	19
3.1.2.1. The Travels of Ludovico di Varthema.....	20
3.1.3. Evliyâ Çelebi.....	20
3.1.3.1. Seyahatnâme.....	21
3.1.4. Yusuf Nâbi.....	22
3.1.4.1. Tuhfetü'l-Haremeyn.....	22
3.1.5. Domingo Badia y Leyblich.....	23
3.1.5.1. Les Voyages.....	24
3.1.6. John Lewis Burckhardt.....	24

3.1.6.1. Travels in Arabia.....	25
3.1.7. Richard F. Burton.....	25
3.1.7.1. Personal Narrative of a Pilgrimage to Al-Madinah and Meccah.....	26
3.1.8. Eyüp Sabri Paşa.....	27
3.1.8.1. Mir'ât-ı Mekke.....	27
3.1.9. Tuğgeneral İbrahim Rifat Paşa.....	28
3.1.9.1. Mir'atü'l-Haremeyn.....	29
3.1.10. Hüseyin Vassaf.....	29
3.1.10.1. Hicâz Hatırası.....	31
3.2. Mekke Fotoğrafları ve Geçmişten Günümüze Mekke Fotoğrafçıları.....	32
3.2.1. Osmanlı Fotoğraf Arşivi.....	33
3.2.2. Muhammed Sadık Bey.....	34
3.2.3. Christian Snouck Hurgronie.....	35
3.2.4. Seyyid Abdulgaffâr bin Abdurrahmân el Bağdadî.....	36
3.2.5. H. A. Mirza.....	37
3.2.6. İbrahim Rifat Paşa.....	38
3.2.7. El Batanuni.....	39
3.2.8. Şefik Mahmud Arab Girly ve Babası Mahmud Arab Girly.....	39
3.2.9. Diğer Fotoğrafçılar ve Fotoğraflar.....	41
3.3. Mekke'deki Mimârî Yapılar, Seyyahların Yapılar Hakkındaki Gözlemleri ve Yorumlar.....	44
3.3.1. Mescidler.....	47
3.3.1.1. Mescid-i Haram.....	47
Kâbe-i Muazzama.....	50
Mescid-i Harâm'ın revakları.....	56
Makamât-ı erbaa.....	62
Mescid-i Haram'ın minâreleri.....	68
Mescid-i Haram'ın kapıları.....	71
3.3.1.2. Mescid-i Hayf.....	78
3.3.1.3. Meş'ârü'l-Harâm Camii.....	83
3.3.1.4. Mescid-i İbrahim.....	86

3.3.2. Su Yapıları.....	88
3.3.2.1. Zenzem-i Şerif.....	89
3.3.2.2. Ayn-ı Zübeyde Su Yolu.....	94
3.3.2.3. Sultan Süleyman Han Hamamı.....	103
3.3.2.4. Sokollu Mehmet Paşa Hamamı.....	109
3.3.2.5. Sultan Süleyman Han Çeşmesi.....	111
3.3.3. Askerî Yapılar.....	112
3.3.3.1. Ecyad Kalesi.....	112
3.3.3.2. Hindî Kalesi.....	118
3.3.4. Eğitim Yapıları ve Sivil Mîmârî Örnekleri.....	119
3.3.4.1. Sultan Süleyman Han Medresesi.....	120
3.3.4.2. Hz. Peygamber'in Evi.....	121
3.3.4.3. Hz. Hatice'nin Evi ve Türbesi.....	124
3.3.4.4. Hükûmet Konağı.....	129
3.3.4.5. Ribatü'l-Hayl.....	131
3.3.5. Hastaneler ve Diğer Yardım Amaçlı Yapılan Yapılar.....	134
3.3.5.1. Misafirhâne.....	134
3.3.5.2. Haseki Sultan İmâreti.....	138
3.3.5.3. Gureba ve Fukara Hastahanesi.....	139
3.3.5.4. Gureba-yı Müslimin Hastahanesi.....	140
4. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ.....	143
BİBLİYOGRAFYA.....	145
KAYNAKÇA.....	151

KISALTMALAR

Bkz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
c.	cilt
Çev.	Çeviren
Çiz.	Çizim
Edt.	Editör
E.T.	Erişim Târihî
h.	hicrî
Haz.	Hazırlayan
IRCICA	İslâm Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İSAM	İslâm Araştırmaları Merkezi
İÜ	İstanbul Üniversitesi
Ktb.	Kütüphanesi
m.	milâdi
no.	numara
s.	sayfa
vol.	volume
vr.	varaka
TDV	Türkiye Diyânet Vakfı

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1.1.: Günümüzde Suudi Arabistan Mekke Bölgesi'nin yönetim merkezi olan Mekke şehrinin sınırlarını gösteren harita çizimi

Şekil 2.1.: Kâbe'nin bulunduğu çukur kısım ve çevresinin geçmişten 1992 yılına kadarki gelişimini gösteren çizim

Şekil 2.2.: M. 1969 yılı Kâbe'de su baskını. Metâfin temizliği öncesinde çekilmiştir

Şekil 2.3.: Cebel-i Mekke-i Mükerreme ve havalisi haritası

Şekil 2.4.: Sarayda surra merasimi

Şekil 2.5.: Mekke'deki Osmanlı mîmârî eserlerini ele alan tablo.

Şekil 2.6.: Mekke'deki Osmanlı tâmirinden geçen mîmârî eserleri gösteren tablo.

Şekil 3.1.: Mekke'deki Osmanlı yapımı mîmârî eserler ile Osmanlı tâmirinden geçen mîmârî eserlerin hangi seyyah tarafından ziyaret edildiğine dair bilgileri ihtivâ eden tablo.

Şekil 3.2.: Mekke'yi ziyâret eden seyyahlar ve yazdıkları eserleri gösteren tablo.

Şekil 3.3.: Ludovico di Varthema'nın gezi rotasını gösteren harita

Şekil 3.4.: Evliya Çelebi'nin Topkapı Sarayı'nda bulunan seyahatnâmesinde hac yolculuğunu anlattığı ilk sayfa

Şekil 3.5.: Nâbî'nin Karacaahmet'teki mezarlığı

Şekil 3.6.: Ali Bey el-Abbasi'nin kitabının birinci cildinin başında yer alan portresi

Şekil 3.7.: Seyahatnâmenin Fransızca olan ilk basımının ciltleri

Şekil 3.8.: John Lewis Burckhardt

Şekil 3.9.: Richard F. Burton

Şekil 3.10.: *Mir'ât-ı Mekke*'nin yazma nüshasının cildi

Şekil 3.11.: *Mir'âtü'l-Haremeyn*'in *Mir'ât-ı Mekke* cildinin matbu nüshasının iç kapağı

Şekil 3.12.: Tuğgeneral İbrahim Rifat Paşa

Şekil 3.13: Soldan sağa ayaktakiler, oğlu Suad, vükelâdan Nazmi Bey, Râsim Bey, hukuk reisi İsmail Bey; oturanlar, birâderzâde Sâime'nin oğlu Hüsâmeddin, Hüseyin Vassâf, Hamdi Bey, Saîd Bey

Şekil 3.14.: 19 Kasım 1880 (16 Zilhicce 1297) Muhammed Sadık'ın albümündeki 4 numaralı bu fotoğrafta daire içine alınan kısım ile Şekil 2.6.'daki daire içine alınan kısım aynı ânı yansıtmaktadır

Şekil 3.15.: Yukarıdaki fotoğrafla aynı tarihlerde Osmanlı askerleri tarafından çekilen fotoğraf karesi

Şekil 3.16.: h. 1298 (m. 1880) yılında Osmanlı askerleri tarafından çekilen Mekke'nin panoramik fotoğrafı

Şekil 3.17.: Muhammed Sadık Bey

Şekil 3.18.: Muhammed Sadık'ın albümündeki ikinci fotoğraf

Şekil 3.19.: Christian Snouck-Hurgronje

Şekil 3.20.: Osman Nuri Paşa tarafından 1883 yılında inşa edilen Safa Karakolu'nu gösteren fotoğraf çekimi

Şekil 3.21.: Seyyid Abdulgaffâr bin Abdurrahmân el Bağdadî'nin fotoğrafı, 1885-1900

Şekil 3.22.: Seyyid Abdulgaffâr bin Abdurrahmân el Bağdadî'nin Ebû Kubeyş Dağı'ndan çektiği panoramik fotoğraf

Şekil 3.23.: H.A. Mirza tarafından çekilen Mekke şehri fotoğrafı

Şekil 3.24.: H. A. Mirza tarafından çekilen Kâbe alanı ve çevresi

Şekil 3.25.: Tuğgeneral İbrahim Rifat Paşa

Şekil 3.26.: Batanuni tarafından yayımlanan Cebel-i Rahme Dağı'nın fotoğrafı

Şekil 3.27.: Şefik Mahmud Arab-Girly

Şekil 3.28.: Mahmud Arab-Girly

Şekil 3.29.: Metâf alanını temizleyen halk ve temizlik işçileri

Şekil 3.30.: 1952'de National Geographic Magazine için Abdul Ghafur Sheikh tarafından çekilen Mescid-i Harâm'ın ilk renkli fotoğrafı

Şekil 3.31.: Mescid-i Harâm'ı da içine alan Mekke'nin bir hava fotoğrafı

Şekil 3.32.: Mescid-i Harâm'ın genişletilmesi sırasında çekilen fotoğraf, İslam Khaled, 2014

Şekil 3.33.: Mekke'nin 2016 yılında çekilmiş bir hava fotoğrafı

Şekil 3.34.: Çalışmada Mekke şehrinde ele alınan mîmârî eserleri gösteren harita çizimi

Şekil 3.35: Çalışmaya dâhil edilen mîmârî eserlerin Osmanlı devrinde geçirdikleri tâmir ve Suud idâresi devrindeki yıkım târihlerini ihtiva eden tablo

Şekil 3.36.: Mescid-i Haram'ın 1285 (m.1868) yılına ait görüntüsü

Şekil 3.37.: IV. Mehmed'in Mescid-i Harâm tâmir kitabesi, Mekke Müzesi

Şekil 3.38.: Mekke Müzesi'nin konumunu gösteren QR Kod.

Şekil 3.39.: III. Murad'ın Mescid-i Harâm'ı tâmir kitâbesi, Mekke Müzesi

Şekil 3.40.: Mescid-i Harâm'ın gelişimini gösteren çizim

Şekil 3.41.: Mescid-i Harâm'ın bulunduğu konumu gösteren QR Kod.

Şekil 3.42.: Kâbe'nin planı

Şekil 3.43.: Arsa-i mukaddese-i Kâ'betullâhi'l-ulyâ

Şekil 3.44.: Mescidü'l-Harâm'a dühul eden seylâb sebebiyle Kâ'betullâh'ın sükut eylediğini gösterir bir resimdir

Şekil 3.45.: Leyblich tarafından çizilen Kâbe

Şekil 3.46.: Mescid-i Harâm'daki Osmanlı revaklarının bir kesitini gösteren çizim

Şekil 3.47.: Metâf alanının bir kısmının Leyblich tarafından çizimi

Şekil 3.48.: Mescid-i Haram'ın haritası

Şekil 3.49.: Harem revaklarının içten görünüşü

Şekil 3.50.: Metaf alanını çeviren revaklardaki sütun başlıklarından bazılarını gösteren çizim

Şekil 3.51.: Sonradan ilâve edilen revakların içten görünüşü

Şekil 3.52.: 1. Hanefî Makamı, 2. Şâfi Makamı, 3. Mâlikî Makamı, 4. Hanbelî Makamı

Şekil 3.53.: Makam binalarının yüzölçümleri ile ilgili tablo

Şekil 3.54.: Şekl-i Makâm-ı Hanefî

Şekil 3.55.: Harem-i Şerîf minâreleri kaidelerinin yüzölçümlerini gösteren tablo

Şekil 3.56.: Osmanlı idâresi zamanında Mescid-i Harâm minârelerinin bir kısmı

Şekil 3.57.: Günümüzde Mescid-i Harâm minârelerinin bir kısmı

Şekil 3.58.: Babü's-Safâ Kapısı

Şekil 3.59.: Mescidü'l-Harâm kapıları medhallerinin arzen mesâhası

Şekil 3.60.: Bâbü's-Safâ Kapısı

Şekil 3.61.: Tuğgeneral İbrahim Rifat Paşa'nın Mir'atü'l-Harameyn adlı eserinde bahsettiği kapılar

Şekil 3.62.: Mekke haremindeki Ali Kapısı

Şekil 3.63.: John Lewis Burckhardt'ın Seyahatnâmesi'nde bahsettiği kapılar

Şekil 3.64.: Mescid-i Hayf'ın günümüzdeki konumunu gösteren QR Kod.

Şekil 3.65.: Mina vâdisinde kâ'in Mescid-i Hayf'ın resmidir

Şekil 3.66.: Hayf Mescidi

Şekil 3.67.: Mina'daki Hayf Mescidi ve Hz. Peygamberin veda haccında beş vakit namaz kıldırıldığı yerde bulunan kubbe

Şekil 3.68.: Mescid-i Hayf'ın günümüzdeki görüntüsü

Şekil 3.69.: Meş'arü'l-Haram Camii'nin günümüzdeki konumunu gösteren QR Kod.

Şekil 3.70.: Müzdelife vâdisinde vâki' Meş'arü'l-Harâm Mescid-i mukaddesidir

Şekil 3.71.: Leyblich'in Meş'arü'l-Harâm Camii'ni resmettiği çizim

Şekil 3.72.: Meş'arü'l-Harâm'ın günümüzdeki görünümü

- Şekil 3.73.:** Meş'arü'l-Harâm'ın duvar örgü sistemini gösteren fotoğraf
- Şekil 3.74.:** Mescid-i İbrâhim'in günümüzdeki konumunu gösteren QR Kod.
- Şekil 3.75.:** Mescid-i İbrâhîm ma'bed-i latîfî olup nâm-ı diğeri Mescid-i Nemire'dir
- Şekil 3.76.:** Günümüzde Mescid-i İbrâhim'in görüntüsü
- Şekil 3.77.:** Zemzem binâsını gösteren fotoğraf karesi.
- Şekil 3.78.:** Zemzem-i Şerîf'in bulunduğu konumu gösteren QR Kod.
- Şekil 3.79.:** Ali Bey el-Abbasi tarafından çizilen Zemzem binasının ön cephesi
- Şekil 3.80.:** Ali Bey el-Abbasi tarafından çizilen Zemzem binasının içi ve kuyunun görünümü
- Şekil 3.81.:** 1979'da metaî genişletilmesi sırasında Zemzem binasının yerine koyulan işaret
- Şekil 3.82.:** Ayn-ı Zübeyde Su Yolu'nu gösteren harita
- Şekil 3.83.:** Ayn-ı Zübeyde Su Yolu'nun günümüzdeki konumunu gösteren QR Kod.
- Şekil 3.84.:** Kanuni Sultan Süleyman tarafından yaptırılan su kemerleri
- Şekil 3.85.:** Arafat Meydanı'ndaki havuzların krokisi
- Şekil 3.86.:** Ayn-ı Zübeyde su yolunun tahrip olan çeşmelerini gösteren fotoğraf
- Şekil 3.87.:** Gışâşîye Mahallesi'nde bulunan Sultan Süleyman Han Hamamı
- Şekil 3.88.:** Gışâşîye Hamamı'nın bulunduğu tahmini yeri gösteren QR Kod
- Şekil 3.89.:** Hamam kubbelerinin ve beşik tonozun görünüşü
- Şekil 3.90.:** Camedân kubbesinin caddeden görünüşü
- Şekil 3.91.:** Sultan Süleyman Han Hamamı'nın planı
- Şekil 3.92.:** Camedân kısmının kubbesinin içten görünüşü
- Şekil 3.93.:** Sultan Süleyman Hamamı'nın önüne açılan banka
- Şekil 3.94.:** Sıcaklık kısmının içten görünüşü
- Şekil 3.95.:** Hamamın aydınlık gözleri bulunan tıraşlık kubbesi
- Şekil 3.96.:** Hamamın ılıklik bölümü
- Şekil 3.97.:** Hamamın korumaya alınan musluk parçası
- Şekil 3.98.:** Sokollu Mehmet Paşa Hamamı'nın günümüzdeki tahmini konumunu gösteren QR Kod
- Şekil 3.99.:** Sokollu Mehmet Paşa Hamamı'nın planı
- Şekil 3.100.:** Süleyman Han Çeşmesi
- Şekil 3.101.:** Süleyman Han Çeşmesi'nin bulunduğu Ömer Dağı yakınlarını gösteren QR Kod

Şekil 3.102.: Süleyman Han Çeşmesi'nin iç görüntüsü

Şekil 3.103.: Ciyad Kalesi Planı [11 Ca 1300 / 20 Mart 1883]

Şekil 3.104.: Ecyad Kalesi'nin hava fotoğrafı

Şekil 3.105.: Mescid-i Harâm – Mekke-i Mükerreme, Ecyâd Kalesi (h.1297/m.1880)

Şekil 3.106.: Ecyad Kalesi'nin duvar örgüsünü gösteren fotoğraf

Şekil 3.107.: Ecyad Kalesi'nin, kavsarası yarım dairesel kemerle oluşturulmuş ve girişi basık kemerli olan iç kapısı

Şekil 3.108.: Kalenin basık kemerli giriş kapısı

Şekil 3.109.: Kalenin bir kısmında görülen zencerek ve penç tezyînâtı

Şekil 3.110.: Kalenin bir bölümünde bulunan tezyînâtlı niş

Şekil 3.111.: Suud Hükûmeti'nin Osmanlı eseri olan Ecyâd Kalesi'ni yıkarak yerine yaptırdığı Ebrac el-Beyt denen oteller topluluğu

Şekil 3.112.: Kalenin yerine inşâ edilen Ebrac el-Beyt kompleksinin günümüzdeki konumunu gösteren QR Kod.

Şekil 3.113.: Günümüzde Hindî Kalesi'nin bulunduğu tahmini konumu gösteren QR Kod

Şekil 3.114.: Gayret Kışla-i Hümayunu

Şekil 3.115.: Şekil 3.103.'deki fotoğrafın yan kısmına düşülen not.

Şekil 3.116.: Kanuni Sultan Süleyman'ın yaptırdığı medâris-i erbaâ ve dört kubbesini gösteren fotoğraf

Şekil 3.117.: Günümüzde medresenin bulunduğu tahmini konumu gösteren QR Kod

Şekil 3.118.: Hz. Peygamber'in doğduğu evin yıkılıp yerine inşâ edilen kütüphanenin konumunu gösteren QR Kod

Şekil 3.119.: Hz. Peygamber'in Osmanlı devrindeki mescide dönüştürülmüş olan evini gösteren fotoğraf

Şekil 3.120.: Hz. Peygamber'in Osmanlı devrinde mescide dönüştürülmüş evinin yıkılıp üzerine yapılan kütüphane binası

Şekil 3.121.: Hz. Hatice Evi'nin mihrabı

Şekil 3.122.: Hz. Fatımanın doğduğu Hz. Haticenin evinin tahmini planı

Şekil 3.123.: Günümüzde Hz. Hatice'nin evinin yerine inşâ edilen umumi tuvaletin konumunu gösteren QR Kod

Şekil 3.124.: Günümüzde Cennetü'l-Mualla kabristanının konumunu gösteren QR Kod.

Şekil 3.125.: Hz. Haticetü'l-Kübra'nın merkad-ı münifi

Şekil 3.126.: Cennetü'l-Mualla

Şekil 3.127.: Günümüzde yıkılmış olan Hükûmet Konağı'nın bulunduğu tahmini konumu gösteren QR Kod

Şekil 3.128.: Hamidiye Kışlası

Şekil 3.129.: Ribatü'l-Hayl'ın alt kat planı

Şekil 3.130.: Ribatü'l-Hayl'ın üst kat planı

Şekil 3.131: Ribatü'l-Hayl'ın cephe kesiti

Şekil 3.132: Ribatü'l-Hayl'ın cephe görünüşü

Şekil 3.133.: Ribatü'l-Hayl'a ait kitâbe

Şekil 3.134.: Misafirhâne'yi ve bulunduğu alanı gösteren fotoğraf

Şekil 3.135.: Misafirhâne'nin dıştan görünüşü

Şekil 3.136.: İ.Ü. Ktb., n. 93376.

Şekil 3.137.: Misafirhâne'nin üst kat koridorlarından biri

Şekil 3.138.: Sultan Abdülhamid Han'ın Misafirhânesi h.1325

Şekil 3.139.: Misafirhanenin günümüzdeki tahmini konumunu gösteren QR Kod

Şekil 3.140.: Haseki Sultan İmareti'nin yıkım aşamasından bir görüntüsü

Şekil 3.141.: Haseki Sultan İmareti'nin yıkım aşamasından bir görüntüsü

Şekil 3.142.: Yıkılmış olan Haseki Sultan İmâreti'nin günümüzde hangi konumda bulunduğunu gösteren fotoğraf

Şekil 3.143.: Gureba ve Fukara Hastanesi'nin geçmişte bulunduğu konumu gösteren QR Kod.

Şekil 3.144.: Gureba-yı Müslimin Hastanesi'nin geçmişte bulunduğu konumu gösteren QR Kod (Günümüzde Haram Emergency Hospital'ın bulunduğu noktada olduğu düşünülmüştür)

Şekil 3.145.: Gureba-yı Müslimin Hastanesi'nin bahçesi

Şekil 3.146.: Gureba-yı Müslimin Hastanesi'nin iç görünümü

SEYAHATNÂMELER IŞIĞINDA MEKKE'DE OSMANLI MÎMÂRÎ ESERLERİ

ÖZET

“Seyahatnâmeler Işığında Mekke’de Osmanlı Mîmârî Eserleri” başlıklı bu çalışma, Mekke’de Osmanlı Devleti tarafından inşâ edilen ve Osmanlı tâmirinden geçmiş mîmârî eserleri ele alıp bu eserlerin seyyahlar üzerinden incelenip yorumlanmasıyla oluşturulan bir çalışma olmuştur.

Çalışmanın ilk kısımlarında Mekke şehri tüm yönleriyle ve özel olarak Osmanlı’nın mîmârî bakış açısı altında değerlendirilirken, teze ismini veren kısımda öncelikle şehrin bir haritasına ve seyyah-eser tablosuna yer verilmiştir. Haritadaki tüm mîmârî eserler, aynı zamanda bu bölümün devamında da işlenmiş olan eserlerden ibâret tutulmuştur. Seyyah-eser tablosunda ise hangi seyyahın hangi mîmârî eseri ziyâret edip bahsettiği basitçe belli edilmiştir. Bu sâyede çalışmaya kronolojik bir zemin hazırlanmıştır.

Son olarak yapılan bu çalışmanın genel çıkarımını özetleyecek olursak hem İslâmiyet öncesi hem de İslâmiyetin ilk yıllarından itibâren kıymetli olduğu bilinen bu şehre, Osmanlı Devleti gerek vakıflarla, gerek surre ile ve gerekse de inşâ ettiği mîmârî eserlerle verdiği değeri kanıtlamıştır. Osmanlı Devleti bu şehirde bulunduğu ortamın coğrafi ve kültürel yapısına uyumlu eserler üretmiştir. Bu durumu hem kendi inşâ ettiği eserlerde hem de tâmirinden geçen eserlerde gözlemlemek mümkün olmuştur. Zamanla farklı devletlerin farklı icrâatlarıyla beraber çok katmanlı bir mîmârî görünüm sergileyen şehirde, idârenin değişimiyle birlikte eserlerin birer birer ortadan kaldırıldığı ve günümüzde de bu eserlerin buldukları bölgelere farklı amaçlara hizmet eden mîmârî tasarımlar yerleştirildiği müşâhede edilmiştir.

Anahtar Kelimeler : Mekke, Surre, Vakıf, Arabistan’da Osmanlı Mîmârîsi, Seyyah, Seyahatnâme, Koruma, Tâmir (Restorasyon).

OTTOMAN ARCHITECTURAL WORKS IN MECCA UNDER THE LIGHTS OF TRAVELOGUES

SUMMARY

The study of “*Ottoman Architectural Works in Mecca Under The Lights of Travelogues*” is representing about builds built by Ottoman Empire in Mecca and the architectural works which are repaired by the Ottoman Empire. Furthermore, it is including the evaluation of this works thanks to travelers.

While the first part of the study evaluates the city of Mecca in every different way and especially the architectural perspective of Ottomans, the map of the city and traveler-architectural build relation table are given primarily in the part which gives the name of this thesis. Exact locations of every work that explained in the next parts are specified in the map given in this part. In the table of traveler-architectural build, the information of which traveler writes about which work is simply explained. Owing to this, the fundamentals of a chronological study were prepared.

If we explain the summary of general inference of this study, Ottomans are proved their respect for this city, which is valuable ever since the beginning of Islam. This is proved via foundations, donations given by Sultans or architectural builds built by them. Ottomans built works which are convenient for the culture and geography of this region. This situation can be viewed on the works built or repaired by them. In time, the city began to show multi-layer architecture due to the other works of other countries. With the change of the administration from time to time, the architectural works began to disappear one by one, and today it is observed that these works have been changed for different structures used for different purposes.

Keywords : Mekka, Surra, Foundation, Ottoman Architecture in Arabia, Traveler, Travelogue, Conservation, Repair (Restoration).

1. GİRİŞ

Hemen her dinde bulunan kutsal mekân kavramı İslâm dininde Mekke şehrinin merkezinde biçimlenmiştir. “Şehirlerin anası” (Umm al-Qurra) (Kur’ân-ı Kerîm, En’âm-92; Kur’ân-ı Kerîm, Şurâ-7.) adıyla sıkça anılan Mekke, coğrafya itibarıyla yaşamak için hiç elverişli bir yer olmamasına rağmen burada dinî değerler hayat kalitesinin önüne geçmiştir ve Kâbe’nin inşâsı ile birlikte bir şehirleşme sürecine girilmiştir.

Şehirde, tarıma elverişli toprakların bulunmayışından dolayı zorunlu geçim kaynağı ticaret olmuştur. Farklı bölgelerle ve halklarla yapılan ticaret, Mekke’nin kapalı bir toplum yapısına sahip olmasının bir miktar önüne geçmiştir. Farklı fikir ve görüşlerin oluşabileceği bu toplumda farklı hayat tarzlarının oluşması da tabiidir ve hem bu sebeple hem de çevre bölgelerden gelen ustaların etkisiyle mîmârîde üslûp farklılıkları görülebilmektedir.

Mekke şehri merkezde dairevî bir şekil üzere başlayıp çevredeki tepelerin topoğrafyasına uyacak biçimde organik olarak gelişmiş bir şehirdir. Kâbe, kible olması ve tüm dünya Müslümanlarının nerede olurlarsa olsunlar ona yönelerek (Kur’ân-ı Kerîm, Bakara:115) ibâdet etmeleri hasebiyle Müslüman mabedleri için de bu yönelişe hizmet eden tasarımlar geliştirilmiştir. Bazı yazarlar tarafından Kâbe, Dünya’nın merkezi ve Dünya’nın kendi etrafında dönüş hareketi de Kâbe merkezli düşünülmüştür (Bozkurt & Küçükaşçı, 2003, s. 555). Buna göre eğer Kâbe, Dünya’nın merkezinde bulunmaktaysa o hâlde tavaf hareketinde Dünya’nın dönüşünü -sembolik olarak- seyretmek mümkün olabilmektedir.

1.1.Amaç

Mekke’deki Osmanlı mîmârîsine ilişkin yapılan bu çalışma için öncelikle Mekke hakkında yapılmış evvelki çalışmalar incelenmiştir. Önceki yüksek lisans ve doktora tezlerine bakıldığında ağırlıklı olarak din ve tarih alanında yapılmış çalışmalara

rastlanmıştır. Bu çalışmaların daha çok Mekke'nin fizikî, etnik, kültürel yapısı ve Mekke'nin fethi konularını kapsadıkları görülmüştür.¹

Çalışmanın başlığını oluşturan “*Seyahatnâmeler Işığında Mekke’de Osmanlı Mîmârî Eserleri*” konusu ile iki açıdan akademik anlamda bir boşluğun doldurulması hedeflenmiştir. Mekke’deki hemen her Osmanlı eli değmiş mimârî yapıyı belirlemeye çalışan bu çalışmanın bir örneğine daha önce hiç rastlanmamıştır. Öncelikle bu alan üzerine çalışılmış ve Mekke’deki bahsi geçen eserler, seyahatnâmeler üzerinden incelenerek aynı zamanda konuya farklı bir bakış açısı kazandırılmaya çalışılmıştır.

Çalışmadaki diğer bir amaç da bu soruların özellikle seyyahların anlattıkları hattâ fotoğrafçıların kareleri içerisinde gözlemledikleri üzerinden cevaplandırılması ve zaman içinde bölgedeki eserlerin değişimini ortaya koymak, aynı zamanda da bölgedeki dînî ve hayat biçimine ait fikirlerin mîmârîye nasıl yansıdığına cevabını aramaktır.

1.2. Kapsam

Yapılan çalışmada öncelikle binâ ile ilgili olanlar hâriç târihî hâdiseler kapsam dışı bırakılarak Mekke şehri hakkında genel bilgiler verilmektedir. Mekke'nin isimlerinden bahsedip, şehrin İslâmiyet açısından önemine değinildikten sonra Mekke'nin coğrâfi özellikleri, genel olarak mîmârî görünümü ve Osmanlı'nın Mekke için yaptığı hizmetler kapsam içine alınmıştır. Tezin başlığından da yola çıkarak anlaşılacağı üzere burada Mekke'nin İslâmiyet'in doğuşundan itibaren olan tarih sürecine değil; özellikle Osmanlı Devleti dönemindeki şehrin genel görünümü ve mimarlık hareketleri anlatılmıştır.

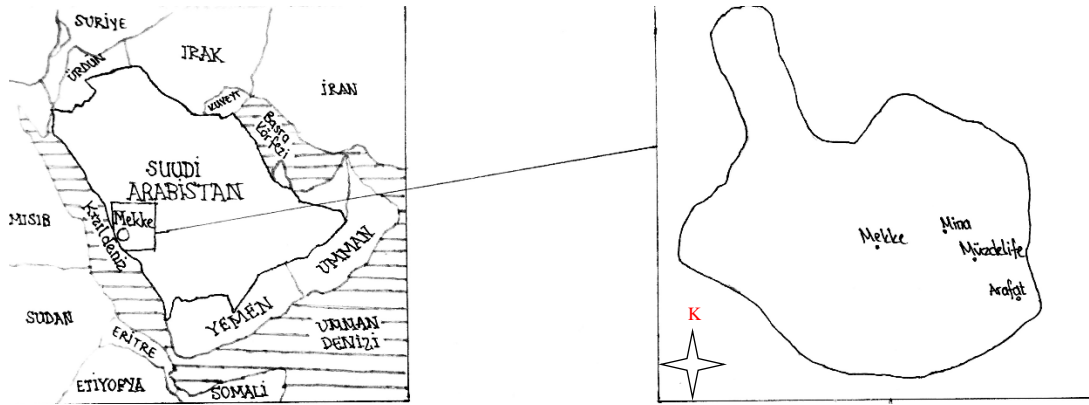
Çalışmada esâsen Mekke’deki mîmârî eserler hakkında bilgi veren seyyahlar ele alınırken bunun yanında Mekke’yi fotoğraflayan fotoğraf sanatçılarından da kronolojik olarak bahsedilmiştir. Seyyahlar konusunda Doğulu, Batılı, Gayrimüslim veyahut Müslüman olarak hiçbir ayırım yapılmaksızın Mekke’ye seyahat ettikleri hakkında bilgiye ulaşılabilen seyyahlar teze dâhil edilmiştir fakat Surre alayları ile gidenler seyyah olarak ele alınmamış ve aktardıkları kapsam dışında tutulmuştur. Seçilen seyyahlardan en erken tarihte Mekke’de bulunan seyyah İbn Battûta, en geç

---

¹ Bkz. Cengiz Altun, *Hicri Birinci Yüzyılda Mekke Şehri (Fiziki, demografik, idari, iktisadi ve sosyal yapısı)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.; Mehmet Nur Akdoğan, “Mekke'nin Fethi”, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

tarihte bulunan ise Hüseyin Vassaf'tır. 1326 târihinde Mekke'de bulunan Battûta'nın teze dâhil edilme sebebi ise Osmanlı öncesinden bir görünümün verilmesi ve bu şekilde Osmanlı idâresini belli bir zemine oturtup değişimleri net olarak tespit edebilmektir.

Tüm bunlar dışında ayrıca teze dâhil olan seyyahların Mekke'de buldukları sırada yazdıkları seyahatnâmelerden bahsedilip, yalnızca Mekke sınırları içinde bulunan(Şekil 1.1.) Osmanlı yapımı ve Osmanlı tâmiri geçirmiş olan eserler hakkında söyledikleri her şey tek tek incelenmiştir. Son olarak da eserlerin günümüzdeki hâlleri ile ilgili bir kıyaslamaya gidilmiştir.

Şekil 1.1.: Günümüzde Suudi Arabistan Mekke Bölgesi'nin yönetim merkezi olan Mekke şehrinin sınırlarını gösteren harita çizimi (Sevde Kararmaz).

1.3. Yöntem

Çalışmanın konusunun, amacının ve kapsamının belirlenmesinin ardından öncelikle Mekke şehri ve Mekke'yi ziyâret eden seyyahlar hakkında bir ön araştırma yapılmıştır. Elde edilen veriler ışığında seyahatnâme okumalarına devam edilerek ve tablolar hazırlanarak yöntem belirlenmiştir.

Yazım aşamasında ise genelden özele bir anlatım tercih edilmiş; Mekke şehriden bahsedildikten sonra asıl konuya geçiş sağlanmıştır. Konuya girişte bir seyyah ve seyahatnâme tablosuna yer verilmiş; bu tablolarda(Bkz. Şekil 3.1. ; Şekil 3.2.) hangi seyyahın Mekke'de ne zaman bulunduğu, şehirde hangi eserleri incelediği, seyahatnâmesini ne zaman kaleme aldığı gibi bilgiler kronolojik olarak belirtilmiştir.

Tüm bunların yanında seyahatnâmelerde edinilen bilgiler ışığında eserlerin yerleri belirlenip bir harita çizilmiştir. Ayrıca bu eserlere QR Kodlar hazırlanıp ilgili

bölümlere konum ve eski/yeni fotoğraf eklemesi yapılarak çalışmaya ziyâretçiler açısından bir rehber özelliği kazandırılması hedeflenmiştir.

2.MEKKE

İslâm dininin merkezi konumundaki Mekke'nin kullanılan çok fazla adı vardır. İmam Nevevî'ye göre bir yer/bölge ne kadar fazla isme sahipse o kadar faziletli ve kutsaldır. Ayrıca yeryüzünde en fazla isme sahip yerin Mekke ve Medine olduğunu dolayısıyla buraların da en faziletli yerler olduğunu söylemektedir (Münâvî, 1971, s. 42); (Gabban, 2000, s. 23).

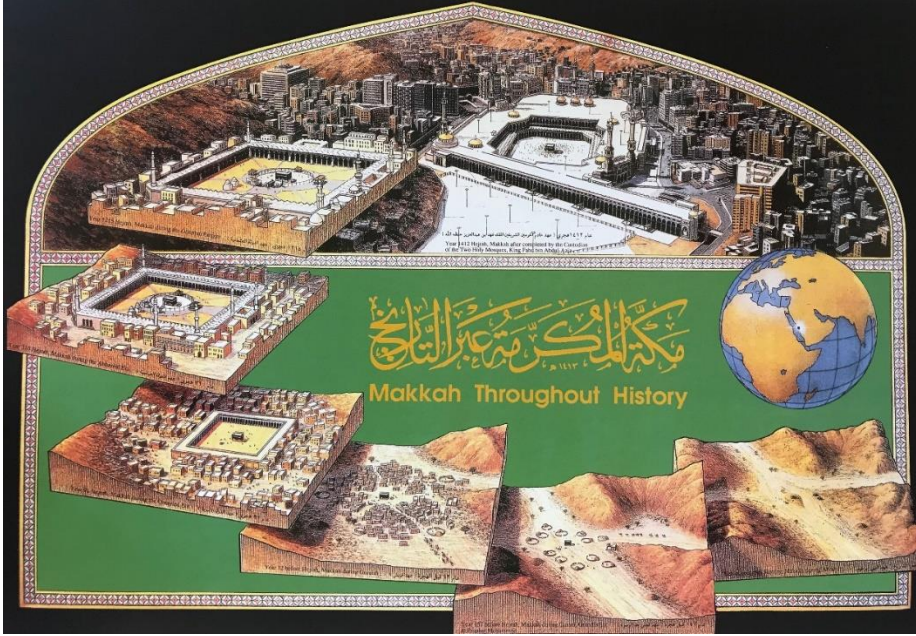
Kutsal şehrin en çok kullanılan isimlerinden olan Mekke ve Bekke'nin anlamları için farklı görüşler mevcuttur. Kur'an-ı Kerîm'de hem Bekke hem de Mekke ismi geçmekte olup genel hüküm Bekke'nin şehrin diğer adı olduğu yönündedir (Küçükaşçı, 2003, s. 147-164).

Şehrin diğer adlarından bahsetmek gerekirse, Tîn Sûresi 3. Âyette güvenli belde mânâsına gelen "*Beledü'l-Emin*", Şûra Sûresi 7. Âyette ve En'âm Sûresi 92. Âyette şehirlerin anası mânâsında "*Ümmü'l-Kur'â*", Nahl Sûresi 112. Âyette "*Karye*", Kasas Sûresi 85. Âyette dönülecek yer demek olan "*Meâd*", Beled Sûresi ilk âyette Mekke sâkinlerinin ihramlı olmalarına ithafen "*Beled*" olarak geçmektedir.

Tüm bunlar dışında Mekke için ayrıca "*Bâsse*", "*Nasse*", "*Ümm-ü Zahm*", emniyetli bir yer olduğu için "*Salâh*" ve rahmet anası mânâsına gelen "*Ümm-ü Rahm*" adları da kullanılmaktadır (Gabban, 2000, s. 23-28).

2.1. Mekke Şehrinin Coğrâfî Özellikleri

Mekke-i Mükerrreme, Hicaz bölgesinin ortasında yer alıp doğusunda *Necid*, batısında *Kızıldeniz*, kuzeyinde *Suriye ve Filistin*, güneyinde *Yemen* ile çevrili bir vadi şehridir. Bu vadinin ortasındaki çukur kısımda, yeryüzünün ilk mabedi olan Kâbe-i Muazzama yer almaktadır (Kur'an-ı Kerîm, Âl-i İmrân:96) (Şekil 2.1.)

Şekil 2.1.: Kâbe'nin bulunduğu çukur kısım ve çevresinin geçmişten 1992 yılına kadarki gelişimini gösteren çizim (Mirzâ, 2005, s. 219).

Kâbe'nin bulunduğu bu çukurluğa “Bathâü Mekke” (Sel yatağındaki kumluk) denmektedir (Bozkurt & Küçükaşçı, 2003, s. 555). Bu şekilde adlandırılması, bulunduğu konumdan dolayı sık sık mâruz kaldığı sel baskınları sebebiyledir.

İbrahim Sûresi 37. Ayette “*ekin bitmeyen vadi*” olarak geçen Mekke’de, çok sıcak ve kurak bir çöl iklimi vardır. Yazları sıcaklık ortalaması 40-45 santigrat arası seyrederken kışın gündüz ortalama 25, gece ise 17 santigrattır. Yağışı az alan şehre yağmur genelde ocak ve kasım aylarında düşmektedir.² Bu yağışlar düzensiz düşerek önceki paragrafta da belirtildiği gibi bir sel yatağı oluşturmuş ve bu sebeple Kâbe'nin bulunduğu çukur kısım sık sık sel baskınlarına mâruz kalmıştır (Şekil 2.2.).

² Deutscher Wetterdienst, *Klimatafel von Mekka (al-Makkah) / Saudi-Arabien*, (www.dwd.de), E.T.: 15.04.2019.

Şekil 2.2.: M. 1969 yılı Kâbe’de su baskını. Metâfın temizliği öncesinde çekilmiştir (Chaudhry, 2011, s. 26).

Bir vadi şehri olan Mekke’yi ve Kâbe’yi çevreleyen oldukça fazla dağ bulunmaktadır. Evliya Çelebi bu dağlardan şu şekilde bahsetmiştir:

“Beyt-i şerifin doğusunda Beyt-i şerife gölge,

Ebi Kubeys Dağı: Yukarıda tafsilatlı olarak vasıfları yazılmıştır. Ama nice bin Sahâbe-i kiramın gördüğü Hazret-i Risâlet-penâh'ın ayı yarma mucizesi orada olmuştur. Kureyş kabileleri arasında bu dağa Emin dağı denilir. Halâ herkesin ziyaret ettiği bir yerdir. Oradan,

Ahmer ve Ahşeb Dağları: Bu iki yüksek dağ Mekke'yi gölgelendirir. Bu iki dağ hakkında hadis-i şerife vardır.

“Allah'n Resulü sallalâhü aleyhi ve sellem buyurdu: Ahşeb'i kaybolmadıkça Mekke yok olmaz.”

buyurmuşlardır, ama Ahmer dağından Ahşeb dağı daha ulu bir dağdır. Ve,

Nûr Dağı: Mekke'nin kuzeyinde bir saatlik yerdir. Münkirlerden Hazret-i Risâlet-penâh'ın gizlendiği mahaldir. Mağarası hâlâ ziyâretgâhtır. Ve Mina pazarı yakınında,

Muhsab Dağı: Yüksek bir dağdır. Ve yine Mine pazarında Hayf Camii yakınında.

Mürselât Dağı: Hazret'e Mürselât suresi bu mağarada indi, ziyâretgâhtır. Ve,

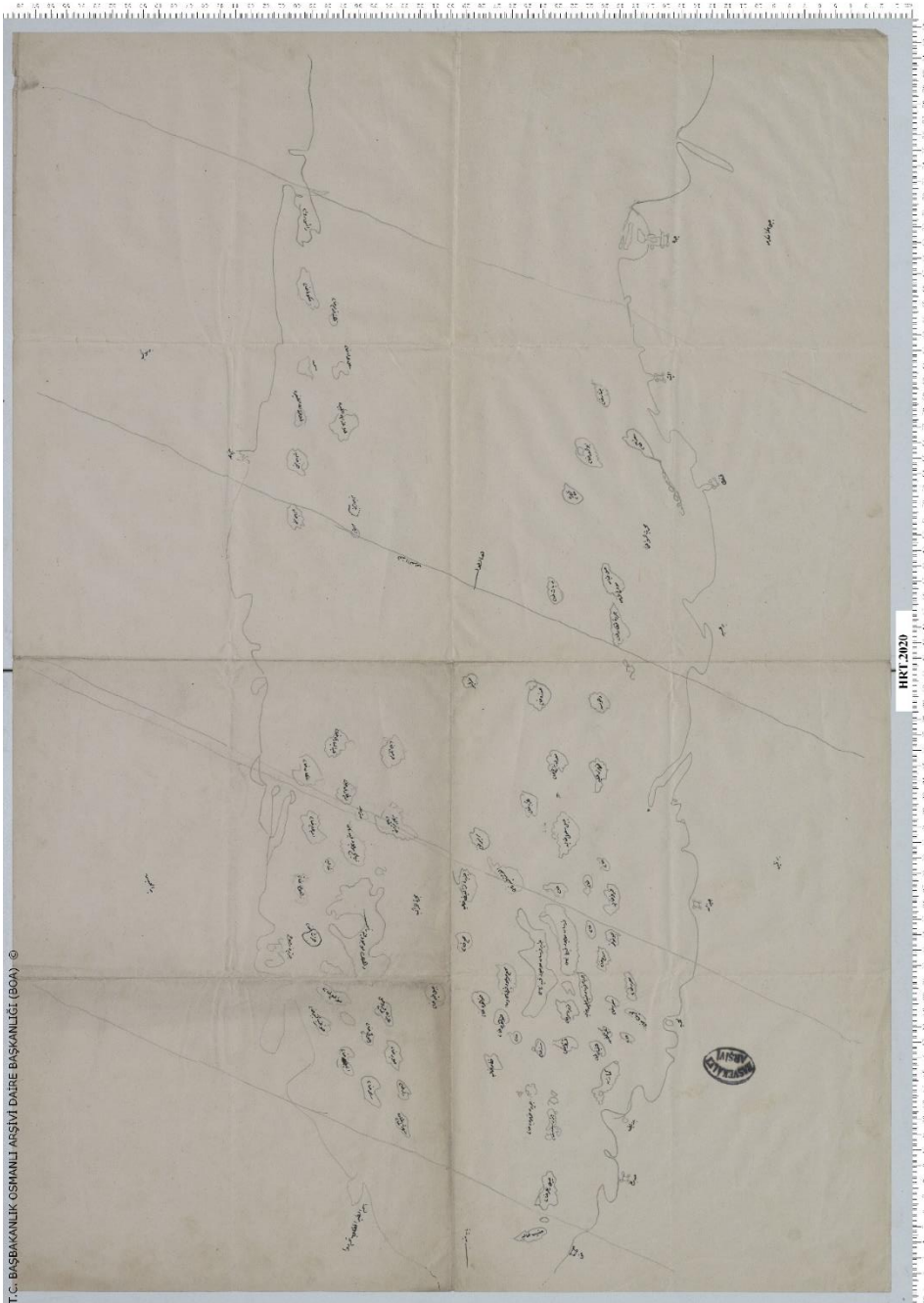
Hirâ Dağı: Bu dağda büyük bir mağara vardır. Hazret-i Nebiyyullâh orada gizlice ibadet ederdi. Hâlâ ziyâretgâhtır. Ve.

Cezzel Dağı: Bir nurlu küçük dağdır. Lâkin mertebede yüksektir. Ve,

La'la Dağı: Mekke'ye gölgesi düşer. Ve,

Safa Dağı: Mekke'nin doğusunda şehir içinde Safâ mahallinde bir alçak dağdır. Hadis-i şerif ile müsbettir ki ahir zamanda zuhur edecek Dabbetü'l-arz bu dağda mahpûstur, buyurmuşlardır. Hattâ Hazret-i Risâlet bu mahalde Safa sa'yı ederken elindeki asâ ile Safa dağına vurup asanın darbından dabbe duyuldu, buyururlar imiş.” (Evlîyâ Çelebi, IX., s. 857,858).

Mekke'nin bu dağlarla(Şekil 2.3.) çevrili olmasına binâen İbn Battûta uzaktan gelen insanların şehre yaklaşmadıkça Mekke'nin her yanını tam olarak göremeyeceklerini söylemiştir (Battûta, 2000, s. 197).

Şekil 2.3.: Cebel-i Mekke-i Mükerrerme ve havalisi haritası (BOA, Yer: 2020-, Kurum: HRT. h., Tarih: H-29-12-1341)

Mekke şehrinin iç bölgelerinde yaklaşık yetmiş adet bölgede hurma bahçesi bulunmaktadır. Bunun dışında Mualla'da ve Ebtah'da yine yetmişer adet bahçe bulunmakta olup bu bahçelerden limon, turunç, hurma, şeftali, kebbât(bergamot), sulu üzüm ve rumman(nar) çıkmaktadır (Evliyâ Çelebi, IX., s. 850).

2.2. Mekke Şehri'nin İslâmiyet Açısından Önemi

Arap Yarımadası'nın kuzeyinde bulunan ve Batnımekke (Bekke) denen vadi üzerinde kurulmuş, İslâmiyet'in en önemli üç şehriden biridir.³ Öncelikle İslâm dini açısından farz olan hac ibadetinin, zorunlu ziyaret noktası olması açısından büyük bir öneme sahiptir.

Kur'an-ı Kerîm'in nâzil olduğu, İslâm'ın doğup yayılmaya başladığı ve Ashab-ı Kirâm'ın yaşayıp bu dini tebliğ ettiği Mekke şehri Kur'an'ı Kerîm'de "Şehirlerin Anası" (Kur'an-ı Kerîm, En'âm:92 ve Şûrâ:7.) olarak adlandırılmış; bunun yanında Ankebut Sûresi, 67. ayette: "Görmediler mi ki, çevrelerinde insanlar kapılıp-yağma edilirken, Biz Harem (Mekke)'yi güvenilir (ve dokunulmaz) kıldık." ve Tin Suresi, 3. ayette: "Ve şu emin beldeye (güvenilir şehre)." olarak geçmektedir. Bu ayetlerin tefsirleri de incelendiğinde⁴ İslâm hakimiyeti öncesi Arap yarımadasında can ve mal güvenliği olmadığı, insanların öldürüldüğü ve yurtlarından atıldığı fakat buna karşılık Mekke şehrinde bunların hiç birinin yaşanmadığı, Mekke halkının saygı gören ve güvenle yaşayan bir halk olduğu üzerine vurgu yapılmıştır. Buradan da anlaşılıyor ki Mekke şehri bizzat yaratıcı tarafından korumaya alınmıştır.

Şehrin asıl önemi ise Hz. İbrahim'den Hz. Peygamber'e değin gelen tevhid inancının merkezi oluşu ve Müslümanların kiblesi olan Kâbe'nin burada bulunmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim Âl-i İmrân sûresi 96. Ayette de insanlar için kurulan ilk ibadet evinin Mekke'de âlemlere rahmet ve hidâyet kaynağı olarak yapılan Kâbe olduğu vurgulanmıştır.

---

³ "(İbâdet için) şu üç mescidden başkasına yolculuk edilmez: el-Mescidu'l-Harem, Mescidu'r-Rasûl ve Mescidu'l-Aksâ." (Buhârî, Enbiyâ 8; Müslim, Mesâcid 2).

⁴ kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/

2.4. Osmanlı Devrinde Mekke

Yavuz Sultan Selim'in 1517'de Mısır'ı fethetmesinin ardından şehir, Osmanlı idâresine geçmiştir⁵ ve dolayısıyla Osmanlı'nın Mekke'ye olan ilgisi bu zamanda artmıştır. Osmanlı Devleti Mekke'ye hakim olmamış, hizmetkâr (hadim) olmuştur. Nitekim Yavuz Sultan Selim de "*Hadimü'l-Haremeyn eş-Şerifeyn*" unvanını almıştır.

Mekke emini Şerîf Berekât, Yavuz Sultan Selim'in ona gönderdiği hil'atı giyip padişah adına hutbe okuttuktan sonra Mekke'deki Osmanlı idâresi başlamıştır (Nehrevâlî, s. 26,27).

2.4.1. Vakıf Hareketleri

Vakıf kelimesi, Arapça ve-ka-fe mâzî sîgasından köktür ve durma, durdurma ve alıkoyma gibi anlamlara gelmektedir (Sâmi, 1896, s. 1495-1496).

Vakıf kavramının ve anlayışının ortaya çıkması Kur'an-ı Kerîm'deki bazı ayetlerle ve bazı Hadis-i Şerîflerle bağdaştırılmıştır.⁶ Bunun yanında vakfin amacı, vâir olan vakıfların korunması ve imârını temin etmek, gurebânın maddî, manevî ve dînî olmak üzere her türlü ihtiyacına cevap vermek ve onlara ilim öğretilmesini sağlamaktır.

Mekke şehrinin İslâm dini açısından öneminden ötürü Hz. Peygamber ve halifeler döneminden itibaren buraya hâkim olan da olmayan da şehre hizmet için yarışmışlardır. Uzun süre devam eden Osmanlı idâresinde ise Mekke'ye yapılan hizmet zirve noktaya ulaşmıştır.

Halifeliğin Osmanlı Devleti'ne geçmesi ile bir anlamda Haremeyn'in vakıf hareketleri de Memlûklerden Osmanlılara geçmiştir. Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethinin ardından Edirne civarında Mekke için vakıflar kurulmaya başlanmıştır (Faroqhi, 1995, s. 83).

⁵ Tuğba Aydeniz, Osmanlı Devleti'nde Mekke'nin Yönetimi (1517-1617), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi, Tez No: 277527, İstanbul, 2010, s. 20,21.

⁶Bağdaştırılan bazı âyet ve hadisler şunlardır: "Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça gerçek iyiliğe ulaşamazsınız." (Âl-i İmrân 3/92); "Allah'ın rızasını kazanmak arzusuyla ve kalben mutmain olarak mallarını Allah yolunda harcayanların durumu, yüksekçe bir yerdeki güzel bir bahçenin durumu gibidir ki, bol yağmur alınca iki kat ürün verir. Bol yağmur almasa bile ona çiseleme yeter. Allah, yaptıklarımızı hakkıyla görendir." (Bakara 2/265); "İnsanoğlu öldüğü zaman bütün amellerinin sevabı da sona erer. Şu üç şey bundan müstesnadır: Sadaka-i câriye, istifa edilen ilim, kendisine dua eden hayırlı evlat." (Müslim, Vasiyyet 14), Din kardeşinin ihtiyacını karşılayanın, Allah da ihtiyacını karşılar. Müslüman'dan bir sıkıntıyı giderenin Allah da kıyamet günündeki sıkıntılarından birini giderir. (Riyazü's-Salihin, Hadis No:246)

Osmanlı Devleti'nin Haremeyn için yaptığı vakıfları bazı başlıklar altında toplamak mümkündür. Öncelikle hac yollarında gerçekleştirilen hizmetler vardır ki bunların başlıcaları hac yolunun güvenliğini sağlamak, deve ile su tedarik etmek ve hac yolu surresi olarak sıralanabilir. Hac yolu vakıflarının dışında bir de Haremeyn'deki hizmetler vardır. Bunların ise en önemlileri su vakıfları, kisve vakıfları, yapılan tüm inşâ ve tâmir faaliyetleri, medrese, darüşşifâ, çeşme-sebil vakıfları ve imaretler ile hamam vakıflarıdır. Bu vakıflardan bazıları kendilerinden doğrudan doğruya yararlanan vakıflar olmakla beraber bazıları ise gelirinden yararlanan vakıflar olmuşlardır. Hayırseverler tarafından vakfedilen bu mallar, yapılırlar veya gelirler kamu malıdır, hiçbir şekilde satılamaz ve vakfedenin beyanlarını içeren vakfın tüzüğü konumundaki vakfiyede yazanın dışına çıkılamaz.

2.4.2. Surre Alayları

Surre, kelime olarak *içine para konulabilen kese* anlamını taşımaktadır (Sâmi, 1896, s. 826). Sözlükte anlamına bakıldığında Osmanlı padişahlarının Mekke ve Medine'ye gönderdikleri hediyeler ve paralar olarak geçmekte olup Surre Alayı ise bu hediyeleri götüren topluluğa verilen addır.⁷

Şekil 2.4.: Sarayda surra merasimi (Choiseul Gouffier'den). (Cezar, 2011, s. 252)

Osmanlı'da surreler genellikle Recep ayının on ikinci günü yola çıkarılmakta olup alayların yola çıkma merasimlerinin genellikle sarayın(Şekil 2.4.) has bahçesinde,

⁷ Surre Alayları ile ilgili ayrıca bkz. Münir Atalar, Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991. ; Ahmet Durak, Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayun Geleneği "18 Ekim 1656 Tarihli Mekke'ye Gönderilen Defter Örneği", Külliyyat Osmanlı Araştırmaları Dergisi, Sayı:4, Ocak 2018. ; Ramazan Hüseyin Biçer, 1699 yılı Mekke Surre defterleri transkripsiyonu ve değerlendirilmesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi Tez No: 511116, 2018.

günümüzde mevcut olmayan üçüncü Mehmet Köşkü'nde veya çinili köşkte, zaman zaman da ikinci avluda ve kubbe altında yapılmakta olduğu bilinmektedir.⁸

Gönderildikleri merkezlere göre surreler üç çeşittir. Bunlardan İstanbul Surrei, pâyitahttan merasimler ile yolcu edilen surredir ve gelir kaynağı ise öncelikle İstanbul ve sultanın tahsis ettiği gelirler, sonrasında Bursa, Rumeli, Edirne ve Anadolu'nun diğer eyaletlerindeki Haremeyn vakıflarının yıllık gelirleridir. Mısır Surrei ise Mısır'dan yola çıkıp Deşîşe denen Mısır köylerindeki vakıflar ile diğer Haremeyn vakıflarının da dâhil edilmesiyle gönderilen surredir. Son olarak yine Şam surrei de adını aldığı yer olan Şam'dan yola çıkıp Halep ve Şam başta olarak Suriye'deki Osmanlıların ve Memlûklerin oluşturduğu Haremeyn vakıflarından oluşturulan surredir. Bu surre çoğu zaman İstanbul surresine dâhil edilerek gönderilmiştir fakat tek gönderildiği zamanlar da olmuştur (Güler, 2002, s. 190,191,194). Osmanlı döneminde ilk surrenin hangi padişah zamanında gönderildiği kesin olarak bilinmemektedir⁹ fakat kuvvetle muhtemel ilk gönderen Çelebi Sultan Mehmed'dir (Buzpınar, 2009, s. 567); (Cezar, 2011, s. 251).

Padişahlar 1517'de Mekke ve Medine'nin fethinin ardından surre göndermeyi bir düzene oturtmuşlardır¹⁰ ve dolayısıyla bu mânâdaki ilk surreyi Yavuz Sultan Selim göndermiştir. Bunun dışında Kâbe kisvesi gönderme geleneğinin Kanûnî Sultan Süleyman zamanında başladığı bilinmektedir (Buzpınar, 2009, s. 568).

20. yüzyılda Mekke ve Medine yönetimi Vehhâbîlerin eline geçmiş ve surre gönderimi kesintiye uğramıştır. Sultan Vahdeddin zamanında surrenin hazırlandığı bilirse de gönderiliş bilgisine ulaşılamamıştır (Buzpınar, 2009, s. 568).

---

⁸ Merasimin yapılacak olduğu alana çadırlar kurular, alan süslenir ve sürreyi götürecek olan deve Mirahor Ağa'nın yedeğinde meydana getirilerek padişah huzurunda gezdirilir ve yuları da darüssade ağasının eline verilir. Ağa, padişahın huzurunda deveyi üç kez dolaştırdıktan sonra Mirahor Ağa yuları geri istemezse Ağa kendisinin azledildiğini anlar, Mirahor Ağa yuları geri isterse Ağa yeniden nasbedilmiş demek olduğundan teşekkür makamında yer öper ve huzurda yere yüz sürdükten sonra serasere kaplı dört yenli samur kürk ile taltif olunurdu (Bkz. Mustafa Cezar, "Mufassal Osmanlı Tarihi", C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011. s. 252.).

⁹ Osmanlı döneminden önce ilk surre Abbasiler zamanında gönderilmiş olup bu bir gelenek haline dönüşmüştür ve sonrasında Müslüman devletler tarafından devam ettirilmiştir. (Bkz. Dr. Mustafa Güler, "Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (XVI. – XVII. Yüzyıllar)", Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul, 2002, s. 181.).

¹⁰ Yavuz Sultan Selim'in düzenli gönderimine başladığı surrelerden önce gönderilen surrelerin ayrıca bkz. Mustafa Güler, "Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (XVI.-XVII. Yüzyıllar)", Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002, s. 181,182.

2.4.3. Mîmârlık Hareketleri

Osmanlı Devleti, Mekke’de başlayan idâresi ile birlikte bu şehre artık daha fazla somut örnek bırakabilecek duruma gelmiştir. Bu sebeple şehirde var olan yapıların bir nevi tâmirlerini üstlenmiş ve buna ek olarak çok sayıda yapı binâ etmiştir. Fotoğraflar ve seyyahlar üzerinden yapılan gözlemlere dayalı olarak Osmanlı’nın, Mekke şehrinin fizikî planına sâdik kalıp belirli ve gerekli oranlarda değişimler yapmış olduğunu söylemek mümkündür.

Evliya Çelebi’nin aktardığına göre şehir, yedi adet dağ arasında, yedi dere ve tepe üzerinde olup kuzeyden güneye doğru uzunlamasına kurulmuş bir şehirdir ve eski binalarının birçoğu da bu yedi dereye oluşmuştur (Evliyâ Çelebi, IX., s. 831).

Osmanlı, tavaf hareketini, dolayısıyla Kâbe’yi merkez alarak çevre tasarımları gerçekleştirmiş, bunun yanında çok sayıda medrese, cami, mescid, imaret, hamam, tekke, türbe, kale, hastane ve su yolu inşâ etmiştir. Evliya Çelebi, Harem-i Şerîf’in çevresinde kırk adet büyük medrese tespit etmiş¹¹ ve bunların birçoğunun Sultan Süleyman zamanında Mimar Sinan Ağa’ya yaptırıldığını söylemiştir (Evliyâ Çelebi, IX., s. 843).

Evliya Çelebi, şehirde yedi yüz kırk adet mihrap tespit etmiş olup bu mihrapların içine mescidlerdeki, medreselerdeki, tekkelerdeki, dört halifenin evlerindeki ve sahabe-i kiramin evlerindeki mihrapları da dâhil etmiştir. Şehirde bu kadar mihrap olmasına rağmen cuma namazının yalnızca Harem-i Şerif’te kılındığını da belirtmiştir.

Mekke’de suya duyulan ihtiyaç ve zemzem suyunun da içmek dışında başka bir ihtiyaç için kullanılmasının yasak olması sebebiyle Zübeyde Hatun, Mehib Dağı’ndaki belirli bölgeleri dağ delen Ferhâdlara kazdırtarak dağın pınarını bir yerde toplatmış ve oradan suyu Arafat Dağı’na getirtip burada iki adet büyük havuz inşâ ettirmiştir. Bu sular Mekke şehrinin içine kadar erişmiştir ve şehrin su ihtiyacını karşılamıştır. Bunun dışında Mekke’deki büyük evlerin ve sarayların alt kısımlarında sebiller tespit edilmiştir. Şehrin bütün cami ve mescidleri ile han, hamam, sebil, havuz ve

---

¹¹ İlk olarak Bâb-ı Selâm medresesi ve Sultân Kayıtbay medresesi ve Süleyman Han’ın inşâ ettiği Erba’a medreseleri ve Selimiye medresesi ve Murâdiye medresesi ve Mehemediye medresesi ve Hâsekiye medresesi ve Barkûkiye medresesi ve Fereciye medresesi ve Gavriye medresesi ve Bâb-ı Ziyâd medresesi, Dâvüdiye medresesi ve İbrahimiye medresesi ve Bâsitiye medresesi, Ömeriye medresesi ve Ümmühâniye medresesi ve Emîr-i Hacciyeye medresesi ve Sakkâbaşı medresesi ve Surre Emîni medresesi ve Şeyhü'l-harem medresesi ve Sokollu Mehmed Paşa medresesi Sinan Paşa medresesi.

çeşmelerinden akan pınarlar Kanuni Sultan Süleyman Han'ın hayrâtıdır (Evliyâ Çelebi, IX., s. 846).

Evliya Çelebi'nin kaydettiğine göre şehirde bunlar dışında yüz elli tane de sıbyan mektebi bulunmaktadır. Önceki padişahların hepsi birer tane mektep yaptırmışlardır.

Burayı 1829 yılında ziyâret eden seyyah John Lewis Burckhardt şehrin sokaklarının genel olarak doğu şehirlerinden daha geniş olduğundan bahsederken beyaz olan evlerinin ise yüksek ve taştan yapılmış olup sokaklara bakan sayısız pencereleriyle Suriye ve Mısır'a göre daha Avrupai bir görünüme sahip olduğunu söylemiştir (Burckhardt, 1829, s. 188).

Mekke beldesi, Hüseyin Vassaf'ın 1901 yılında bahsettiğine göre on sekiz adet büyük mahalleden oluşan, üç bini aşan dükkanı, sekiz bin kadar binayı, bir hükûmet dairesi, iki kaleyi, üç kışlayı, büyük bir misafirhaneyi, bir şer'iyye mahkemesini, askerî ve fakirlere mahsus hastaneyi, posta ve telgrafhaneyi, ikişer adet hamam ve imareti, sayısızca sebil ve çeşmeyi, bir idadi mektebini, bir mekteb-i rüşdiyyi, kırk üç mekteb-i ibtidaiyi, bir matbaayı, iki kütüphaneyi, seksen değirmeni, iki bedesteni, yirmi beş büyük mağazayı, bir büyük çarşayı, bir muvakkithaneyi, altmış fırını, bir beylik fırını, iki büyük erzak ambarını bir sıhhiye dairesini, bir büyük gaz deposunu, sekiz desti fabrikasını, iki kabristanı ve iki debbağhâneyi (tabakhane) içinde barındırmaktaydı (Hüseyin Vassaf, Ed: Akkuş, 2011, s. 102).

Tuğgeneral İbrahim Rifat Paşa Mekke'de m. 1885 ile 1914 yılları arasında altı adet medrese ve kırk üç adet sıbyan mektebi tespit etmiştir. Buradan da Evliya Çelebi'den bu yana sıbyan mekteplerinde ciddi azalma olduğu anlaşılmaktadır. Şehirde Mescid-i Haram'dan başka altı tane büyük cami ve altmış üç tane mescid, bir askeri hastane, bir guraba hastanesi, iki adet büyük depo, iki deri yüzme yeri, iki tane tabakhane, iki adet küçük kütüphane, Mısır'da bulunan Rum hamamlarına benzeyen iki adet hamam, yirmi sarnıç, yirmi sebil, on dokuz ribat, altmış fırın ve üç adet içlerinde Osmanlı askerlerinin bulunduğu şehri koruyan kalenin olduğunu söylemiştir. Mekke'deki yapılar genel olarak incelendiğinde şehrin kurulduğu dar arazi yapısından dolayı binaların bitişik nizamlı ve nispeten yüksek katlı oldukları, çevre şartları ile iklimin de etkisiyle neredeyse tamamının açık renkte oldukları görülmektedir.

2.4.3.1. Osmanlı Mîmârî Eserleri Listesi

Eser	Yapıldığı Zaman Dilimi	Bânî	Bulunduğu Yer
Ecyad Kalesi	1781-1783	I. Abdülhamid	Ecyad Tepesi'nde
Fülfül Kalesi	1800-1801	III. Selim	Karâre Caddesi'nde
Hindî Kalesi	1806	III. Selim	Sokollu Hamamı tarafında Hindî tepesinde
Kâbe Revakları	1571-1586	II. Selim'den itibaren	Metâf alanını çevreler vaziyette
Misafirhâne (Darüzziyafe)	1901	II. Abdülhamid	Cebel-i Nur ile Cennetü'l-Mualla arasında bir konumda
Sultan Süleyman Han Medresesi	1564	Kânunî Sultan Süleyman	Mescid-i Haram'a ve Babü's selam kapısının bulunduğu bölgeye yapışık vaziyette
Sultan Süleyman Han Hamamı	1562	Kânunî Sultan Süleyman	Gışaşiye Mahallesi'nde
Sultan Süleyman Han Çeşmesi	1520-1566 arası	Kânunî Sultan Süleyman	Ömer Dağı yakınlarında
Haseki Sultan İmâreti	1520-1558 arası	Haseki Hürrem Sultan	Bab-ı İbrahim kapısının karşısında
Sokollu Mehmet Paşa Hamamı	1572		Umre Kapısı'nın karşısında
Ribat-ül Hayl	Net tarih bilinmiyor	-	Merve tepesine yakın bir konumda
Hükûmet Konağı (Hamidiye Kışlası)	1884	II. Abdülhamid	Sağında Bab-ı Ümmühani Kapısı, arkasında Ecyad Kalesi bulunmaktadır
Guraba ve Fukara Hastanesi	1675-1676	IV. Mehmed	Mescid-i Haram'ın doğu tarafında
Gurebâ-yı Müslimin Hastanesi	II. Abdülhamid zamanında tamamlanır	Bezm-i Âlem Vâlide Sultan	Hz. Hatice'nin evinin bulunduğu konumda
Zemzem Binası	1576 (yeniden inşâ)	III. Murad (İlk yeniden yaptırın)	Metâf alanında

Şekil 2.5.: Mekke'deki Osmanlı mîmârî eserlerini ele alan tablo.

2.4.3.1. Osmanlı Tâmirinden Geçen Eserlerin Listesi

Eser	Oluşum Tarihleri	Buldukları Yer
Mescid-i Harâm	Hz. Peygamber öncesi	Kâbe'yi çevreler vaziyette
Mescid-i Hayf	611-630 arası	Mina'da birinci cemrenin yakınında
Hz. Hâtice'nin Evi	596 civarı	Safa Merve tepelerinin ortasında bir konumda
Hz. Hatice Türbesi	620 civarı	Cennetü'l-Mualla kabristanında
Hz. Peygamber'in Evi	571 öncesi	Safa – Merve Kapıları arası hizasında, Mescid-i Haram'ın kuzeydoğusunda
Ayn- ı Zübeyde Su Yolu	828-829	Vâdi-i Numan'ın diplerinden Arafat'a, Arafat'tan ise Mekke içlerine kadar gelen yolu takip eder
Meş'ârü'l-Harâm Camii	611-630 arası	Müzdelife'de
Mescid-i İbrahim (Nemire)	632	Arafat ile Müzdelife arasında

Şekil 2.6.: Mekke'deki Osmanlı tâmirinden geçen mîmârî eserleri gösteren tablo.

3.SEYAHATNÂMELER İŞİĞİNDA MEKKE'DE OSMANLI MİMARİ ESERLERİ

	İbn Battûta (1326)	L. Varthema (1511)	Evliyâ Çelebi (1671)	Yusuf Nâbi (1683)	D. B. Leyblich (1814)	J.L. Burckhardt (1827)	R.F. Burton (1855)	Eyüp Sabri (1884)	İbrahim Rifat (1901)	Hüseyin Vassaf (1906)
Metâf Alanındaki Eserler	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Mescid-i Hayf			x	x		x		x	x	x
Müzdelife Meşarü'l-Haram Camii	x		x	x	x			x	x	
Mescid-i İbrâhim (Nemire)			x	x				x	x	
Zemzem-i Şerîf Binâsı	x		x	x	x	x	x	x	x	x
Ayn-ı Zübeyde Su Yolu	x		x	x		x		x	x	
Sultan Süleyman Hamamı			x							
Sokollu Hamamı			x							
Sultan Süleyman Çeşmesi			x							
Ecyad Kalesi									x	x
Hindî Kalesi									x	
Sultan Süleyman Han Medresesi			x					x		
Hız. Peygamber'in Evi			x					x	x	
Hız. Hatice'nin Evi ve Türbesi	x		x	x				x	x	x
Hamidiye Hükümet Konağı									x	
Ribatü'l-Hayl										
Misafirhâne									x	
Guraba ve Fukara Hastanesi									x	
Gurebâ-yı Müslimîn Hastanesi								x		x

Şekil 3.1.: Mekke'deki Osmanlı yapımı mîmarî eserler ile Osmanlı tâmirinden geçen mîmarî eserlerin hangi seyyah tarafından ziyaret edildiğine dair bilgileri ihtivâ eden tablo.

3.1. Mekke'yi Ziyaret Eden Seyyahlar ve Seyahatnâmeleri

Seyyah	Eser İsmi	Eserin Basım Yılı	Eserin Asıl Dili	Seyyahın Mekke'de Bulunduğu Tarih
İbn Battûta	Tuhfetü'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Efsar (Rihle)	1325-1353	Osmanlı Türkçesi	1326
Ludovico Di Varthema	The Travels of Ludovico di Varthema(İngilizce versiyon)	1511	İtalyanca	1503
Evliyâ Çelebi	Seyahatnâme	1742 (çoğaltılması)	Osmanlı Türkçesi	1671
Yusuf Nâbi	Tuhfetü'l-Haremeyn	1683 (ilk yazım)	Osmanlı Türkçesi	1679
Domingo Badia y Leyblich	Les Voyages	1814	Fransızca	1807
John Lewis Burckhardt	Travels in Arabia	1829	İngilizce	1814
Richard F. Burton	Personal Narrative of a Pilgrimage to Al-Madinah and Meccah	1855	İngilizce	1853
Eyyüb Sabri Paşa	Mir'ât-ı Mekke	1884	Osmanlı Türkçesi	1872
İbrahim Rifat Paşa	Mir'atü'l Haremeyn	1925	Arapça	1901
Hüseyin Vassaf	Hicâz Seyahatnâmesi	1906	Osmanlı Türkçesi	1905

Şekil 3.2.: Mekke'yi ziyâret eden seyyahlar ve yazdıkları eserleri gösteren tablo.

3.1.1. İbn Battûta

Tam adı Ebû Muhammed b. Abdullah b. Muhammed . İbrahim Levâtî Tancî olan ve Ortaçağın en büyük Müslüman seyyahı olarak nitelendirilen İbn Battûta 703 yılı Recep ayının 17'sinde (25 Şubat 1304) Fas'ın Tanca şehrinde doğmuştur.

Battûta, çağdaşı sayılan Marco Polo'dan çok daha geniş bir alanı gezmiş olup hesap edildiğinde 117.482 kilometrelik bir mesafe kat ettiği ortaya çıkmıştır. Yola çıkarken kültür seviyesinin düşük olduğu ileri sürülse de seyahat ettiği süre boyunca edindiği bilgiler, aldığı icâzetler sayesinde yurda döndüğünde tam bir âlim statüsüne girmiştir, hatta sultanın da meclisinde yer almıştır ve Temâsnâ'da kadılık görevindeyken vefat etmiştir (Aykut, 1999, s. 363).

3.1.1.1. Rihle

Tam adı *Tuhfetü'n-nüzzâr fi Garaibi'l-Emsâr ve Acaibi'l-Esfâr* olan eserin literatürdeki adı *Rihletü İbn Battûta*'dır. 28 yıl süren bu seyahatin kâtipliğini İbn Cüzeyy Kelbî yapmıştır ve eserin mukaddime kısmını da kâtip kaleme almıştır.

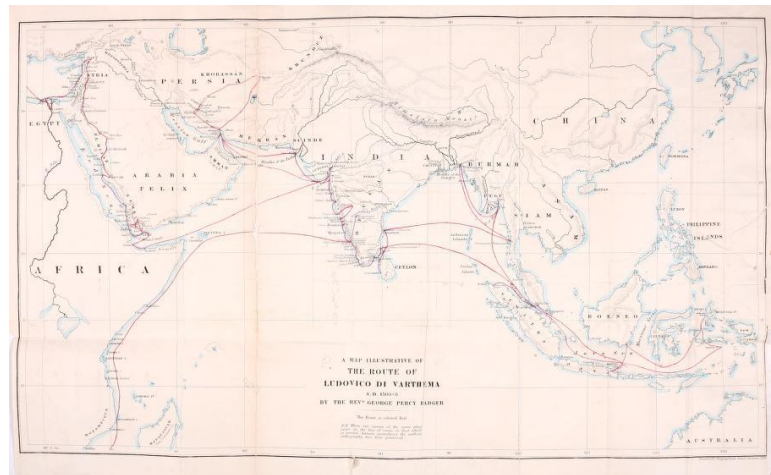
Eserin dili sade olmakla birlikte 3 adet anlatım tarzı göze çarpmaktadır. Bunlar; İbn Battûta'nın esere getirdiği canlılık ki hiçbir kelimeyi kullanmaktan çekinmemiş, hem övgüyü hem de hicvi çok iyi kullanmıştır. Diğer bir anlatım tarzları ise İbn Cüzeyy etkisi, ara ara açıklamaları ve alıntı yapılan diğer seyyahlar ki bunlar da genellikle alanının uzmanı olan İbn Cübeyr ve Bekrî'dir.

Seyahatnâmede 28 yıl boyunca bir gezi haritasının dışında bu önemli seyyahın yaşayışını ve fikirlerini de yakalayabilmekteyiz. Battûta, tasavvufa; sufîlere ve de zahidlere karşı duyduğu yakınlığı üslûbuna ve eserine de yansıtmış olacak ki er-Rihle, dönemin tasavvuf anlayışını açıklama konusunda aynı zamanda bir tarihî kaynak olmuştur.

3.1.2. Ludovico Di Varthema

Avrupalı seyyahların kutsal topraklara Müslüman isimleri kullanarak girdikleri bilinmektedir. 1503 yılında buraya giren ilk Avrupalı seyyah da İtalyan Ludovico di Varthema olmuştur.

Bolognalı seyyah Varthema, Mekke'ye Hacı Yunus el Masri adıyla giriş yapmıştır ve gezi rotasını (Şekil 3.3.) da bir harita ile seyahatnâmesine eklemiştir.

Şekil 3.3.: Ludovico di Varthema'nın gezi rotasını gösteren harita (Varthema, 1863, s. 2).

3.1.2.1. The Travels of Ludovico di Varthema

Seyahatnâmesi ilk olarak 1511’de Milano’da yayımlanmıştır. 1555’te ise Londra’da basılmak üzere Richard Eden tarafından İngilizce’ye çevrilmiştir. Seyyahın kesin olarak 18 Mayıs 1504’te kutsal topraklara giriş yaptığı ve 7 Haziran 1504’te ayrıldığı bilinmektedir (Mirza & Shawoosh, 2011, s. 28).

3.1.3. Evliya Çelebi

Kırk yıldan fazla bir zaman zarfında tüm Osmanlı ülkesini ve diğer ülkeleri dolaşan Evliya Çelebi’nin 10 Muharrem 1020’de (m. 25 Mart 1611) doğduğu bilinmektedir. Unkapanı’nda doğan seyyahın babası Sarây-ı Âmire kuyumcubaşısı olan Derviş Mehmed Zillî Efendi’dir (İlgürel, 1995, s. 529).

Evliyâ Çelebi çok yönlü ve iyi eğitilmiş bir insandır. Enderun’da eğitim görmüştür ve padişah tarafından Kilâr-ı Hâs bölümüne alınmıştır. Burada musiki, tecvid, hat ve nahiv gibi dersler okumuştur ve daha sonra 29 yaşında Enderun’dan ayrılmıştır (Cebeci, 2009, s. 13).

Çelebi, bir rivâyete göre 1639 yılının 20 Ağustos gecesi bir rüya görmüştür. Rüyasına yüzü örtülü biçimde Hz. Peygamber girmiştir akâbinde Resulullah’ın ayaklarına kapamış “Şefaati Yâ Resulullah” diyeceğine heyecandan “Seyahat Yâ Resulullah” demiştir ve bunun üzerine Hz. Peygamber tebessüm buyurarak “Yâ Rabbi Evliya kuluna şefaati ve seyahati ve ziyareti sihhat ve selâmetle âsân eyle” diyerek hem şefaati hem de seyahati Evliya Çelebi’ye müjdelemiş ve yirmi yaşında gördüğü bu rüya ile birlikte Evliya gezmeye başlamıştır¹² (Cebeci, 2009, s. 14); (İlgürel, 1995).

3.1.3.1. Seyahatnâme

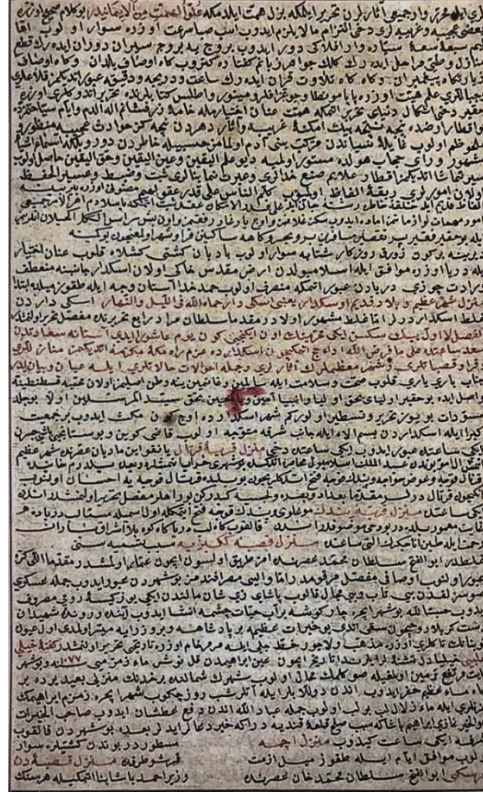
Evliya Çelebi’nin İstanbul’dan başlayarak 50 yıl boyunca (1630-1681) gezdiği ve gezilerini kaleme aldığı bu eserin asıl adı “Târîh-i Seyyâh Evliyâ Efendi”dir. Ömrünü seyahatle geçiren Evliya Çelebi’nin eserinden, yaşadığı dönemin Osmanlı siyasi

---

¹² Rüyanın ayrıntılı anlatımı için ayrıca bkz. Atilla Mülayim, “Evliya Çelebi’nin Hayatı” TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi, Türkiye Yazarlar Birliği, Yıl:1 Sayı: 2, Ankara, Mayıs 2011, s. 10-11.

yapısını, şehirlerin silüetini, mîmârî ve topografik özellikleriyle halkın yaşayışını tezâhür edebilmek mümkündür.

Seyahatnâmeden çalışmaya dâhil edilen kısım eserin 9. Cildir. Seyyah bu ciltte hac yolculuğunu anlatmıştır (Şekil 3.4.).

Şekil 3.4.: Evliya Çelebi'nin Topkapı Sarayı'nda bulunan seyahatnâmesinde hac yolculuğunu anlattığı ilk sayfa (Aksoy, 2012)

3.1.4. Yusuf Nâbî

Asıl adı Yusuf olan ve 1052 (m.1642) yılında Ruha'da (Şanlıurfa) doğan şair, Nâbî mahlasıyla tanınmaktadır. Eğitim hayatını Ruha'da geçirmiş olmakla beraber Arapça ve Farsça da bildiği anlaşılmaktadır.

Nâbî, 1124 (1712) yılında ağır şekilde hastalanıp aynı yıl vefat etmiştir ve Üsküdar Karacaahmet'te Miskinler tekkesi sofasına defnedilmiştir (Şekil 3.5.).

Şekil 3.5.: Nâbî'nin Karacaahmet'teki mezarlığı (Sevde Kararmaz)

3.1.4.1. Tuhfetü'l-Haremeyn

Hac görevini yerine getirmek amacıyla padişaktan izin alıp 1089'da (m. 1678) yola çıkan Şair Nâbî, yanına sonradan sadrazam olan Râmi Mehmed'i de yanına alıp Urfa istikâmetinden Medine'ye varmıştır ve bu sırada aşağıdaki meşhur gazeli yazmıştır.

Na't

Sakin terk-i edebden kûy-ı mahbûb-ı Hudâ'dır bu

Nazargâh-ı İlâhî'dir Makâm-ı Mustafâ'dır bu

Felekde mâh-ı nev Bâbü's-Selâm'ın sîneçâkidir

Bunun kandîlî Cevzâ matla-ı nûr u ziyâdır bu

Habîb-i Kibriyâ'nın hâbgâhıdır fazîletde

Tefevvuk kerde-i Arş-ı Cenâb-ı Kibriyâ'dır bu

Bu hâkin pertevinden oldu deycûr-ı adem zâil

Amâdan içti mevcûdât çeşmin tûtüyâdır bu

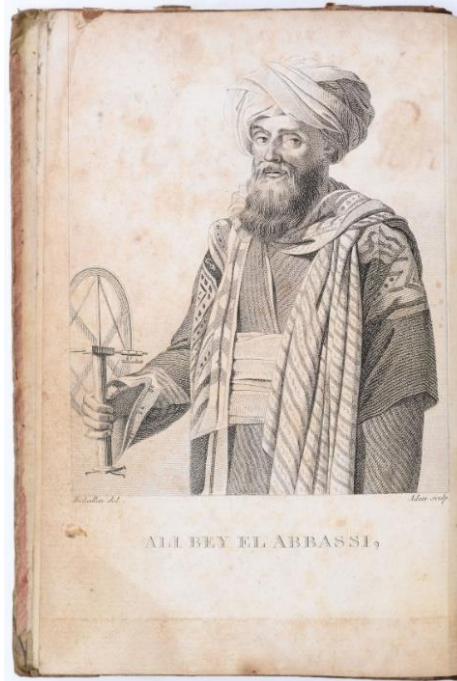
Mürâât-i edeb şartıyla gir Nâbî bu dergâha

Metâf-ı kudsiyândır busegâh-ı enbiyâdır bu

Bunun gibi bir çok şahsiyetli dizeyi içinde barındıran Tuhfetü'l Haremeyn'in diğer seyahatnâmelerden ayrılan yönü bir şair tarafından kaleme alınmasıdır. Nâbî'nin yalnızca hac yolculuğunu anlattığı bu eser, edebiyatımızın en edebî hac seyahatnâmesi olarak kabul edilmektedir.

3.1.5. Domingo Badia y Leyblich

Ali Bey el-Abbasi (Şekil 3.6.) 1 Nisan 1767'de Barselona'da doğmuştur. Arapçayı ve Arap topraklarının geleneklerini öğrendikten sonra iki yılını Fas'ta geçirmiştir (1803-1805). Fas'tan hac yapmak için Mekke'ye geçen seyyah, Müslüman kimliğine bürünerek yasaklı bölgelere girmeyi başarmıştır (Encyclopedia Britannica, 1878, s. 227).

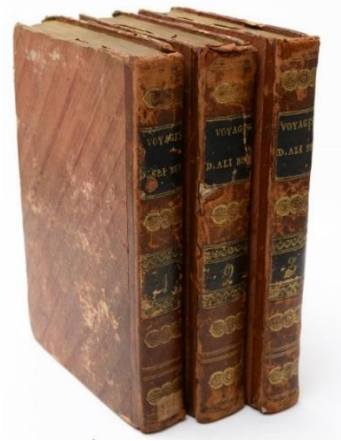

Şekil 3.6.: Ali Bey el-Abbasi'nin kitabının birinci cildinin başında yer alan portresi (foldvaribooks.com)

Ali Bey el-Abbasi olarak Mekke'ye giren ve kendini bu şekilde tanıtan seyyah, 23 Ocak 1807'de Mısır'dan Mekke'ye girmiştir ve burada 39 gün burada kalmıştır (Mirza & Shavoosh, 2011, s. 30).

3.1.5.1. Les Voyages

Ali Bey el-Abbasi'nin, 1814 yılında ilk olarak üç cilt Fransızca (Şekil 3.7.), iki yıl sonra da İngilizce yayımlanan seyahatnâmesinde seyyah, *Les Voyages* adlı seyahatnemesinin ikinci cildinin 80 sayfasını Mekke'ye ayırmıştır.

Şekil 3.7.: Seyahatnâmenin Fransızca olan ilk basımının ciltleri (foldvaribooks.com)

Leyblich'in makul oranlarda doğru bir Mekke haritasını çizen ilk gezgin olduğu belirtilmektedir. 36x51,2 cm'lik harita, kitabında yayımlanmıştır ancak Burckhardt tarafından 1814'te çizilip yayımlanan 24x18 cm'lik harita kadar meşhur olamamıştır.

3.1.6. John Lewis Burckhardt

Asıl adı Johann Ludwig Burckhardt olan İsviçre asıllı seyyah (Şekil 3.8.), eğitim için İngiltere'ye gittiği sıralarda İngiliz uyruğuna geçmiştir ve böylelikle ismi de John Lewis Burckhardt olarak anılmaya başlanmıştır. Cambridge'de Arapça öğrenen Burckhardt'ın Müslüman kimliğine bürünmesi ve Arapça pratiği yapması amacıyla Suriye'ye bir keşif gezisine gönderildiği bilinmektedir. Burada fıkıh ve Kur'ân-ı Kerim dersleri alıp Avrupalılar'ın gezemediği bir çok İslâm şehrini gezme fırsatı elde etmiştir. 1814 yılına gelindiğinde seyyah Mekke'ye girmeyi başarmıştır. İbrahim bin Abdullah ismini kullanarak kutsal topraklara giren Burchardt "hacı" lakabını kullanmıştır (Kallek, 1992, s. 420).

Şekil 3.8.: John Lewis Burckhardt (Kallek, 1992, s. 420)

3.1.6.1. Travels in Arabia

John Lewis Burckhardt'ın Arabistan'da gezdiği ve İngilizce olarak Mekke, Medine, Cidde, Tâif ve Yenbû şehirlerini anlattığı seyahatnâmesidir. Seyahatnâmenin bilinen üç adet basımı vardır. Bunlar Londra'da 1829'da ve 1968'de olan basım ve Weimar'da 1830 yılında olan basımlardır. Yapılan bu çalışmada, günümüzde Oxford Üniversitesi kitaplığında bulunan Londra 1829 basımı olan eser kullanılmıştır.

3.1.7. Sir Richard Francis Burton

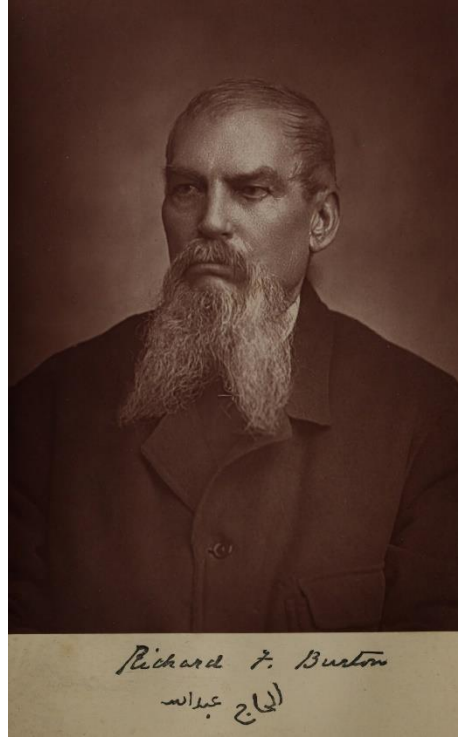
1821 yılında Torquay'da doğan İngiliz asıllı seyyah (Şekil 3.9.) Oxford Üniversitesi'ndeki eğitimi esnasında Arapça öğrenmiştir (Gemici, 2014, s. 223);(Bilge, 1992, s. 462).

Richard Burton'un Hicaz'a gidip gitmediği ile ilgili ihtilaflar bulunmaktadır. Prof. Dr. Reinhard Schulze tarafından seyyahın Mekke'ye gitmediği ve bu seyahatnâmeyi de masabaşı olarak kaleme aldığı kanıtlanmıştır.¹³ Fakat Osmanlı Arşivi'ndeki “İngiltere'nin Sabık Başkonsolosu Mösyö Roger'ın yerine tayin olunan Şam Başkonsolosu Sir Richard Burton'un Hicaz Seyahati esnasında Müslüman olması nedeniyle çıkan sorunlara dair notası ve Hariciye'nin ilgili raporu” başlıklı belgeden de¹⁴ Burton'un bir Hicaz Seyahati yaptığı anlaşılmaktadır.

¹³ Prof. Dr. Reinhard Schulze'nin sunduğu kanıtlar için ayrıca bkz. Reinhard Schulze, “Richard Burton in Mekka” haz.: Christoph Bode, West meets East. Klassiker der britischen Orient-Reiseliteratur, Heidelberg 1997, 101–116.

¹⁴ BOA, HR.SFR.3..., Yer: 171-47, T.: 11-01-1871.

Burton'un seyahatnâmesi teze dâhil edilmiş fakat ihtilafların bulunması sebebiyle aktardığı bilgilerde yanlışlık olup olmadığını tespit etmek amacıyla diğer seyyahlarla kıyaslanmıştır.

Şekil 3.9.: Richard F. Burton (burtoniana.org)

3.1.7.1. Personal Narrative of a Pilgrimage to Al-Madinah and Meccah

İhtilafları olan bu seyahatnâme şayet gerçekse Burton bu seyahatnâmeyi gördüğü her şeyi aktararak bir ansiklopedi edâsiyle kaleme almıştır. Fakat bu düşünce eserin tamamı için geçerli olup Mekke bölgesi için durum farklıdır.

Seyyah bulunduğunu söylediği tarihlerde Mekke'nin bölünmesine sebebiyet veren Zevi'l Avn ve Zevi'l Zeyd arasında geçenlerden bahsetmeyip çok önemli olan 1853 yılındaki veba salgınından ve Medine'deki yeni binâlardan söz etmez (Gemici, 2014, s. 234,235). Bahsedilen bu durumlar da aslında Prof. Dr. Reinhard Schulze'nin tezini destekler niteliktedir.¹⁵

Seyahatnâmenin Mekke bölümünün genelinde Müslümanların yanlışlarını yerme durumu hâkim olup dîni ritüellerin anlatımı oldukça geniş tutulmuştur.

¹⁵ Reinhard Schulze, *a.g.e.*, s. 101-116.

3.1.8. Eyüp Sabri Paşa

Eyüp Sabri Paşa bir Osmanlı devlet adamı, bahriye paşası, eğitimci ve kalem erbabındandır. Rumeli Yenişehir civarında Ermiye adlı bir köyde doğmuştur. Doğum târihî kesin olarak bilinmemektedir. Bahriyeye bağlanıp tersanede yetişmiş ve zamanla yükselerek devlet kademelerine yükselerek Kaymakamlık ve Mirlivalık(Tuğamiral) gibi görevlerde bulunmuştur ve bunun yanında Mekteb-i Rüşdiyye-i Bahrî'de müdürlük ve Mekteb-i Fünûn-ı Bahriyye'de hocalık yapmıştır. Sonrasında uzunca bir süre Hicaz'da vazifeli olmuş ve orada kaldığı süre boyunca yazacağı eserleri için kaynak toplamış ve gözlem yapma fırsatı elde etmiştir. Bu sebepten dolayı da Mekke'yi ve Medine'yi de içine alan Mir'âtü'l-Haremeyn adlı eseri oldukça zengindir (Özcan, 1995, s. 8);(E. S. Paşa, 2014, s. 4).

Gıyâbi olarak İdrîs-i Muhtefî'ye bağlı olan Eyüp Sabri Paşa 30 Eylül 1890 yılında İstanbul'da vefat ettiğinde Kasımpaşa Mezarlığı'nda bulunan şeyhinin ayakucuna defnedilmiştir.

3.1.8.1. Mir'ât-ı Mekke

İlk Türkçe Haremeyn târihî olma özelliği bulunan bu eseri, müellifi olan Eyüp Sabri Paşa tam on beş yılda tamamlamıştır. Mir'âtü'l-Haremeyn toplamda üç ciltten oluşan bir eserdir.

Şekil 3.10.: *Mir'ât-ı Mekke*'nin yazma nüshasının cildi (Eyüp Sabri Paşa, 1301)

Eyüp Sabri Paşa esere, m. 1872 yılında başlamıştır (Özcan, 1995, s. 8). Bunun ilk cildi¹⁶ olan ve çalışmaya dâhil edilen Mir'ât-ı Mekke'nin kapsadığı konular arasında Mekke'nin kuruluşu ve gelişmesi, İslâmiyet'in doğuşu ve peygamberler, Mekke'de gördüğü mimarî yapılar, eserlerin geçirmiş oldukları tâmirler, gözlemleri ve yorumları ile bölgedeki sosyal, iktisâdi hayat, bölgenin coğrafyası ve iklimi bulunmaktadır.

Şekil 3.11.: *Mir'âtü'l-Haremeyn*'in *Mir'ât-ı Mekke* cildinin matbu nüshasının iç kapağı (Eyüp Sabri Paşa, 1301)

3.1.9. Tuğgeneral İbrahim Rifat Paşa

İbrahim Rifat Paşa'nın (Şekil 3.12.), hayat hikayesi yazdığı seyahatnâmenin son kısmına eklettiği biyografisinden öğrenilmektedir. Bu biyografiye göre Rifat Paşa, m. 14 Ocak 1857'de Mısır'ın Asyût şehrinde dünyaya gelmiştir. Çok başarılı bir eğitim hayatı sürdüren Paşa'ya Hıdiv İsmail Paşa tarafından Mülâzım-ı Sâni (üsteğmen) rütbesi verilmiştir. Çeşitli çarpışmalara katılıp kumandanlık yapan İbrahim Rifat Paşa'ya 1902 yılında II. Abdülhamid tarafından liva rütbesi verilmiştir. Bunlar gibi bir

¹⁶ Mir'âtü'l-Haremeyn adlı eserin ikinci cildi Medine'yi konu alan Mir'âtü Medine ve Arap Yarımadası'nı konu alan Mir'âtü Cezîreti'l-Arab'tır (Bkz. Azmi Özcan, "Eyüp Sabri Paşa" *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.12, 1995, s. 8.).

çok çeşitli görevde bulunan Tuğgeneral, 1935 yılında Kahire’de vefat etmiştir (Görgün, 2000, s. 348); (İbrâhim Rifat Paşa, 2010, s. 25).

Şekil 3.12.: Tuğgeneral İbrahim Rifat Paşa (Görgün, 2000, s. 348).

3.1.9.1. Mir’atü’l-Haremeyn

İbrâhim Rifat Paşa’nın Arapça olarak kaleme aldığı ve hac seyahatini anlattığı bu eser toplam iki ciltten oluşmaktadır. Rifat Paşa, 1900’lü yılların başlarındaki Hicâz topraklarını o kadar başarılı bir şekilde ele almıştır ki yalnızca bu eseri okumak bile dönemin Mekke’si hakkında bilgi sahibi olmaya yetecek düzeydedir.

İbrâhim Rifat Paşa, eserinde çok fazla mîmârî yapıdan bahsetmiştir. Bu sebeple de yapılan bu çalışmada sık sık kaynak olarak kullanılmıştır. Paşa’nın mekanların hem içini hem de dışını fotoğraflaması, bunun yanında hac kervanına kumandanlık etmesi eserin kıymetini daha da artırmış olup onu bir nevî diğer seyyahlardan da ayırmıştır.

3.1.10. Hüseyin Vassaf

Hüseyin Vassaf(Şekil 3.13.), Mısırlı Mehmed Ali Paşa’nın mensubundan Osman Ağa’nın oğlu olarak 1290 (m.1872) yılında İstanbul’da doğmuştur.¹⁷

¹⁷ BOA., ŞD.SAİD 3/3, H-00-00-1290.

Şekil 3.13: Soldan sağa ayaktakiler, oğlu Suad, vükelâdan Nazmi Bey, Râsim Bey, hukuk reisi İsmail Bey; oturanlar, birâderzâde Sâime'nin oğlu Hüsâmeddin, Hüseyin Vassâf, Hamdi Bey, Saîd Bey (Hüseyin Vassaf, 2011, s. xxı)

Öğrenim hayatına Kara Mehmed Paşa Camii'nin yanındaki İbtidâi Mektebi'nde başlamış; sırasıyla Medrese-i Hayriye, Mekteb-i Osmanî ve Aksaray Vâlîde Rüşdiyyesi'ni bitirip diplomasını almıştır ve sonrasında Mekteb-i Mülkiye İdadisi'nden mezun olmuştur.

Babası vefat ettikten sonra çalışmak durumunda kalmıştır ve ilk işi kardeşi aracılığı ile girdiği Rüsûmat Emaneti olmuştur. Buradaki deneyiminin ardından Şirket-i Hayriyye'de Tahrîrat Kalemi'ne girmiştir. Burada bir sene kadar çalıştıktan sonra Rüsûmat Emaneti'ne geri dönüp otuz iki yıl boyunca göreve devam etmiştir. Sonraları Rüsûmat Mektûbî Kalemi müezzini olmuş buradan Galata Emri'a-i Dâhiliye Gümrüğü kontrol memurluğu yapmış ve oradan da Sirkeci'deki Gümrük Müdürlüğü'ne tayin olmuştur. Bu görevde I. Dünyâ Savaşı sırasında gösterdiği gayret neticesinde ise 6 Mart 1920'de İstanbul Rüsûmet Başmüdürü olmuş ve 1922'de de kendi isteğiyle emekli olmuştur.

Hüseyin Vassaf, devlet dairelerinde aldığı önemli görevlerin yanında mutasavvıf yönüyle de oldukça tanınmaktadır. Tasavvufu tanıyışı erken yaşlarda başlamıştır, nitekim annesi Nakşibendî tarikatinden Gümüşhaneli Ahmed Ziyaeddin Efendi'ye bağlıdır. Babası ise İbrâhim Ümmi Sinan Dergâhı'nın şeyhi Salih Efendi'nin dervişlerindedir. Babasının vefatından sonra Hüseyin Vassaf Şeyh Ahmed Zarîfi Efendi'ye bağlanmıştır.

Emekliliği sonrasında gezilerini ve araştırmalarını artırarak önemli eserler bırakmıştır. Bunlardan en bilinenleri, Sefine-i Evliyâ-i Ebrâr, Dîvân, Gülzâr-ı Aşk, Vesîletü'n-necât, ve Kitâb-ı Külliyyât'tır.

Hüseyin Vassaf vefatına yaklaşan yıllarda yazlarını Suadiye'deki villasında geçirirken kışlarını ise Vezneciler'deki evinde geçirmiştir. 21 Kasım 1929 yılında evinde vefat etmiştir ve vasiyeti üzerine Rumeli Hisarı kabristanına defnedilmiştir.

3.1.10.1. Hicâz Hatırası

Eserin muhtevası hakkında söylenebilecek bazı şeyler vardır. Hüseyin Vassâf, Hicaz'a gitmeyi hep çok istemiştir fakat maddi durumu yetersiz olduğundan ziyarette bulunamamıştır. Bir gün rüyasında 17 kere hacceden arkadaşı Nûri Efendi'yi Hz. Peygamber ile birlikte görmüştür ve bu rüyasını arkadaşı ile paylaşmıştır. Nûri Efendi birlikte gitmeyi teklif edip Hüseyin Vassâf'a 50 altın borç vermiştir. Tüm bunlar üzerine hazırlıklar yapılmıştır ve yola çıkmışlardır (Akkuş, 2011, s. xxxiv, xxxv).

Eserin elde bulunan iki adet nüshası vardır.¹⁸ Nüshalardan:

M Nüshası: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'ndeki müsvedde nüshadır. 328 sayfa olan nüshanın kapağında, “*Bu bir müsveddedir. Tebyiz olunmuştur. Nüsha-i mebızası nezd-i fakîrânemde alikonularak müsvedde hâlinde olanı mefhar-ı tarik-ı Uşşâkî Muhammed Hazmî Efendi kardeşime bir hâtıra-i muhabbet olarak takdim olundur.*” Yazmaktadır (Akkuş, 2011, s. xxx). Bu yazanlardan anlaşılacağı üzere eserin temize çekilmiş hali müellifindedir ve müsveddesi de Muhammed Hazmî Efendi'dedir.

E Nüshası: Asıl nüsha olan E nüshası, Hüseyin Vassâf'ın torunu Evin İlyasoğlu'nda bulunmuştur. Müsvedde nüshadan sonra Hüseyin Vassâf m. 1925'te resimlerini de düzenleyip bu nüshayı yazmıştır ve Hicâz Hatırası oluşmuştur. Nüshanın üzerinde ve eserin ismi “*İstanbul'dan hareketimden avdetime kadar olan sergüzeş-i âşıkâneyi günü gününe not ettim. Bu eser vücuda geldi. Hicâz Hâtırası nâmı verildi.*” şeklinde geçmektedir (Akkuş, 2011, s. xxxi).

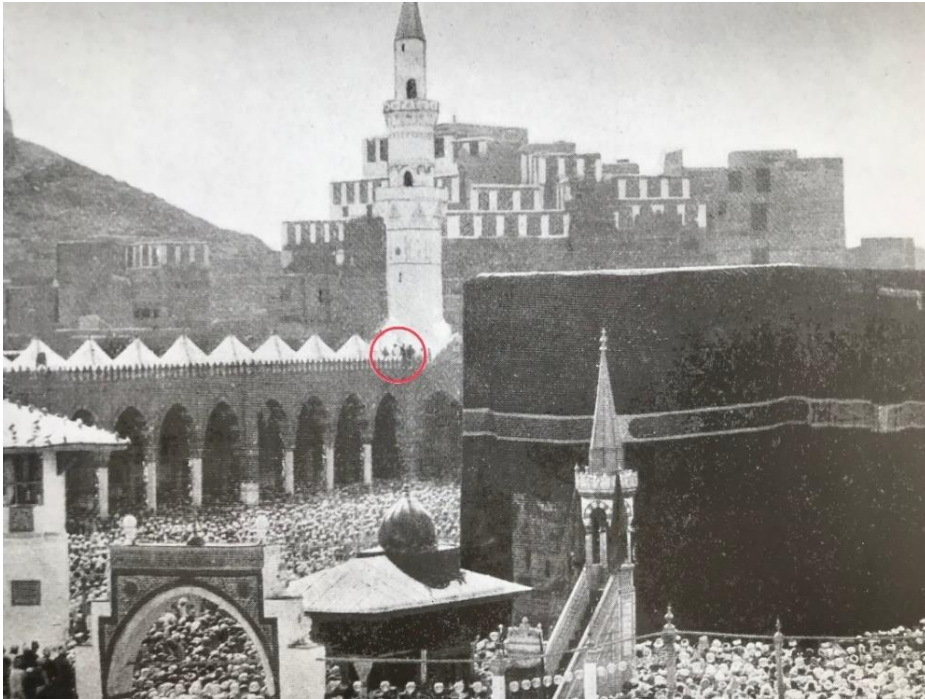
¹⁸ Bulunan iki adet nüshanın “M Nüshası” ve “E Nüshası” olarak isimlendirilmesi için ayrıca bkz. Hüseyin Vassaf, (haz. Mehmet Akkuş), *Hicaz Hâtırası*, Kubbealtı Neşriyatı no:107, İstanbul, 2011, s. xxx,xxxı.

3.2. Mekke Fotoğrafçıları ve Geçmişten Günümüze Mekke Fotoğrafları

Fotoğrafçılığın 19. yüzyılda ortaya çıkışıyla beraber “*kutsal topraklar*”ın fotoğraflanması da hiç geciktirilmeden başlamıştır ve “*Hac Fotoğrafçıları*” terimi de bununla beraber doğmuştur.

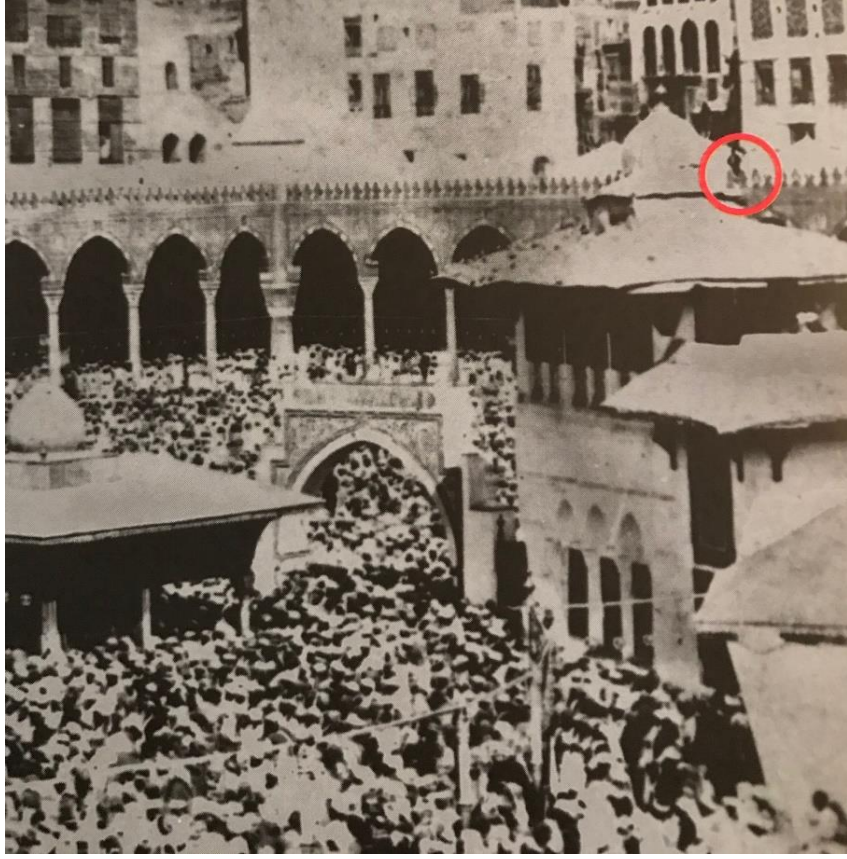
Bu zamana kadar gravürler, minyatürler ve çeşitli resimlerle belgelenen Mekke ve Mescid-i Harâm, artık fotoğraflarla belgelenmeye başlanacaktır.

Mekke'nin ve Mescid-i Harâm'ın ilk fotoğrafçısı olarak bazı kaynaklar Muhammed Sadık Bey adını verse de¹⁹ ilk fotoğrafın Sadık Bey tarafından mı yoksa Osmanlı askerleri tarafından mı çekildiğini kesin olarak söylemek mümkün değildir çünkü aynı tarihlerde her iki taraf da orada bulunmakta olup her iki fotoğraf çeken tarafın da aynı anda aynı kareleri farklı açılardan çektikleri tespit edilmiştir (Şekil 3.14.);(Şekil 3.15.).

Şekil 3.14.: 19 Kasım 1880 (16 Zilhicce 1297) Muhammed Sadık'ın albümündeki 4 numaralı bu fotoğrafta daire içine alınan kısım ile Şekil 3.15.'te daire içine alınan kısım aynı ânı yansıtmaktadır (Mirza, Mirza, & Shawoosh, 2016, s. 68)

¹⁹ Bkz. britishmuseum.org

Şekil 3.15.: Yukarıdaki fotoğrafla aynı tarihlerde Osmanlı askerleri tarafından çekilen fotoğraf karesi (Mirza, Mirza, & Shavoosh, 2016, s. 67)

Bu başlıklar altında bahsedilen fotoğrafçıların fotoğrafları, çalışmanın asıl kısmı olan “*Seyahatnâmeler Işığında Mekke’de Osmanlı Mimârî Eserleri*” adlı başlığa ekleneceğinden dolayı bu kısımda tamamına yer verilmemiştir.

3.2.1. Osmanlı Fotoğraf Arşivi

İstanbul Üniversitesi, 1925’ten bu yana Sultan II. Abdülhamid tarafından 1876-1909 yılları arasında toplanan, dünyanın en büyük fotoğraf arşivi olarak kabul edilen fotoğraf koleksiyonunu bünyesinde barındırmıştır. Bu geniş koleksiyonda 33.350 adet fotoğraf çekimi bulunmaktadır (Mirza, Mirza, & Shavoosh, 2016, s. 53).

Fotoğrafçılık konusunda oldukça hassas olan Sultan, arşivdeki fotoğrafları bizzat inceleyerek beğenmediği fotoğrafları da tekrar çekirtmiştir. H. 1298 (m. 1880) yılında Osmanlı askerleri Ebu Kubeys dağından Mekke’nin panoramik bir görüntüsünü almışlardır (Şekil 3.16.).

Şekil 3.16.: h. 1298 (m. 1880) yılında Osmanlı askerleri tarafından çekilen Mekke'nin panoramik fotoğrafı (Mirza, Mirza, & Shavoosh, 2016, s. 67)

Bu görüntüde Osmanlının mermer sütunlu revakları net denebilecek şekilde görünmektedir.

3.2.2. Muhammed Sadık Bey

Mısırlı bir ordu mühendisi olan Muhammed Sadık Bey(Şekil 3.17.), 19. yüzyılın ilk yarısında doğmuştur. Kahire'de Khanga askerî okulunda okumuştur ve 1844'te dördüncü ordu heyetinin bir üyesi olarak Paris'te burs kazanmıştır. Paris'e gidip eğitimine devam etmiştir ve Mısır'a döndükten sonra Kahire'de Qal'a askerî okulunda sanat öğretmenliği yapmıştır.

Şekil 3.17.: Muhammed Sadık Bey (britishmuseum.org)

Osmanlı ordusunda mirmiran rütbesine sahip olan Sadık Bey, Mekke'nin ve Mescid-i Harâm'ın fotoğraflarını Osmanlı askerleri ile aynı zamanlarda çekmiştir (Şekil 3.18.).

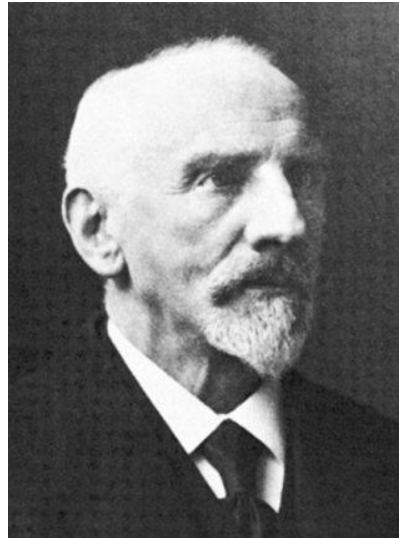
8 Kasım 1880 pazartesi günü Mekke'ye varan Sadık Bey'in fotoğrafları genellikle bu tarihlere aittir.

Şekil 3.18.: Muhammed Sadık'ın albümündeki ikinci fotoğraf (Dr. Al-Tuss izniyle Victoria ve Albert Müzesi'nden) (britishmuseum.com)

3.2.3. Christian Snouck Hurgronje

Dr. Christian Snouck Hurgronje(Şekil 3.19.) 8 Şubat 1857'de Hollanda'da doğan bir oryantalisttir. Hollanda Leiden Üniversitesi'nde İlahiyat okuyan Hurgronje, sonrasında kendisini semitik dillere ve sanat çalışmalarına adanmıştır. 1880 yılında ünlü Alman oryantalist Theodore Noldeke danışmanlığında “*Müslümanların Haccı ve İslâm'ın önemi*” üzerine bir doktora tezi yazmıştır.

Şekil 3.19.: Christian Snouck-Hurgronje (1857-1936) (Göksoy, 2009, s. 341).

Klasik Arapça uzmanı olan Hurgronje Mekke'ye ilk ziyâretini 1884 yılında yapmıştır ve Cidde'de bir fotoğraf laboratuvarı kurmuştur ve burada İslâmi çalışmaları ile oldukça tanınır hale gelmiştir.

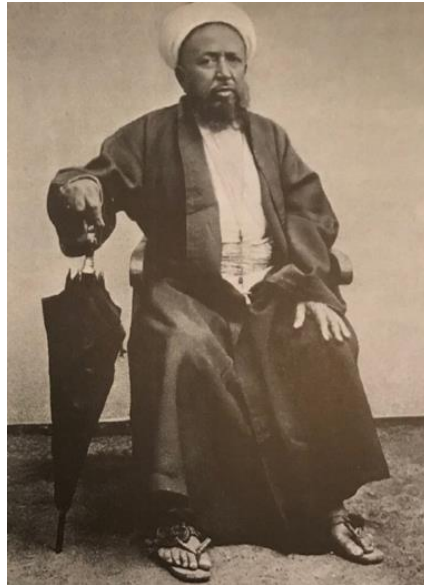
Mekke'yi ziyaretleri sırasında çok sayıda fotoğraf çeken (Şekil 3.20.) Hurgronje, İslâm dinine geçişinin ardından Abdulgaffâr ismini almıştır (Mirza, Mirza, & Shavoosh, 2016, s. 81).ö

Şekil 3.20.: Osman Nuri Paşa tarafından 1883 yılında inşa edilen Safa Karakolu'nu gösteren fotoğraf çekimi (Mirza, Mirza, & Shavoosh, 2016, s. 82)

3.2.4. Seyyid Abdulgaffâr bin Abdurrahmân el Bağdadî

Seyyid Abdulgaffar(Şekil 3.21.) Mekke'de göz doktorluğu ve aile mesleği olan diş hekimliğini de yapan bir fotoğrafçıdır. Cidde'de Snouck Hurgronje ile tanışıp Mekke'de kaldığı süre boyunca onu ağırlamıştır ve ona kendi stüdyosunu serbest kullanmasına izin vermiştir.

Şekil 3.21.: Seyyid Abdulgaffâr bin Abdurrahmân el Bağdadî'nin fotoğrafı, 1885-1900 (Mirza, Mirza, & Shavoosh, 2016, s. 85)

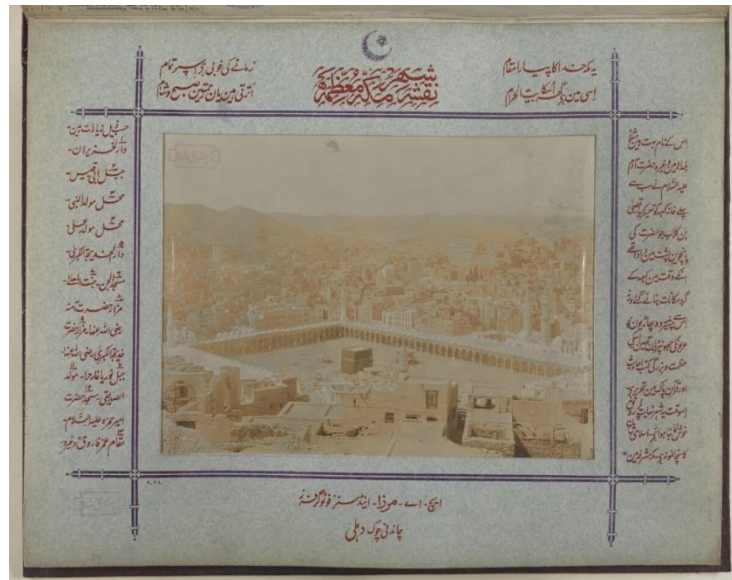
Sultan II. Abdülhamid'in yıldız albümlerinde imzalı iki adet Taif fotoğrafı bulunan Seyyid Abdulgaffâr'ın bir de Ebu Kubeys Dağı'ndan aldığı panoramik fotoğrafları vardır (Şekil 3.22.).

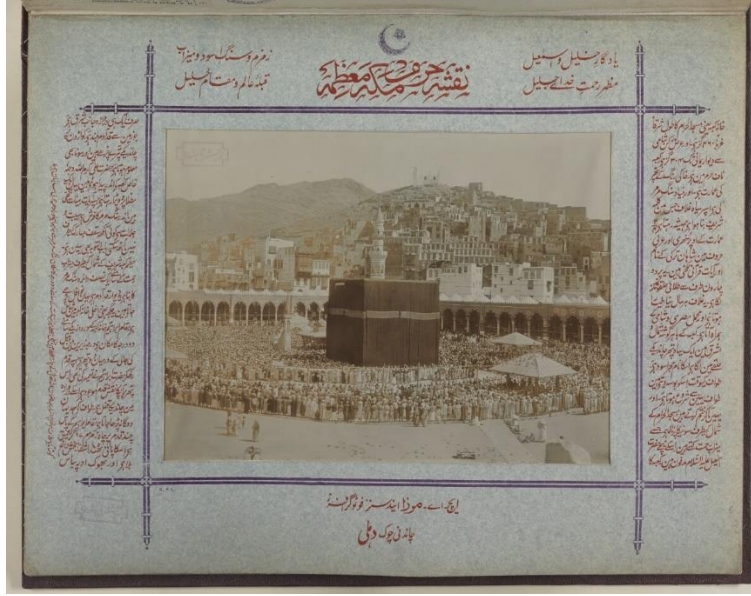
Şekil 3.22.: Seyyid Abdulgaffâr bin Abdurrahmân el Bağdadî'nin Ebû Kubeys Dağı'ndan çektiği panoramik fotoğraf (Mirza, Mirza, & Shawoosh, 2016)

3.2.5. H. A. Mirza

Kâbe ve çevresini profesyonel olarak fotoğraflayan ilk fotoğrafçı olduğu söylenen H.A. Mirza, Hindistan Delhi'de doğmuştur (Mirza & Shawoosh, 2011, s. 107). Öncesinde bir çok fotoğrafçı buraya gelmesine rağmen Mirza, fotoğraflarını kartpostal şekline getirmiş ve fotoğraflarına farklı bir yenilik getirmiştir (Şekil 3.23.); (Şekil 3.24.).

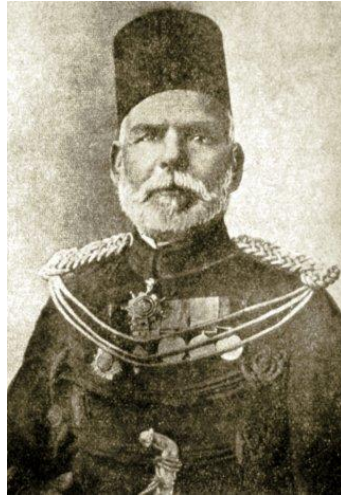
Şekil 3.23.: H.A. Mirza tarafından çekilen Mekke şehri fotoğrafı (www.qdl.qa)

Şekil 3.24.: H. A. Mirza tarafından çekilen Kâbe alanı ve çevresi (www.qdl.qa)

3.2.6. İbrahim Rifat Paşa

İbrahim Rifat Paşa'nın (Şekil 3.25.) seyyah kimliğinden ve biyografisinden sonraki başlıklarda söz edileceğinden dolayı burada yalnızca fotoğrafçı kimliğinden bahsedilecektir.

Şekil 3.25.: Tuğgeneral İbrahim Rifat Paşa (Görgün, 2000, s. 348).

Rifat Paşa, yazdığı Mir'atü'l-Harameyn adlı eseriyle yapılan bu çalışmaya hem seyyah olarak hem de fotoğrafçı olarak oldukça geniş bir kaynak oluşturmuştur. Yaptığı gezilerde onu diğer seyyahlardan ayıran özelliği çok sayıda fotoğraf çekmesidir ki seyahatnâmesine de yaklaşık 360 adet fotoğraf eklemiştir. Paşa'nın Mekke'de seyahat ve fotoğraf çekimi yaptığı zaman aralığında Osmanlı eserlerinin birçoğu sağlam

vaziyette bulunmakta olduğundan Rifat Paşa'nın fotoğrafçılığı, yapılan bu çalışma açısından son derece değerlidir.

3.2.7. Muhammed Labib El-Batanuni

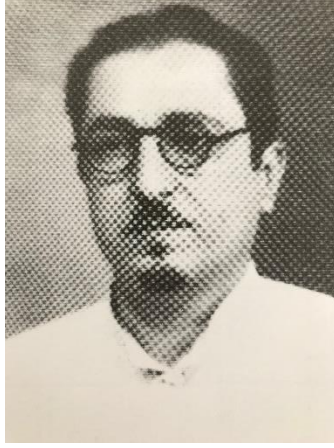
Mısırlı bir gezgin olan Batanuni, II. Mısır Hıdivi Abbas Hilmi'nin 1909'daki Hac ziyâreti sırasında ona eşlik etmiştir. 16 Aralık'ta vardığı Mekke'den 27 Aralık'ta ayrılmıştır. Kahire'ye dönüşünün ardından *Al-Rihlah Al-Hejazeya* adlı bir kitap yayımlamıştır. Bundan bir sene sonra ise 1911 yılında kitabın genişletilmiş bir versiyonunu hazırlamış, içine on adet Mekke, Mescid-i Haram ve çevresinin fotoğrafını eklemiştir (Şekil 3.26.). Kitaptaki fotoğrafları Batanuni'nin çekmediği, fakat yayımlayan ilk kişi olduğu da düşünülmüştür (Mirza & Shavoosh, 2011, s. 131).

Şekil 3.26.: Batanuni tarafından yayımlanan Cebel-i Rahme Dağı'nın fotoğrafı (Mirza & Shavoosh, 2011, s. 134).

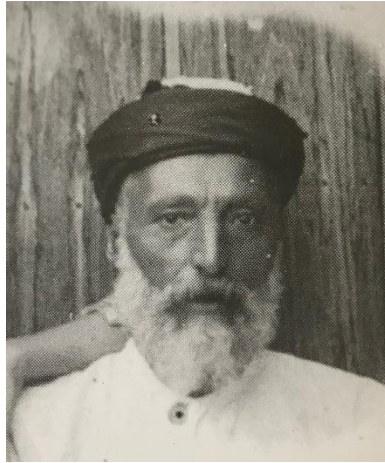
3.2.8. Şefik Mahmud Arab-Girly ve Babası Mahmud Arab-Girly

Suud Kralı Abdülaziz döneminde Mekke fotoğrafçılığı yapan Şefik Mahmud Arab-Girly(Şekil 3.27.) 1909 yılında doğup 1986'da vefat eden yerel bir fotoğrafçıdır. Fotoğrafçılığa 1930'lardan itibaren başlamıştır ve Mekke'de bir stüdyosu bulunmaktadır.

Şekil 3.27.: Şefik Mahmud Arab-Girly (Mirza, Mirza, & Shawoosh, 2016, s. 149)

Babası Mahmud Arab-Girly(Şekil 3.28.), daha çok portre çeken oğlu Şefik'in aksine Mekke'deki büyük olayları yakalamak için dışarı çıkan bir fotoğrafçıdır(Bkz. Şekil 2.29.). Hussein Abdullah Basalamah, "*History of Sacret Mosque Construction*" adlı kitabında 5 Ocak 1910 Çarşamba günü metafor alanına isabet eden selin fotoğraflarını yayımlamıştır²⁰ ve bu fotoğrafı o zamanlar "*Mekke'deki ünlü illüstratör*" olarak nitelendirdiği Mahmud Arab Girly tarafından çekildiğini söylemiştir. Anees Bashir Chaudhry'den edinilen bilgilere göre Girly, Malatya'nın Arap-Gir adlı kasabasından gelen bir Mekke sakinidir (Mirza, Mirza, & Shawoosh, 2016, s. 131).

Şekil 3.28.: Mahmud Arab-Girly (Mirza, Mirza, & Shawoosh, 2016, s. 131)

---

²⁰ Mezkûr fotoğraf, çalışmanın "*2.1. Mekke Şehrinin Coğrafi Özellikleri*" başlıklı bölümüne eklenmiştir.

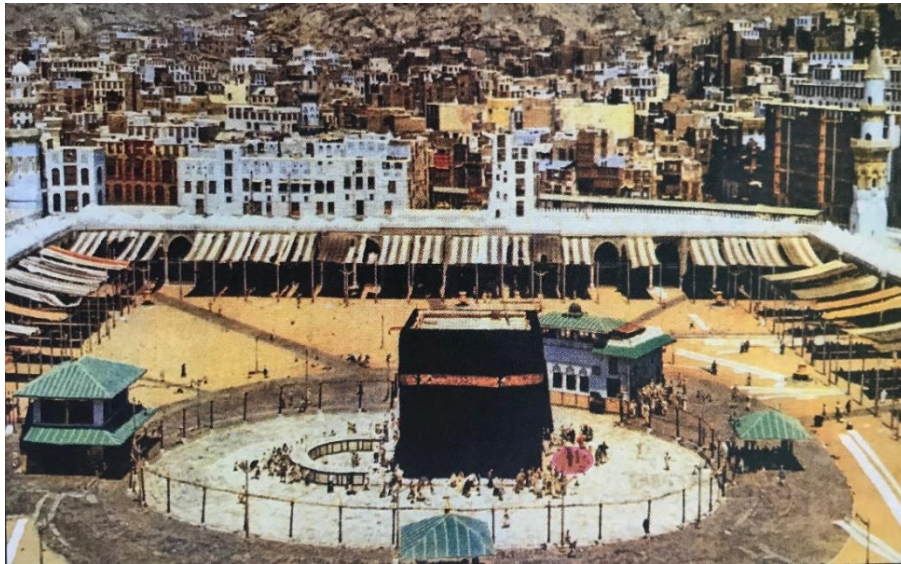

Şekil 3.29.: Metâf alanını temizleyen halk ve temizlik işçileri (Mirza, Mirza, & Shavoosh, 2016, s. 137)

3.2.9. Diğer Fotoğraflar ve Fotoğrafçılar

Yukarıda bazı fotoğrafçılar başlıklar halinde paylaşılmıştır. Bu kısımdan itibaren önemli görülen Mekke ve Mescid-i Harâm fotoğrafları, fotoğrafçıların biyografileri eklenmeden paylaşılacaktır.

1952 yılında çekilen ilk renkli fotoğrafta (Şekil 2.30.) Osmanlı Devleti tarafından Mescid-i Harâm çevresine yapılan revaklar ve kubbeler net şekilde görülmektedir. Bunun dışında o dönemde çitlerle çevrili olan metaf alanının döşemesinin mermerle kaplı olduğu anlaşılmaktadır.

Şekil 3.30.: 1952’de National Geographic Magazine için Abdul Ghafur Sheikh tarafından çekilen Mescid-i Harâm’ın ilk renkli fotoğrafı (Mirza, Mirza, & Shavoosh, 2016, s. 165)

Şekil 3.31.: Mescid-i Harâm'ı da içine alan Mekke'nin bir hava fotoğrafı (Prof. Dr. İbrahim Numan'a bir öğrencisi tarafından verilen fotoğraf. Tarih: 1986-90 arası)

1986-1990 arası çekildiği düşünülen Şekil 3.31.'deki fotoğraf şehircilikle ilgili ayrıntıları barındırması bakımından oldukça önemli görülmüştür. Şekil 3.16.'daki Osmanlı askerleri tarafından çekilen fotoğrafa geri dönüp bakıldığında durum daha net bir hâl alacaktır. Orada, şehirdeki neredeyse hemen her ev Kâbe'yi görecek vaziyette ve insanî ölçülerde seyretmektedir. Şekil 3.31.'deki bu fotoğrafta ise şehir, -biraz da topoğrafyanın sıkışıklığına bağlı olarak- enine değil, dikine bir gelişim göstererek Kâbe ve çevresini yutar vaziyete doğru ilerlemeye başlamıştır.

2014 yılında çekilen aşağıdaki fotoğrafta (Şekil 3.32.) metâf alanının genişletilmesi sırasında başlanan inşâat faaliyetleri fotoğraflanmıştır.

Şekil 3.32.: Mescid-i Harâm'ın genişletilmesi sırasında çekilen fotoğraf, İslam Khaled, 2014 (yourshot.nationalgeographic.com)

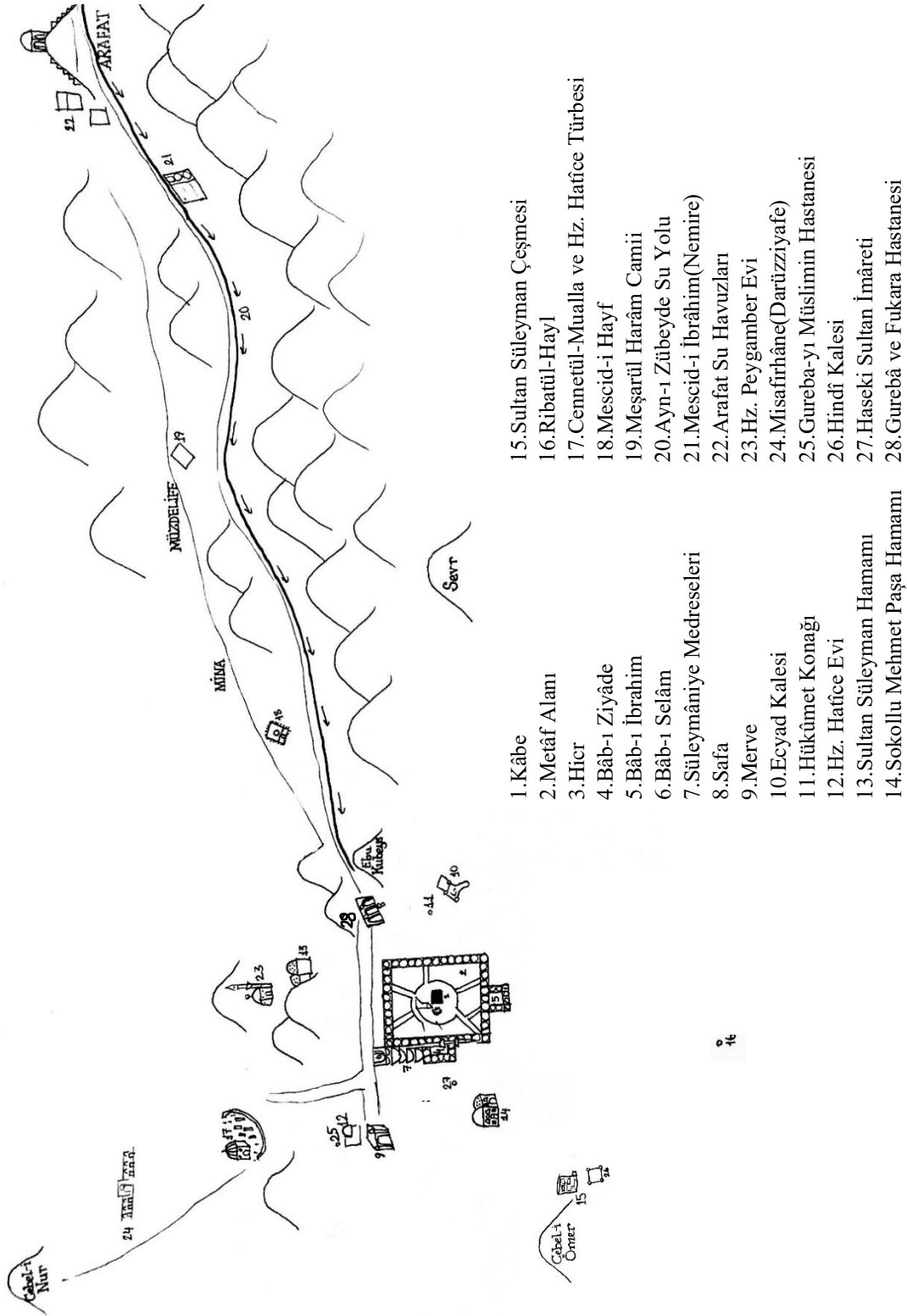
Günümüzde İslâm şehir-kent anlayışı,²¹ medeniyeti ve estetiği ile ortak bir paydada buluşmayan Mekke'nin, 2016 yılında çekilmiş bir fotoğrafı Şekil 3.33.'de görülmektedir. Fotoğrafın üzerinde işaretlenmiş kısımda Kâbe-i Muazzama yer almaktadır.

Şekil 3.33.: Mekke'nin 2016 yılında çekilmiş bir hava fotoğrafı (Orhan Durgut Arşivi'nden)

²¹ İslâm'da şehir ve mimârî ile ilgili ayrıca bkz. Turgut Cansever, *İslâm'da Şehir ve Mimari*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012. ; Robert Hillenbrand, *İslâm Sanatı ve Mimariği*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2005.

3.3. Mekke'deki Mimârî Yapılar, Seyyahların Yapılar Hakkındaki Gözlemleri ve Yorumlar

Şekil 3.34.: Çalışmada Mekke şehrinde ele alınan mîmârî eserleri gösteren harita çizimi (Sevde Kararmaz)

Öncelikle Mekke şehrini genel hatlarıyla incelediğimizde Mekke, bulunduğu coğrafi bölgenin imkân verdiği nispette dairevi olarak gelişen ve genişleyen, mescid ile arasında doğrudan organik bağ bulunan bir şehirdir. Bu organik bağı bir örnekle açıklamak gerekirse, Mekke'nin fethi ile beraber Medine'deki önemli bir eğitim merkezi olan suffa meclisleri veyahut ders halkaları Mekke'de de devam etmiştir.²² Bu sebeple Mescid-i Haram'ın avlusunda ve revaklarında ders halkaları kurulmaya başlanmıştır. Tüm bunlardan hareketle diyebiliriz ki bu organik bağ zaman içerisinde kent-toplum-mîmârî üçgeninde birleşme göstermiştir. Dolayısıyla eğitim ve diğer fikrî ihtiyaçları benzeşen toplum yapısında artık belirli mîmârî yapılar da ihtiyaç konusu olmuştur. Sözü edilen yapılardan olan medreseler, neredeyse Mescid-i Harâm'a bütünüyle bitişik olarak inşâ edilmeye başlanmıştır.

Şehirde, bulunduğu coğrafi konum ve yüksek sıcaklık sebebiyle binâlar başta tek tipte gelişim göstermiş ve malzeme konusunda pek fazla farklılıklara gidilmemiştir. Sıcaklığı önlemek amacıyla dış cephede kârgîr malzeme kullanılmış, döşemelerde de taptab²³ kullanılmıştır. Günümüzde ise bu topraklarda iklim, şehre ve topografyaya uyum gözetilmeksizin hemen her malzeme kullanılmaya başlanmış ve her yükseklikte binâ ortaya çıkmıştır.

Malzemeler dışında şehir, zamanla gelişimini sürdürdükçe mîmârî üslûplar ve unsurlar da başkalaşmıştır. Etrafı dağlarla çevrili bir vadi şehri olan Mekke'de bu farklı mîmârî üslûpların görülme sebebi öncelikle İslâm medeniyetlerinin bu topraklara hizmet etmekte yarışmalarıdır. Bu bağlamda Emevî, Mısır, Suriye ve Osmanlı gibi medeniyetler Mekke topraklarına kendi ustalarını göndermiş ve tabii olarak üslûpsal çeşitlilik meydana gelmiştir. Bunun dışında daha önce de zikredildiği gibi fikir dünyası gibi farklılıkların da üslûp çeşitliliğine etkileri olmuştur.

Tüm bunların dışında bu bölüm, çalışmanın asıl kısmını oluşturduğundan ötürü ayrı bir önem arz etmektedir. Seyyahların seyahatnâmelerinde bahsettikleri her Osmanlı yapısı ve Osmanlı tâmirinden geçen yapı bu bölümde ayrı ayrı ele alınmış olup her mîmârî eser hakkında kısaca bilgi verildikten sonra seyyahların bu eserler hakkında aktardıkları bilgiler, Mekke'de bulunmuş kronolojilerine göre bölüme eklenmiştir. Buna göre bir yapının geçirdiği değişimler oraya giden seyyahların anlattıklarından yola

---

²² Suffa meclisleri ile ilgili olarak ayrıca bkz. İbrahim Numan, *Dini-İçtimai Müesseselerimizin Doğuşuna ve Mîmârî Tekamülüne Mescid-i Nebevî'nin Tesirleri*, Kubbealtı İktisadi İşletmesi, 1982.

²³ Taptab: Ocak külüyle kum ve kireç karışımı bir harçtan dökülmüş çamurdan ibaret olarak bir tür mermer taklidir (Eyüp Sabri Paşa, 1301)

çıkılarak tespit edilmiş olup yapıların kendisi, tâmirleri, yıkımları ve günümüzdeki durumları hakkında yorumlamaya gidilip ayrıntılı bilgi verilirken bunların toplu olarak görülebilmesi amacıyla bir tablo oluşturulmuştur (Şekil 3.35.)

Mîmârî Eserler	Osmanlı Devri Tamirleri	Yıkım Tarihleri
Mescid-i Harâm	1572-1586, IV. Mehmed devri, I. Ahmed devri, 1574	–
Kâbe-i Muazzama	1551, 1630	–
Kâbe Revakları	1576, 2012	–
Makamât-ı Erbaa	1540, 1663	1955-1958
Mescid-i Harâm Minareleri	1556, IV. Mehmed ve I. Abdülhamid devri, 1575	1955 (yıkılıp baştan inşâ)
Mescid-i Hayf	1616, 1681	1987 (yıkılıp baştan inşâ)
Meş'ârü'l-Harâm Camii	1662	1987 (yıkılıp baştan inşâ)
Mescid-i İbrâhim	I.Selim ve I. Süleyman devri, 1616, 1661	Suud Hükûmeti tarafından 2 kez yıkılıp baştan yapılmıştır
Zemzem-i Şerîf Binası	1576, 1615, 1671, 1786	1979
Ayn-ı Zübeyde Su Yolu	1525, 1561, 1682	Günümüzde kalıntıları bulunmakta olup işlevini yitirmiştir
Sultan Süleyman Han Hamamı	Tâmir bilgisine ulaşılamamıştır	1984 sonrası
Sokollu Mehmet Paşa Hamamı	1875 ²⁴	1975-76
Sultan Süleyman Han Çeşmesi	Tâmir bilgisine ulaşılamamıştır	Ömer Dağı'nın eritilmesiyle yıkılmıştır
Ecyad Kalesi	1863 ²⁵	2002
Hindî Kalesi	1882	2011-2020 genişletme projesi kapsamında yıkılmıştır
Sultan Süleyman Han Medresesi	1708 ²⁶	1976
Hz. Peygamber'in Evi	1528, 1600	1959 (yıkılıp yerine kütüphane inşâ edilmiştir)
Hz. Hatice'nin Evi ve Türbesi	1528 (ev), 1551 ve 1879 (türbe)	1993 (yıkılıp yerine tuvalet inşâ edilmiştir)
Hamidiye Hükûmet Konağı	Tâmir bilgisine ulaşılamamıştır	Yerel halktan Mescid-i Harâm genişletmelerinde yıkıldığı öğrenilmiştir fakat tarih bilgisine ulaşılamamıştır
Ribatü'l-Hayl	Tâmir bilgisine ulaşılamamıştır	1980 sonrası
Misafirhâne	Kışlaya dönüştürülüp sonrasında yıkılmıştır	1991
Haseki Sultan İmâreti	Tâmir bilgisine ulaşılamamıştır	20.yy sonları
Gureba ve Fukara Hastanesi	Tâmir bilgisine ulaşılamamıştır	Yıkım bilgisine ulaşılamamıştır
Gureba-yı Müslimin Hastanesi	1869'da tâdil ve ıslâh	1993 (yıkılıp yerine tuvalet inşâ edilmiştir)

Şekil 3.35.: Çalışmaya dâhil edilen mîmârî eserlerin Osmanlı devrinde geçirdikleri tâmir ve Suud idâresi devrindeki yıkım târihlerini ihtiva eden tablo.

²⁴ Tamir belgesi tarihi verilmiştir. Bkz. BOA, Yer: 40542 -, H-15-03-1292.

²⁵ Tamir belgesi tarihi verilmiştir. Bkz. BOA, Yer: 505 – 22850, H-09-11-1280.

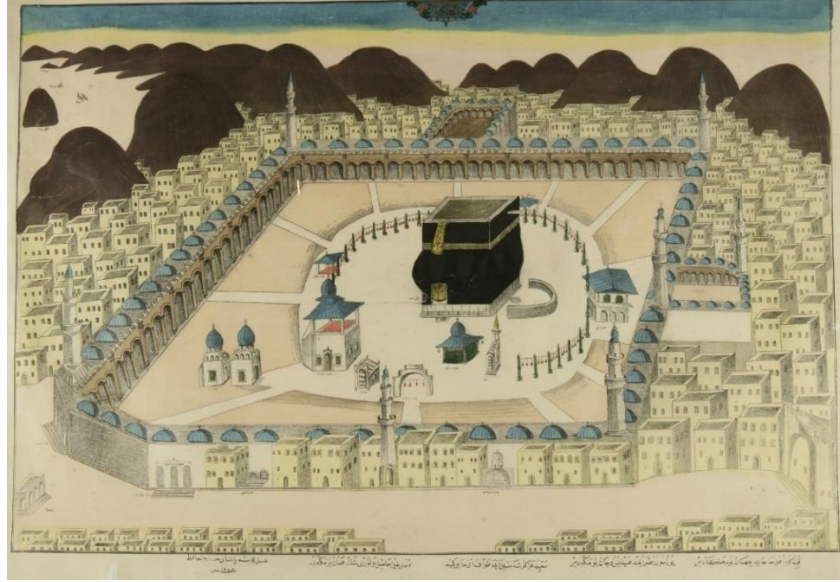
²⁶ Tamir belgesi tarihi verilmiştir. Bkz. BOA, Yer: 40 – 1988, H-29-06-1120.

3.3.1. Mescidler

Çalışma dâhilinde incelenmiş olan mescidlerin genel bir görünümüne bakacak olursak bu mescidlerin birçoğu²⁷ çok geniş açık avlulu²⁸ olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun ilk sebebinin bölgedeki yüksek sıcaklık olduğu, diğer sebebinin ise hac zamanları geniş kalabalıkları ağırlamak olduğu düşünülmüştür. Bu mescidlerdeki bir diğer özellik taş ve mermer malzeme ile açık renkli görünümdür. Avluda olduğu gibi bunun da sebebinin yüksek sıcaklıkları önlemek olduğu düşünülmüştür.

3.3.1.1. Mescid-i Harâm

Yeryüzünde bilinen en eski mabed olan (Kur'an, Âl-i İmrân/96) Mescid-i Harâm ya da diğer bir adıyla El-Beytü'l-Atîk, Mekke şehrinde Kâbe'nin etrafını kuşatıp çevresinde ibâdet etme imkânı sağlayan mescittir (Şekil 3.36.). Harem-i Şerîf tabiri de sıkça kullanılmakla birlikte bu isim Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksâ için de kullanılmaktadır.

Şekil 3.36: Mescid-i Haram'ın 1285 (m.1868) yılına ait görüntüsü
(BOA, PLK.p.. / 46)

Mescid-i Harâm, Osmanlılar'a kadar başta Emevîler, Abbâsîler ve Memlûkîler olmak üzere pek çok devlet tarafından tâmire ve değişime uğramıştır fakat asıl şeklini Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra almıştır. II. Selim zamanında klasik dönem üslûbuna göre şekillenen (Bozkurt & Küçükaşçı, 2004, s. 274) ve sonrasında da IV. Mehmed

²⁷ Evden mescide dönüştürülmüş olanlar bu genellemeye dâhil değildir.

²⁸ Günümüzde ayakta kalan geniş-açık avlulu mescidlerin avluları örtülerek bu kısımlar klimalar ile soğutulmaktadır.

tarafından tâmir edilen(Şekil 3.37.) mescidin revakları, minâreleri ve kapıları ayrı başlıklar altında incelenmiştir.

Şekil 3.37.: IV. Mehmed'in Mescid-i Harâm tâmir kitabesi, Mekke Müzesi²⁹
(ntv.com)

Sultan III. Murad zamanında bölgenin tâmir edilmeye muhtaç olsa da tâmirâtın tam olarak gerçekleştirilemediği söylene de³⁰ Mekke Müsesi'nde Sultan III. Murad'a ait bir tâmir kitâbesi bulunmaktadır (Şekil 3.39.). Bu tamir kitabesinde ise “*Azze nasarahû li-mevlânâ es-Sultânü 'l-Melikü 'l-muzaffer Murâd Hân ibnü 's-Sultân Selim Hân sene 982*” yazmaktadır.

Şekil 3.39.: III. Murad'ın Mescid-i Harâm'ı tâmir kitâbesi, Mekke Müzesi (Uğurluel, 2007, s. 153)

Sultan I. Ahmed zamanına gelindiğinde ise Kâbe büyük bir tâmir sürecine girmiştir. H. 1019 (m. 1610-11) yılındaki şiddetli yağış sebebiyle Kâbe zarar görmüş ve bazı duvarlarda çatlaklar oluşmuştur. Bunun üzerine Sultan I. Ahmed, dönemin başmimarı Mehmed Ağa'ya tâmir için talimat vermiştir. Mehmed Ağa, önceki tâmirler yapılırken hazırlanan verilerden ve ölçü çizimlerinden de faydalanarak demir kuşaklarla Kâbe duvarlarını çevrelemiştir. 1 Muharrem 1021 (m. 4 Mart 1612) günü akşamı Kâbe'ye

²⁹ Şekil 3.38.: Mekke Müzesi'nin konumunu gösteren QR Kod.

³⁰ Tahsin Öz, “Kâbe'nin Tamirleri”, Arkitekt Dergisi, Cilt: 1947 Sayı: 1947-05-06 (185-186), s. 130.

bir iskele kurulmuştur ve ertesi günün sabahı çatı onarımlarına başlanmıştır. Yağmur oluşu yenilenmiş, çatıdaki 27 tahtadan üçü tekrar kullanılabilir hale getirilmiş ve yirmi dört tanesi baştan yapılmıştır. Duvarlarındaki yıkık alanlar tâmir edilmiş ve İstanbul'dan getirilen kuşak ve direklerle duvarlar kaplanmıştır. Kapı kemeri yeniden yapılırken üzerindeki gümüşten yapılmış olan eski kitabe kaldırılarak yerine “lazurt” denen kırmızımsı bir boya ile yazılan altın kitabe yerleştirilmiştir. Bu kitabe üzerinde “Doğrusu insanlar için ilk kurulan ilk ibâdet evi, elbette Mekke’de, âlemlere rahmet ve hidayet kaynağı olarak kurulan Kâ’be’dir” (Âl-i İmrân, 96) yazmaktadır. Ayetin alt bölümünde ise şu satırlar yer almaktadır:

El-levhu zâ lemme’s-turime muceddedâ

Kad beddele’s-Sultânu Ahmed ascedâ

Kayden lehu min hadîdin zâ ciddâ

Allahu en’ame bi’l-muceddidi ve kayyedâ

Ulhimtu fî târihihi lemmâ bedâ

El-levhu za’s-Sultani Ahmed cededâ

Anlamı:

Bu levhadaki tekrar yenilendiğinde

Sultan Ahmed onu mücevherle değiştirdi

Demirden sağlam bir halka ile bağladı

Allah onun yenilenmesini müyesser kıldı

Levha ortaya çıktığı vakit târihîni bulmada ilham olundu

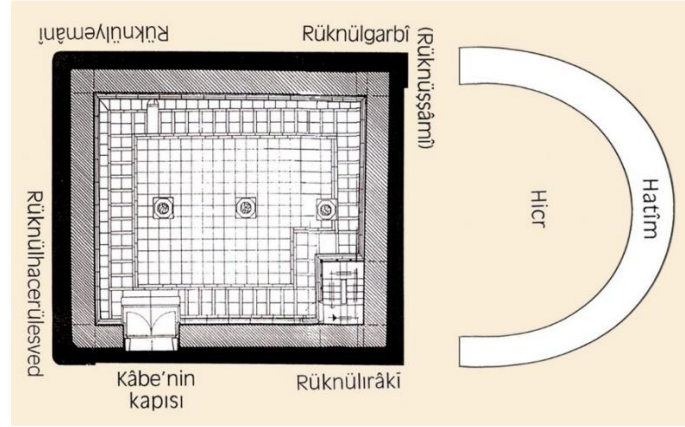
Bu levha ki onu Sultan Ahmed yeniledi.³¹

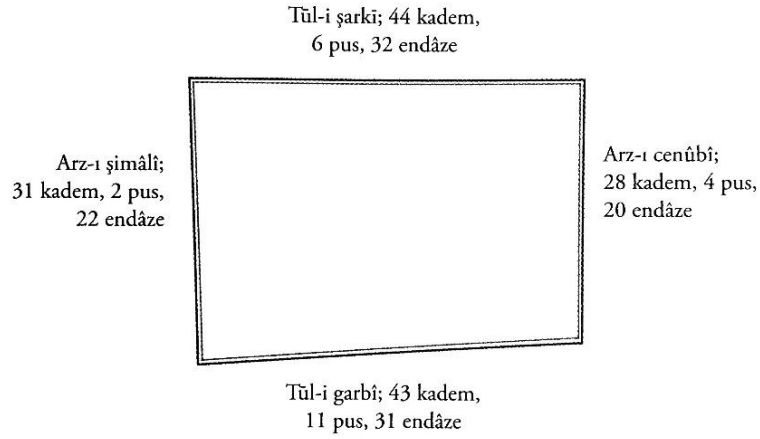
³¹ Sultan I. Ahmed’in Kâbe tâmiriyle ilgili faydalanılan kaynak için bkz. Ahmet Vefa Çobanoğlu, Sultan I. Ahmed Devri’nde Kâbe’nin Tamiri, *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı:12, 1993-1994, s. 37,38.

“Rüknü’l-ırâki”, güneyi gösteren rükn ise “Rüknü’l-yemani” olarak adlandırılmıştır fakat bu durum bazı kaynaklarda farklı şekillerde de geçmektedir (Şekil 3.43.).

Şekil 3.42.: Kâbe'nin planı (Ünal, 2001, s. 15)

Şekil 3.43.: Arsa-i mukaddese-i Kâ'betullâhi'l-ulyâ (Eyüp Sabri Paşa, 1301, vr. 248)

1503 yılında Mekke'de bulunan ve Yunus el Masri adıyla bilinen Ludovico di Varthema Kâbe ile ilgili, buranın kentin ortasında Roma Kolezyum'una benzer -fakat bu kadar büyük taşlardan değil- yanmış tuğlalardan yapılmış çok güzel bir tapınak³³ olduğunu, etrafını dolaşan kemerli kapıların bulunduğunu söyleyip tapınak alanına girilirken on ya da on iki mermer basamaktan inildiğini dile getirmiştir (Varthema, 1863, s. 38)

Daha önce de zikredildiği gibi Kâbe'nin bulunduğu alan sık sık sel baskınlarına mâruz kalan bir alandır. Tam 23 adet sel kaydeden Eyüp Sabri Paşa, bu durumla ilgili Mir'ât-ı Mekke adlı eserinde aşağıdaki resmi paylaşmıştır (Şekil 3.44.). Resim, bu sellerden birini yansıtmaktadır ve tahmini 19. Sel olup 1039 (m.1629-30) yılında gerçekleşmiş

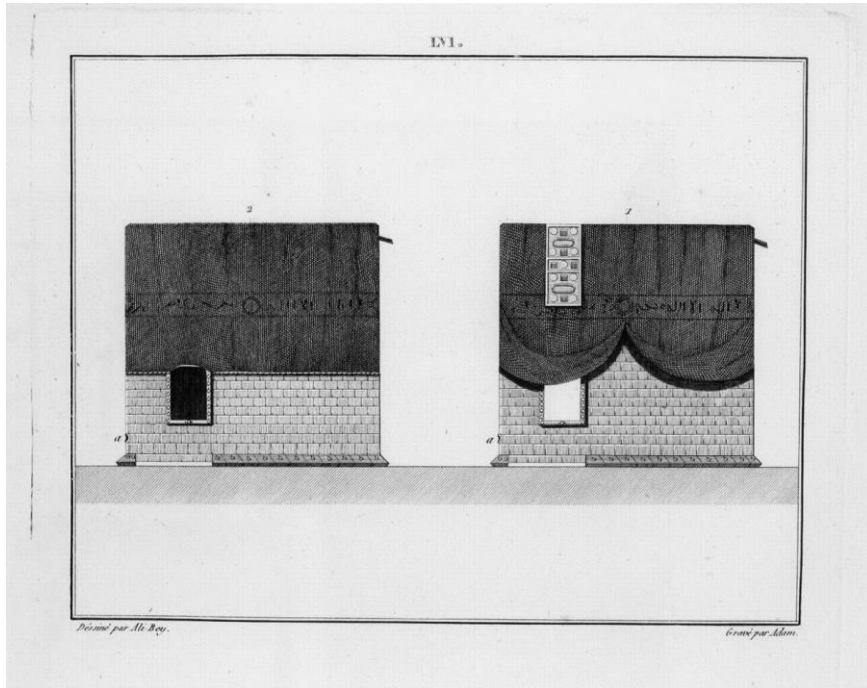
³³ Seyyah Kâbe'yi bu şekilde adlandırmıştır.

olan seldir ki Sultan IV. Murad taşları dökülüp bir bölümü yıkılan Kâbe'yi tâmir ettirmiştir (Eyüp Sabri Paşa, 1301, vr. 626).

Şekil 3.44.: Mescidü'l-Harâm'a dühul eden seylâb sebebiyle Kâ'betullâh'ın sükut eylediğini gösterir bir resimdir (Eyüp Sabri Paşa, 1301, vr. 629)

Mekke'de Ali Bey el-Abbasi olarak tanınan Domingo Badia y Leyblich bir çizip paylaşp(Şekil 3.45.) şehrin Kâbe'nin çevresinde ve dağların arasında gruplaştığını söyleyip Kâbe ölçümlerini kendisine itiraz eden insanlardan korktuğu için yapamayacağını dile getirmiş ve bunun için yalnızca farklı parçaların ölçümlerini almıştır. Buna göre Hacerü'l-Esved'in tam olarak doğu yönüne baktığını, Kâbe kapısının 8 metre yüksekliğinde ve 4 metre genişliğinde olduğunu söylemiştir (Leblich, 1970, s. 74-93).

Şekil 3.45.: Leyblich tarafından çizilen Kâbe (gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France)

Kâbe ile ilgili olarak *John Lewis Burckhardt, Travels in Arabia* adlı eserinde Kâbe'nin gri Mekke taşından, farklı büyüklükteki bloklarla çok kaba bir biçimde inşa edildiğini, kötü bir çimento³⁴ ile birleştirildiğini fakat düz çatılı olduğu için mükemmel bir küp görüntüsüne sahip olduğunu söylemiştir (Burckhardt, 1829, s. 248).

Burckhardt, daha sonra bahsedilecek olan iki seyyahın aksine Kâbe'nin duvarlarını yıkan sel için 1627 târihîni vermiştir (Burckhardt, 1829, s. 248).

Seyyah, Kâbe'nin tâmiriyle ilgili olarak, h. 959 (m. 1551) yılında Sultan Süleyman b. Selim tarafından Kâbe'nin çatısının yenilendiğini, h. 980 (m. 1572) yılında ise mescidi genişlettiğini ve bundan dolayı da tüm kubbelerin kaldırıldığını söylemiştir (Burckhardt, 1829, s. 309).

Richard Burton, Kâbe'nin gri Mekke taşından, farklı büyüklükteki blokların kalitesiz bir çimento ile birleştirilerek yapıldığını aktarmıştır. 1627³⁵ yılında ise şiddetli selden dolayı baştan tekrar yapıldığını dile getirmiştir (Burton, 1874, s. 5).

Kâbe'nin on birinci ve son tâmirini yani yukarıda bahsi geçen IV. Murad'ın tâmirini Eyüp Sabri Paşa ise aşağıda özet olarak verilen şekliyle ele almıştır (Eyüp Sabri Paşa, 1301, vr.508-610).³⁶

Yukarıdaki tasvirde de bahsedilen h. 1039 (m. 1629) yılı seli sayısız insanı, hayvanı ve evi telef etmiştir. Bunun yanında Kâbe'nin de selden çok büyük zarar gördüğünü aktaran Paşa, Rûkn-i Irakî'nin duvarlarının yıkıldığını ve bunun üzerine şehir halkının bu zor durumu İstanbul'a bildirdiğini, bu arada da geçici olarak yıkılan duvarları payandalar yardımıyla ayakta tutmaya çalıştıklarını kaydetmiştir. Bekleyen halk İstanbul'dan yanıt alamayınca Mısır valisi, bu iş için İstanbul'dan haber gelinceye kadar Rıdvan Ağa'yı görevlendirmiştir. Hac mevsimi yaklaştığından dolayı ilk olarak metâfin su birikintisinden kurtarılması ve o bölgenin temizlenmesi gerektiğini dile getiren Sabri Paşa, bu iş için Rıdvan Ağa'nın çevre köylerdeki yük hayvanlarını kiralayıp yirmi günde metâftaki molozu temizlemeyi başardığını kaydetmiştir. Bu işin başında metâfa hayvan sokulmasına itirazlar gelmiş olsa da durumun aciliyetinden ve zaruretinden dolayı Rıdvan Ağa'nın bu şekilde temizliği gerçekleştirdiği aktarılmıştır.

³⁴ Ya da o dönemde çimento işlevi gören başka bir malzeme ile.

³⁵ Eyüp Sabri Paşa bu sel için 1629 tarihini vermiştir.

³⁶ Bu tâmir, Mir'ât-ı Mekke'nin Veche-i Sâniye'sinin 13. Sûret'inin tamamında anlatılmaktadır.

Tüm bu temizlikler bittikten sonra artık yeni bir tartışma konusu başlamıştır. Beytullah'ın tâmir edilmesi, veyahut yıkılıp yeniden yapılması fikri düşünülmüş olup Eyüp Sabri Paşa Rıdvan Ağa'nın Kâbe'yi tâmir etme fikrine daha yakın olduğundan bahsetmiştir. Tüm bunlar yaşanırken İstanbul'dan beklenen cevap gelmiş olup tâmir masrafları Mısır Valiliği'ne gönderilmiştir.

Rıdvan Ağa'nın akıllı ve çalışkan biri olduğunu aktaran Eyüp Sabri Paşa, onun Kâbe tâmiriyle ilgili itirazların önüne geçmek için her yaptığı iş için şehrin dört mezhep imamına danıştığını ve onlardan fetvalar alarak hareket ettiğini söylemiştir. İtirazlardan en büyüğü Kâbe'nin tekrar yapılışında kullanılacak olan taşlarla ilgili olmuştur. Bir kısım yalnızca eski taşların kullanılması gerektiğini söylese de bu imkansız olmuştur çünkü sel, taşların bir kısmını götürmüştür ve yalnızca eski taşların kullanılması durumunda Kâbe'nin hacminde küçülme olacağından Rıdvan Ağa zaruret olarak eski taşların yanında yeni taşlar da kullanmayı düşünmüştür.

Tüm bu anlatılanlara bakıldığında Kâbe'nin tâmiri/yeniden yapılması durumunda Rıdvan Ağa'nın eski taşlarla birlikte ilâve taşlar da kullanması doğru bir durumdur. Zirâ yalnızca eski taşların kullanılması, yapının şeklinin eski halinin ve ölçülenin tamamen değişmesi demektir ki bu durum gelen hacıların kafasında bir takım soru işaretleri ile birlikte olumsuz etkiler de oluşturabilecektir.

Aldığı fetvalarla birlikte işe koyulan Ağa, Kâbe'nin görünümünü bozmamak için üst üste dizilmiş 25 sıra taşın sayısını dahi değiştirmemiştir. Kâbe kapısına Sultan Murad'ın adını taşıyan bir tarih kitabesi asılarak (H. 1040/1630) işe son verilmiştir.

Kâbe-i Muazzama'nın tâmiri Şevval ayının beşinde bittiğinde Kâbe örtüsü de değişmiştir ve eski bir gelenek olan önceki örtünün kesilip dağıtılması geleneğine uygun olarak hademe arasında dağıtılmıştır yalnız bu sefer Kâbe hademesi bu haklarından vazgeçip Rıdvan Ağa'nın tâmirde gösterdiği gayretten dolayı örtüyü ona hediye etmişlerdir. Rıdvan Ağa ise bu ince düşünceyi karşılıksız bırakmamış ve hademe-i kirama kırk bin altın bağışlamıştır ve İstanbul'a döndüğünde de örtüyü padişaha takdim etmiştir. Günümüzde bu örtü hala Topkapı Sarayı Müzesi'nde sergilenmektedir.

Kâbe tâmirinin tamamlanmasından sonra Ecyad Dağı tarafına da bir kanal açılarak set ile Kâbe'yi basacak sel sularının önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Ertesi yıl tekrar yağan şiddetli yağışlar sebebiyle Kâbe'nin çatı kısmı ve kapısı zarar görmüştür ve bunun üzerine Sultan Murad işi tekrar Mısır Valisi'ne vermiştir. Vali Rıdvan Ağa'yı tekrar Mekke'ye göndermiştir. Ağa, gerekli yerleri tâmir ederek İstanbul'a dönüşte Kâbe'den sökülen eski kapıyı yanına almıştır. Günümüzde bu kapı Topkapı Sarayı Müzesi'nde sergilenmektedir.

İbrahim Rifat Paşa ise Kâbe'nin bu son tâmiri ile ilgili şunları söylemiştir:

“1039 h.'de bütün Mekke'yi ve kenar mahallelerini içine alan şiddetli yağmurlar yağdı. Sular Kâbe kapısındaki kilitten iki zira yukarı yükseldi. İki gün geçmeden Yemen tarafı hariç Kâbe aniden yıkıldı. Bu sebepten Sultan IV. Murad onu yeniden yaptırdı. İstanbul'dan temsilciler ve Mısır'dan mühendisler gönderdi 1040 h.'de binayı yapıp güzelce yenilediler. Bunun için çok para harcadı. 1295 h.'de Kâbe'nin çatısına mermer levhalar döşendi.” (İbrahim Rifat Paşa, 2010, s. 219).

Rifat Paşa, Kâbe'nin içindeki kitabelerden bahsederken IV. Murad'ın tâmir kitabesinden de bahsetmiştir ve kitâbeyi mânâ olarak da açıklamıştır:

“Rahman ve Rahim olan Allah adına 'Rabbimiz. Bizden kabul et. Şüphesiz ki sen, çok iyi duyan ve çok iyi bilensin.' (el-Bakara, 127) Kusursuz ve yüce Allah'a muhtaç, iki muhterem haremın hizmetçisi, Sultan Mehmed Han'ın oğlu Sultan Ahmed Han'ın oğlu Sultan oğlu Sultan (IV.) Murad Han bu Muazzam beytin yenilenmesini emretti. Allahu Teâla onun mülkünü ebedileştirsın, onun saltanatını desteklesin. Hz. Peygamberin Hicreti'nin (o hicretin sahibine en üstün selam olsun) 1040. yılının, mübarek ve muazzam Ramazan ayının sonlarında. Rahman ve Rahim olan Allah adına. 1070 h.'de bizi azat edern Efendimiz Sultan oğlu Sultan Mehmed Han Beyt-i Şerif'in tavanı ile Harem'in bütün iç ve dışının yenilenmesini emretti.” (İbrâhim Rifat Paşa, 2010, s. 210).

IV. Murad'ın tâmirinden önceki tâmirlerden de bahseden Rifat Paşa, 959 (m. 1551) senesinde Sultan Süleyman zamanında da Kâbe'nin onarıldığını söylemiştir fakat herhangi bir ayrıntıdan bahsetmemiştir. Yine Sultan I. Ahmed zamanındaki 1012-1022 yılı tâmirinden de bahsederken Kâbe'nin doğu ve batı duvarlarında ve Hicr'in duvarlarındaki çatlaklardan dolayı Kâbe'yi yıkarak yeniden yapmak istediğini fakat Rumeli âlimlerinin buna mâni olduğunu, çatlamaı saracak bir kuşak yapılmasını teklif ettiklerini ve bunun üzerine altın kaplama sarı bakırdan mamül iki kuşak yapıldığını belirtmiştir. Kuşağın bir bölümünde mealen: “*Allah'tan başka ilah yoktur. Muhammed onun elçisidir.*” diğer bölümünde ise mealen: “*Allah'tan başka ilah yoktur. Muhammed onun sevdiğidir.*” gibi güzel sözler ile şerefli ayetler mesela,

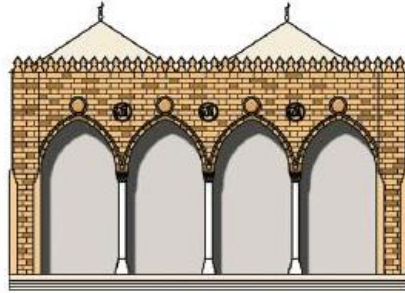
mealen: “Allah bize yeter. O çok iyi bir vekildir.” (Âl-i İmran, 173) yazdırılmıştır (İbrâhim Rifat Paşa, 2010, s. 218,219).

Mescid-i Harâm'ın Revakları

Mescid-i Harâm'daki ilk revak uygulamasının Hz. Osman zamanındaki genişletilme çalışmasıyla birlikte yapıldığı kaydedilmiştir (Zerkeşî, 1995, s. 39). Sonrasında farklı devletlerin ilâveleriyle iyice genişlemiştir.

Sık sık sel baskınına maruz kalan Kâbe ve çevresi, Kanûni Sultan Süleyman zamanında (h.931/m.1525, h.947/m.1540, h.959/m.1552) tâmir edilmiş ve revakları da yenilenmiştir (Bozkurt & Küçükaşçı, 2004, s. 274).

1576 yılında, Abbâsî halifesi Mehdi tarafından yaptırılan düz ahşap çatılı revakların çatılarının dökülmesinden dolayı Mimâr Sinan'a bunların kaldırması için emir verilmiştir. Çatıyı kaldıran Sinan, bunların yerine soğan kubbeler ekleyerek revaklarda Osmanlı tarzını yansıtmayı başarmıştır (Şekil 3.46.) (Bozkurt & Küçükaşçı, 2004)

Şekil 3.46.: Mescid-i Harâm'daki Osmanlı revaklarının bir kesitini gösteren çizim (ottoman.mfa.gov.tr)

Seyyahların mescitteki revaklar için söylediklerine bakıldığında,

İlk olarak *İbn Battûta* 1326 senesinde şunları söylemiştir:

“Mescidin dış görünümü sanatkâranedir. Manzarası hoş. Dil onu tarif etmekten âciz. Duvarlarının yüksekliği yaklaşık yirmi arşin. Çatısı üç sıra halinde sağlam ve ince işlenmiş uzun sütunlara dayanıyor. Üç koridorun da son derece düzgün oluşu akıllara hayret veriyor. Sanki tek bir koridor... Mermer sütunlarının adedi dörtüyüzdoksanbirdir. Burada, Kutlu Mescit'e ilâve edilmiş olan Dârü'n-Nedve'deki alçı sütunları istisna ediyoruz.” (İbn Battûta, 2000, s. 198).

İbn Battûta'nın aktardıkları Osmanlı fethi öncesindeki genel görünümün tespiti açısından önem arz etmektedir.

Evliya Çelebi ise Kâbe-i Şerif hareminden bahsederken öncelikle sütunları ele almıştır ve sütunları ayrıntılı olarak inceleyerek yüksek dört köşe sütunların 80 adet olduğunu, 185 adet de beyaz mermer sütunlar olduğunu söyleyerek anlatmaya devam etmiştir. Umre kapısından doğru doğruya Ümmühâni kapısına varıncaya kadar 250 adım sayıp burada 25 büyük şeşhâne ve 185 beyaz ve kıymetli sütunlar olduğunu, Ümmühâni kapısından da Bağle kapısı köşesindeki köşeye kadar 320 adım saymış olup 24 büyük şeşhâne ve 158 beyaz ve diğer sütunlar olduğunu, Bağle kapısından da Selâm kapısına varıncaya dek 200 adım sayıp burada 6 büyük şeşhane ve 150 beyaz mermer ve diğer sütunların olduğunu fakat bunlar, etrafında olan duvarlara bitişik payeler ile hesaplanmıştır ve bu hesaba göre büyük paye sütunlarının tamamı 135 adet sayılmıştır (Evliyâ Çelebi, IX., s. 802).

Çelebi, tüm yüksek sütunların 678 adet olduğunu söyleyip Süleymân Hân'ın bina ettiği Harem-i Şerif'in iç yüzünden Kâbe haremî etrafının tamamının 1120 germe adım olduğunu ölçmüştür (Evliyâ Çelebi, IX., s. 802).

Sütunlar ve Mimâr Sinan hakkında şu sözleri zikredip bu konuyu sonlandırmıştır:

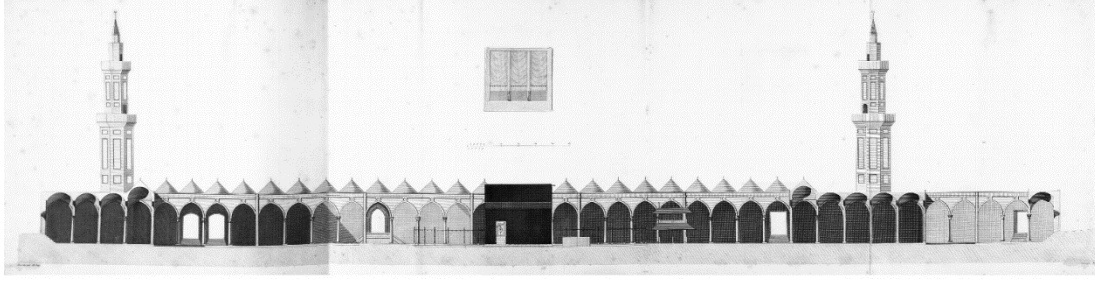
Bu Harem-i Şerifin dört bir tarafında zikrettiğimiz Harem-i Şerif etrafında olan sütunlar üzerinde satranç nakşî bütün (---) taklarda vardır ki her biri gökyüzüne baş çekmiş yüksek taklardır. Kâmil üstad Koca Mimâr Sinan *rahmetullâhi aleyh* bu taklara olanca gayretini sarf edip marifet için uzak mesafelerden çeşit çeşit kıymetli taşlar getirtip öyle taklar bina etmiş ki her birine dikkatli bakıldığında insanın gözü kamaşır. Tarih:

“*Aceb makâm-ı İatîf ü zehî binâ-yı metîn {Sene 975}*” (Evliyâ Çelebi, IX., s. 803).

Leyblich seyahatnamesinde revakları resmettiği bir çizim paylaşır (Şekil 3.47.) metafor alanını anlatmaya koyulmuştur. Seyyah metafor alanının Kâbe, Zemzem Kuyusu, Makam-ı İbrâhim, dört mezhep makamı, iki adet kubbeli yapı, Babü's-Selâm (Beni Şeybe Kapısı), minber, 19 kapı ve 7 minareden oluştuğunu, metaforun güzel mermerle kaplanmış olup bu mermer kaplamanın sınırında 31 adet 7 ayak 6 inç yüksekliğinde bronz sütunların bulunmakta olduğunu, ayrıca bu sütunların demir tellerle³⁷ birbirine bağlandığını, bunların üzerlerinde ise ışık veren lambalar bulunduğunu dile getirmiştir. Ali Bey, sütunların ucunda altın süslemelerin bulunmakta olduğunu ve bunların bir hilalle bittiğini, lambaların yuvarlak bir atlas şeklinde kalın bir camdan oluşup her

³⁷ Seyyahın “*demir tel*” olarak adlandırdığı teller “*gergi demiri*”dir.

akşam Kâbe'yi ışıklandırmak için yakıldıklarını da aktarmıştır (Leblich, 1970, s. 74-93).

Şekil 3.47.: Metaf alanının bir kısmının Leyblich tarafından çizimi (gallica.bnf.fr)

İsviçre asıllı olan seyyah *John Lewis Burckhardt*, Kâbe'den bahsederken 250 adım uzunluğunda ve 200 adım genişliğinde ilk bakışta normal görünen fakat hiçbiri düz bir çizgi olmayan bir dikdörtgen alandan bahseder. Bu alan Kâbe'yi çevreleyen Mescid-i Harâm'ın ta kendisidir. Alanın sütunlarla çevrili olduğunu ve üzerlerinin dışı sıvalı beyaz kubbeciklerle örtülü olduğunu, kubbeleri destekleyen sivri kemerlerin olduğundan da bahsetmiştir (Burckhardt, 1829).

Seyyah, sütunlardan bahsederken kemerlerine lambaların asıldığını ve özellikle Ramazan gecelerinde bunlarla aydınlatıldığını dile getirmiştir. Bu sütunların yirmi fitin (6 metreden biraz fazla) üzerinde ve bazılarının beyaz mermer, granit veya porfir olduğunu ancak çoğunun Mekke dağlarından çıkan taşlardan olduğunu söyleyip devamında her üç veya dört sütunun arasında yaklaşık dört metre kalınlığında sekizgen bir ayak durduğunu, doğu tarafta tek parça halinde iki adet kırmızımsı gri granit ve bir gri porfir ile beyaz feldispat döşemeler olduğunu dile getirmiştir. Kuzey tarafında bulunan kırmızı sütun ve ince granit kırmızı porfirin Mısır'dan getirildiğini düşünmüştür (Burckhardt, 1829).

Hacı Abdullah adıyla bilinen Sir Richard Burton, Beytullah ile ilgili bilgilerin neredeyse birçoğunu Burckhardt'tan aktarmıştır. Farklı olarak Kâbe'yi çevreleyen sütunlarla ilgili bu sütunların 20 fitin üzerinde olduğunu ve bazılarının porfir olduklarını, fakat Burton, El Fasy'nin 589 yılında taşıyıcıların hepsinin aynı malzeme ile yapılmış olduğundan bahsettiğini aktarmaktadır. Buradan da anlaşılıyor ki Osmanlı sütunlar üzerinde malzeme açısından da yenilikler yapmıştır. Burton aynı zamanda her üç ya da dört sütunun arasında sekizgen bir ayak olduğunu dile getirmiştir (Burton, 1874, s. 2).

Burton verdiği bu bilgilerin devamında doğu tarafında tek parça (yekpare) halde iki adet kırmızımsı gri granit ve beyaz feldispat plakaları olan ince gri porfir bulunduğunu, kuzey tarafında ise muhtemelen Kutbuddin'in Mısır'dan getirmiş olduğu kırmızı granit sütun ve ince taneli kırmızı porfir olduğunu aktarmıştır. Seyyah, mermer sütunların birkaçında kûfi karakterli kitabeler olduğunu ve bunlarda h. 863 ve 762 tarihlerini okuduğunu ve sütunların geniş demir halkalar veya bantlarla güçlendirilmiş olduklarını zikretmiştir (Burton, 1874, s. 3).

İbrahim Rifat Paşa, Mescid-i Haram'ın genel tanıtımını yaparken Kâbe revaklarından ve sütunlarından da bahsetmiştir. Paşa, mescidi dört tarafından üç kat revak dizisinin kuşattığını ve her revakı diğerinden mescidin duvarlarına paralel olan sütunların ayırdığını, her iki sütunu bir kemerin birleştirdiğini ve her dört sütunun üzerini de sağlam bir kubbe örttüğünü söylemiştir (İbrâhim Rifat Paşa, 2010, s. 164).

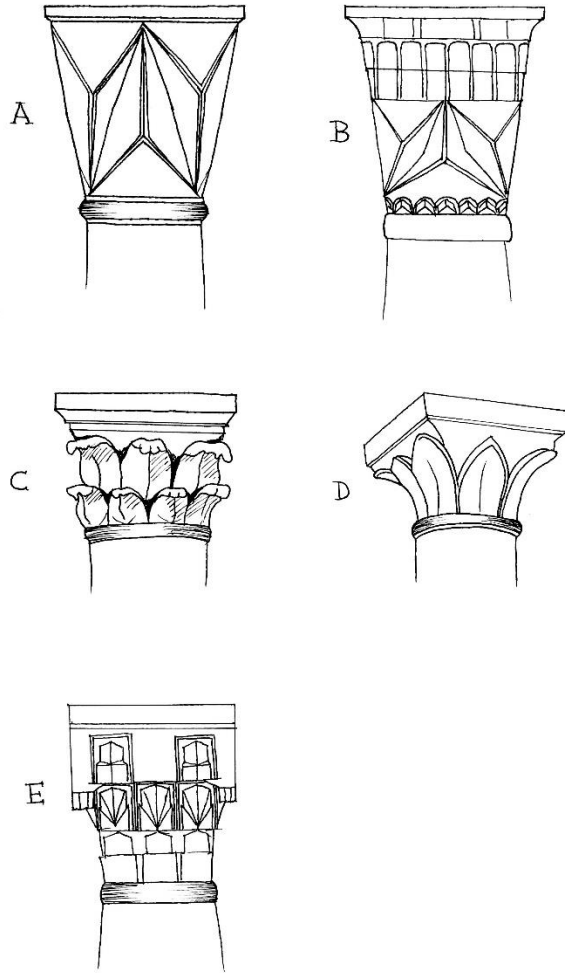
Rifat Paşa doğu duvarından batı duvarına kadar kuzey tarafındaki kemerlerin sayısını 42, güney tarafındaki doğu duvarından batı duvarına en uzun dizedeki kemerlerin sayısını 40, yalnızca avlunun uzunluğu olmak üzere doğu taraftaki kemerlerin sayısını her bir dizede 24 olarak ve batı tarafında sadece avlunun karşısında her dizede tekrar 24 olarak saymıştır. Kuzey tarafında bulunan Ziyâde Kapısı'nın girişinde ve yine aynı şekilde batı taraftaki İbrahim Kapısı'nın girişinde başka kemerlerin de bulunduğunu ve bu kemerlerin üzerinde durduğu sütun sayılarının 545'i bulunduğunu; bunların 301'inin mermerden 244'ünün de kırmızı sümeysi taşından olduğunu söylemiştir. Bu sütunların aralarına beş büyük kandil asılıp bunlara misbahlar konduğunu ve her bir kubbenin de göbeğine bir kandil konulduğunu, Kâbe'nin etrafındakiler ve bunların hep birlikte yakılınca insanın içini neşe ve sevinç dolduran bir manzara ortaya çıktığını da aktarmıştır (İbrâhim Rifat Paşa, 2010, s. 164).

Rifat Paşa, Şekil 3.49.'daki fotoğrafta yer alan kemerlere dikkati çekip tahta pervazlardaki çivilerden bahsederek “*Bunlar, serçelerin ve güvercinlerin üzerlerine konup pislemesini önlemek içindir. Mescidin bu revaklar dışında kalan kısmı geniş bir avludur.*” Demiştir (İbrahim Rifat Paşa, 2010, s. 166).

Yürüme yerleri, insanların rahat yürümesi ve çoğu zaman abdest sularıyla ıslak bulunan çakılların üzerinde yürümeleri için kireç taşıyla döşenmiştir. Revakların altı da bu döşemedendir (İbrâhim Rifat Paşa, 2010, s. 168).

Mescid-i Haram revakları Osmanlı'dan sonra da çok sık yenilenmiştir. 1955, 1976, 1988 yıllarında harem alanını genişletme çalışmaları yapılmıştır. Yeni bloklar ve iki katlı revaklar eklenmiştir. Bu yeni eklenen revaklarda, sütun başlıklarında, kemerlerde ve bezemede genellikle Kuzey Afrika ve Endülüs üslûpları tercih edilmiştir (Bozkurt & Küçükaşçı, 2004, s. 274,275). (Şekil 3.50.) (Şekil 3.51.)

Şekil 3.50.: Metaf alanını çeviren revaklardaki sütun başlıklarından bazılarını gösteren çizim (Sevde Kararmaz)

Şekil 3.47.'deki sütun başlıklarının,

- A. 7-8 (V^A) (Baklavalı) sütun başlığı (Osmanlı)
- B. Kuzey Afrika ve Endülüs üslûbunu yansıtan sütun başlığı (20. Yüzyıl eki)
- C. Akantus yapraklı sütun başlığı (Devşirme)
- D. Palmiye yapraklı sütun başlığı (Devşirme)
- E. Mukarnaslı (Stalaktit) sütun başlığı (Osmanlı)

oldukları düşünülmüştür.

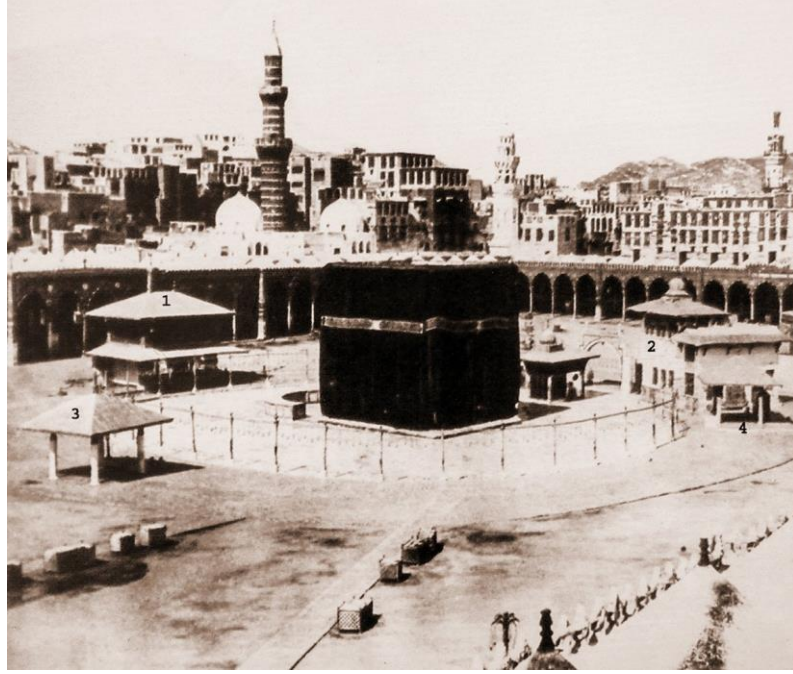

Şekil 3.51.: Sonradan ilâve edilen revakların içten görünüşü (anaween.com)

Makamât-ı Erbaa

İslâm dinindeki dört büyük sünni mezhep için Mescid-i Harâm'da ayrılmış olan bölgeler ve buralarda yapılmış olan makamlar bulunmakta idi. Hanefî, Şafî, Hanbelî ve Malikîler için ayrılmış olan bu makamların ortaya çıkış târihî kesin olarak bilinmemekle birlikte bazı seyyahların bu konu hakkında ileri sürdüğü fikirler vardır lâkin çalışmamızın amacına da uygun olarak bu makamların ortaya çıkışını irdelemekten ziyâde Osmanlı Devleti zamanında geçirdiği değişimlere değinmek daha yerinde olacaktır.

Kâbe çevresindeki mezhep makamlarının (Şekil 3.52.) belirli aralıklarla Osmanlı padişahları tarafından onarıldığı bilinmektedir. Kanuni Sultan Süleyman'ın 947'de (m.1540) Hanefî makamını iki kat olarak yaptırıp cemaatin tekbirleri daha iyi duyması için üst katları müezzinlere ayırdığı, Hanbelî ve Mâlikî makamlarını sekizgen dört sütun olarak tekrar yaptırıp üzerine ahşap çatı yaptırdığı bilinmektedir. Bunun yanında Sultan Abdülaziz'in ise yine bu çatıyı yenilediği, Hanefî makamı onarımında ise doğu ve batı taraftaki direkleri yükseltip mevcut bulunan iki kemeri tek kemer haline getirdiği zikredilmiştir (Öğüt, 2003, s. 416).

Şekil 3.52.: 1. Hanefî Makamı, 2. Şafî Makamı, 3. Mâlikî Makamı, 4. Hanbelî Makamı (Öğüt, 2003)

Dört mezhep makamı ile ilgili olarak seyyahlardan,

Yusuf Nâbi edebî hac seyahatnâmesinde şunları söylemiştir:

“Tavaf edilecek yerin dört yanı dört mezhebe ayrılmış ve herbirinin toplandıkları yerde birer gönül açıcı mihrâb yapılmıştır.

Orada dört makamlı çadır kurulur

Bütün kavimlerin üstüne gölgelik olur” (Yusuf Nâbî, 1996, s. 95).

Nâbi'nin beyitinde geçen son cümle makamların manevî boyutunu kavramak açısından oldukça önemlidir.

Evliya Çelebi ise Hanefî makamı için

“Arası elli adımdır. (---) aded büyük sütunla üzerinde (---) adım taş merdiven ile çıkılır kasır gibi bir mahfildir. Dört bir tarafında beyaz mermerden şebeke gibi oyulmuş kenarları vardır. Ve dört bir tarafı zıhlı beyaz mermer sütunlar üzerine kurulmuş taklardır. Ve bukalemun nakışlı tezhipli halkâri Bihzâd ve Mâni kalemidir.” (Evliyâ Çelebi, IX., s. 821).

Diyerek devam etmiştir. Bu tavanın kurşunlu kubbelerle örtülü olduğunu ve yirmi nefer hanefî müezzinlerinin müezzinlik ettikleri havadar büyük bir kasır olduğunu dile getirmiştir.

Hanefî makamının minber-i şerife bakan köşesinde,

“Dâver-i Cem-azamet Hân Mehemmed ya'nî

Adl [u] dâdile uyandırdı mülûk-i Seyfi

Dedi târihin anın ehl-i Medine göricek

Katı a'lâ güzel oldu bu makâm-i Hanefi.

Sene 1063” (Evliyâ Çelebi, IX., s. 822).

Yazdığını da söyleyip İmam Malik makamı için de:

“Yemani rüknü karşısında tahtani alçak bir kasırdır. (---) sütun üzerine nakışlı bir tavandır. Cephesi laciverd boya ile boyalıdır. (---) mezhebi müezzinleri burada ikamet ederler. İmamları Yemânî rüknü ile Şâmî rüknü arasında imamet eder. Dahi onun sağında Hacerü'l-Esved karşısında.” (Evliyâ Çelebi, IX., s. 822) Diyerek hanbeli ve şâfi makamlarını anlatmıştır.

İmam-ı Hanbelî makamı için buranın tahtâni alçak bir maksure olduğunu, bütün mezhepler imâm (---) müezzinlerinin burada ikâmet edip imamlarının hacerü'l-esved dibinde imamet ettiklerini ve cemâatlerinin de esmer insanlar olduğunu söylemiştir.

Bu müezzin mahfili için:

“Sütun üzerinde nakışlı bir tavandır. Kubbesi kurşun ile örtülüdür. Bu mahfil içinde daima Beyt-i Şerif hizmetlileri tavâşî ağalar otururlar. İki yüzden fazla zenci tavâşî ağalardır ki her biri otuzar kırkar sene Al-i Osmân'da neşv ü nemâ bulup Beyt-i Şerif hizmetiyle nasipenip âzâd olurlar.” Demiştir ve bu makama üç adım yakınlıkta büyük bir kasırda ve zezem kuyusunun üzerinde olan İmam Şâfi makamını tarife koyulmuştur. Hazret-i Risâlet'in daime bu kasrın aydınlık yerinde ibâdet ettiğini söylemiştir. Dış görünüşü için ise buranın merdivenle çıkılan şirin bir kasır olduğunu, dört bir tarafının on iki sütun üzere nakışlı ve tezhipli bir ibâdetgâh olduğunu, tüm Şâfi müezzinlerinin de burada ikâmet ettiklerini zikretmiştir (Evliyâ Çelebi, IX., s. 822,823).

Seyyah, İmam Şafi'î makamının altının zezem kuyusu olduğunu ve bu yüzden de kasrın altında bir delik olduğunu, o yerde de kovanın hep hazır bulunduğunu, kim zezem içmek isterse o kovayı delikten ipe sarkıtıp suyu çekip içtiğini ve cemaate dağıttığını zikretmiştir (Evliyâ Çelebi, IX., s. 823).

İngilizce olarak kaleme aldığı seyahatnâmesinde ise *John Lewis Burckhardt*, güneydeki Makam-ı Mâlikî ve Hacerü'l-Esved'in karşısındaki Makam-ı Hanbeliden

bahsederken bunların her tarafı açık, küçük köşkler olduklarını, dört ayak ile desteklendiklerini ve hafif eğimli çatıları olduğunu dile getirmiştir. İçlerinde en büyüğü olarak nitelendirdiği Makam-ı Hanefî'nin 12 adet küçük sütunla desteklendiğini ve müezzin için de bir üst katın daha olduğunu vurgulamıştır. Seyyah, Hanefî Makamı'nın ilk olarak h. 928'de Sultan Selim tarafından, daha sonra da h. 947'de Cidde Valisi Hoşgeldi Bey tarafından yeniden inşâ edildiğini fakat h. 1074 senesinde bu dört mezhebin de tekrardan inşâ edildiğini aktarmıştır. Makam-ı Şafîi için ise yalnızca bu makamın Zemzem kuyularının üzerinde olduğunu dile getirmiştir (Burckhardt, 1829, s. 259).

Sir Richard Burton öncelikle metaif alanında beş adet makam olduğunu dile getirip Makam-ı İbrahim'i de bunların arasına katmıştır. Sonrasında ise dipnotta yalnızca dört adet makam olduğunu açıklamıştır. Maliki ve Hanbeli makamlarının her yöne açılan küçük köşkler olduklarını ve bunların Hint pagodası³⁸ tarzında bir noktada sonlanan hafif eğimli bir çatı ile dört ince sütun tarafından desteklendiğini dile getirmiştir. Seyyah makam-ı Hanefî için bu makamın içlerinde en büyüğü olup 8 sütunla desteklendiğini, üzerinde müezzin için bir kat daha bulunduğunu ve bu makamın ilk olarak h. 923 yılında Sultan I. Selim tarafından yaptırıldığını, Cidde Valisi Hoşgeldi tarafından da h. 947'de yeniden inşâ edildiğini fakat makamların tümünün h. 1074'te baştan inşâ edildiklerini aktarmıştır. Seyyah son olarak şâfiî makamı ile ilgili olarak bu makamın Zemzem kuyusunun üzerinde yükseldiğini söylemiştir (Burton, 1874, s. 16).

Tuğgeneral İbrâhim Rifat Paşa da makamları uzunca ele almıştır (İbrâhim Rifat Paşa, 2010, s. 188- Bahsettiklerinden Osmanlı'nın yaptığı değişiklikleri aktarmak gerekirse, Seyyah, Hanefî makamı için, buranın h. 974 (m. 1566) senesinde Sultan Ahmed Han'ın emriyle mermerlendiğini, h. 1010 (m. 1601) senesinde ise mihrabının mermelendiğini aktarırken Neccârî'nin de şu sözlerini paylaşmıştır: “*Onun yaptığı bu yapı ve diğer yapılar hakkında, Hanefî makamının duvarındaki bir taşta bir kitabe vardır. 1092 h. senesinde Sultan Mehmed Han tarafından görevlendirilen Süleyman Ağa onu imar etti.*”

Rifat Paşa Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî makamlarını birlikte ele alarak bu makamların 807'de Emir Baysak tarafından yaptırıldığını, her bir makamın iki yontma sütun

---

³⁸ Uzakdoğu ülkelerindeki tapınlara verilen isim (Kubbealtı Lugatı).

üzerine yapılmış güzel bir kemerden ibaret olduğunu ve bu sütunlar arasında alt taraftan taş ve kireç taşıyla yapılmış ince bir mihraplı duvar yükseldiğini³⁹ dile getirmiştir. Bunun haricinde Paşa, İbn-i Zahira'nın el-Câmiü'l-Latif adlı kitabından alıntı yaparak şunları aktarmıştır:

“Şâfiîlerin makamı günümüze kadar aynı şekilde kalmıştır. Maliki ve Hanbelilerin makamlarını da o hallerinde gördüm; sonra 930 h. yılından sonra, Sultan Süleyman Han zamanında, eskisinden daha güzel bir hale getirdiler. Onların şimdiki vaziyeti şudur: ‘Her makam sekizgen şeklinde dört sütuna sahiptir. Her bir sütun yekpare Mekke savvan taşındandır. Her sütunun altında dört köşe sonra sekiz köşe yontulmuş bir kaide taşı bulunmaktadır. sütunun üstünde de yine savvan taşı vardır. Onun üstünde yağlı ve süslü ahşap bir tavan mevcuttur. Tavanın üstünde saçak şeklinde tahtalar vardır. Tahtaların üzeri yağmur geçirmemesi için kurşun levhalarla kaplanmıştır. Her makamın içinde, kible tarafındaki iki ön sütun arasında bir mihrap mevcuttur. O ikisi bu tarihe kadar böyleydi. Onların mübaşiri (gözetleyicisi) Abdülkerim el-Yazıcı er-Rûmî idi. 974 h.’de üç makam Sultan Ahmed Han’ın emriyle onarıldı.” (İbrâhim Rifat Paşa, 2010, s. 189,190).

Eyüp Sabri Paşa dört mezhep makamı ile ilgili olarak genel bazı bilgiler aktarmıştır. Bu yapıların her mezhebe mensup cemaate ayrı ayrı namaz kıldırmak için Kâbe'nin dört tarafında dört mezhebe mahsus mekanlar olarak tarif etmiştir ve bu makamların üzerlerindeki binaların hangi tarihlerde yapıldığının kesin olarak bilinmediğini ama mülûk-ı Mısriyye'den Melik Zahir Baybars-ı Bundukdârî zamanında yapıldığını ihtimal dâhilinde tutmuştur (Eyüp Sabri Paşa, 1301, vr. 945).

Paşa, *Mir'ât-ı Mekke* adlı eserinde makam binalarının yüzölçümleri ile ilgili Şekil 3.53.'teki gibi bir tablo çizimine yer vermiştir:

	Kadem
Makâm-ı Hanefî'nin terbî'an mesâhası	375
Makâm-ı Mâlikî'nin terbî'an mesâhası	255
Makâm-ı Hanbelî'nin terbî'an mesâhası	285
Makâm-ı Şâfi'î musallâsının terbî'an mesâhası	58

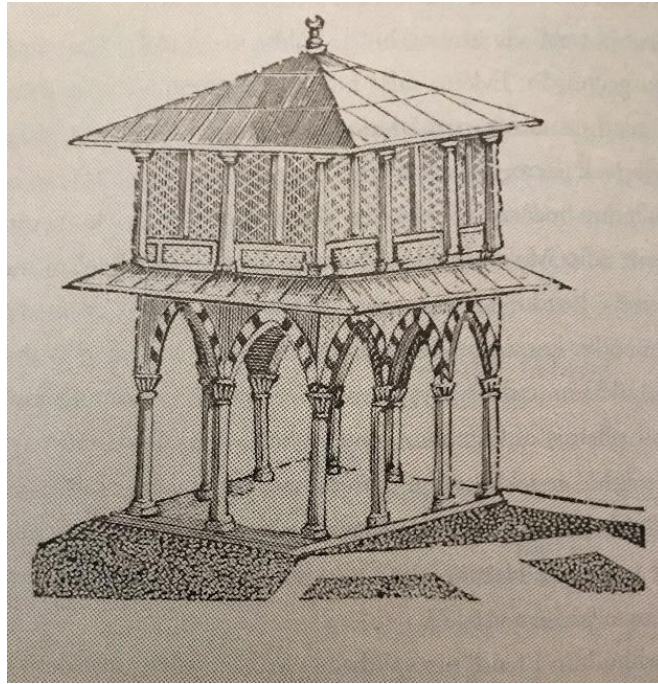
Şekil 3.53.: Makam binalarının yüzölçümleri ile ilgili tablo (Eyüp Sabri Paşa, 1301, vr. 927)

³⁹ Yalnızca Şâfi Mezhebinin makamında mihrap yoktur.

Seyyah, Mir'ât-ı Mekke adlı eserinde Hanefî Makamı'nın(Şekil 3.54.) tâmiri ile ilgili Emir Muslihuddin'in Harem-i Şerif'i tâmir ve temizleme görevi olduğundan Hanefî mezhebi makamının tâmir ve ıslah ihtiyacını görüp şehrin ayanına hitaben,

“Hanefî mezhebinde bulunan e'imme-i kirâma mahsus olarak yapılmış olan işbu makam-ı mübârek, dört direk üzerine müsakkafen binâ edilmiş bir binâ-yı müteberrek olup mihrâbı orta yerindedir. Cümleliz malumu olduğu üzere, makam-ı mezkûr 811 (m. 1408-09) senesi te'sis edilip 843'de (m. 1439-40) Sultan Çakmak-ı Mısırî tarafından kubbesi kurşun ile kaplatdırılmış idi. Hey'et-i hâzırasına ale'l-husus Hanefî cemâ'atinin kesret ile hacca vürûd etmekte olduklarına bakılır ise hadd-i kifâyeye iblâğî zımnında ebniyesinin tevsî'iyle üzerine bir de kubbe inşâsı lüzûmu derece-i vücûbu geçmiştir. Evkât-ı salât hulûlünde mezâhib-i sâ'ire e'immesine iktidâ eden cemâ'atin namâzlarını ifsâd etmemek ve içine girip edâ-yı salât eylemek üzere, Hanefî mezhebinde bulunan cemâ'at için büyücek bir makamın tedârik ve tehiyyesi iktizâ eder.” (Eyüp Sabri Paşa, 1301, vr. 682,683).

Dediğini ve makam-ı hanefî binasını yenileyeceğini meydanda duyurduğunu anlatmıştır. Devamında Emir'in ertesi günü bir komisyon kurup hayalinde resmolan şekli gereğince bir makam-ı bihîn ve üzerine yeni bir kubbe yaptırıp tâmire ihtiyacı olan bazı mevkileri ıslah edip temizlediğini aktarmıştır (Eyüp Sabri Paşa, 1301, vr. 683).

Şekil 3.54.: Şekl-i Makâm-ı Hanefî (Eyüp Sabri Paşa, 1301, vr. 684)

Mescid-i Haram'ın Minâreleri

Mescid-i Harâm'ın çalışma kapsamında incelenen tarih aralığı içerisinde toplamda yedi adet minâresi bulunmaktadır. Bunlar;

1. Bâb-ı Umre Minâresi
2. Bâbü's-selâm Minâresi
3. Bâb-ı Âli Minâresi
4. Bâb-ı Vedâ Minâresi
5. Bâb-ı Ziyâde-i Nedve Minâresi
6. Medrese-i Kayıtbay Minâresi
7. Süleymaniye Minâresi

Günümüzde bu minârelere ilaveler yapılmış ve şekilleri de tamamen değiştirilmiştir.

Mescid-i Harâm'a ilk minârenin Abbasiler zamanında 137 (m. 754-55) yıllarında yapılan genişletme çalışmalarında eklendiği bilinmektedir. Bu minâre kuzeybatı rüknünde Umre kapısının hemen yanına ilâve edilmiştir (Bozkurt & Küçükaşçı, 2004, s. 273). Hicri 170 (m. 786-87) yılında yapılan genişletme çalışmasında ise Mescid-i Harâm'ın güneydoğu, güneybatı ve kuzeydoğu köşeleriyle beraber Bab-ı Ali, Bâbü'l-vedâ ve Bâbü's-selâm kapılarının yanlarına da birer minâre eklenmiştir (Abdülâtîf b. Abdullah b. Dehîş, 1419, s. 63-64).

Osmanlı zamanına gelindiğinde minâreler üzerindeki ilk gelişme Kânûnî Sultan Süleyman devrinde gerçekleşmiştir. Sultan, h. 964 (m. 1556) yılındaki tâmir esnasında Harem-i Şerif'in bazı minârelerini baştan inşâ ettirmiştir. Sultan IV. Mehmed Han, saltanatı sırasından mescidin yedi minâresini de onartmış, daha sonra Sultan I. Abdülhamid ise Bâb-ı Umre minâresini de yeni baştan inşâ ettirmiştir (BOA, C..EV../460/23252); (Muhammed el-Emîn el-Mekkî, 2008, s. 59); (Bozkurt & Küçükaşçı, 2004, s. 274).

Seyyahların Osmanlı zamanında minârelerin inşâ, değişim, dönüşüm ve tâmirleriyle ilgili bahsettiklerine bakıldığında,

Eyüp Sabri Paşa, Bâbü'l-Umre minâresinden bahsederken bu minârenin 931 (m. 1524-25) yıllarında Sultan Süleyman tarafından yıktırılmış olup Sultan Murad tarafından yenilendiğini beyan etmiştir ve şöyle eklemiştir: “*Yıkılmazdan evvel Mısır-ı Kahire minâreleri resm ü şeklinde idi ise de gayet köhne olduğundan, zemîn ile*

berâber hedm edilip memâlik-i Rûm minâreleri tarzında yabdırılmışdır. Hey'et-i cedîdesinin iki şerefesi var ve müseddes bir şekilde olduğundan, binânın letafet ve nefâseti derkârdır.” (Eyüp Sabri Paşa, 1301, vr. 906).

Paşa, Bâbü's-selâm minâresinden bahsederken 983 (m. 1575-76) yılında Sultan Murad Han'ın burayı tâmir ettirdiğini, külahının Arabistan minârelerine göre, aleminin de İstanbul minârelerindeki alemlere göre yapıldığını, bu yüzden de minârenin tuhaf bir manzarası olduğunu zikretmiştir (Eyüp Sabri Paşa, 1301, vr. 914).

Seyyah Bâb-ı Âli minâresi için burayı Kanuni Sultan Süleyman'ın yıktığını ve haceri i şemsî denen sarı bir taşla yenileyip iki şerefeli olarak bilâd-ı Rûm minâreleri tarzında yaptırdığını kaydetmiştir. Bâbü'l-Vedâ' ve Bâbü'z-Ziyâde minâreleriyle ilgili olarak da yalnızca Sultan Murad Han sâlis devrinde ıslah ve tâmir edildiğinden bahsetmiştir (Eyüp Sabri Paşa, 1301, vr. 915, 916). Seyyah Kayıtbay ve Süleymaniye minâreleriyle ilgili olarak Osmanlı'yla alakalı herhangi bir konudan söz etmemiştir.

	Terbî'an	Mülâzahat
	Kadem	
Bâbü's-Selâm minâresi	470	Şark ciheti
Sultan Kayıtbay minâresi	517	
Bâb-ı Âli minâresi	380	
Bâbü'l-Vedâ' minâresi	400	Garb ciheti
Bâbü'l-Umre minâresi	437	
Bâbü'z-Ziyâde-i Nedve minâresi	420	Şimâl ciheti
Süleymâniyye minâresi	42	

Şekil 3.55.: Harem-i Şerîf minâreleri kaidelerinin yüzölçümlerini gösteren tablo (Eyüp Sabri Paşa, 1301, vr. 923).

Evliya Çelebi, Beytullâhi'l-Harâm'ın minârelerini anlatmaya Bâb-ı Umre minâresinden başlamıştır. Bu minârelerden en eski olanının Bâb-ı Umre minâresi olduğunu ve ilk ezanın da bu minârede okunduğunu fakat ilk temcid-i şerîfin Bâb-ı Selâm minâresinde, ikincinin bu minârede okunduğunu zikretmiştir. Ayrıca seyyah, Bâb-ı Umre minâresinde hepsinden güzel sesli müezzinlerin olduğunu, bu minârenin hayrat sahibi tarafından surre ve atıyyelerinin çok olduğu ayrıntısını da vermiştir.

Evliya Çelebi de tıpkı Eyüp Sabri Paşa gibi Bâb-ı Selâm minâresinin Süleyman Han tarafından yeniden inşâ edildiğini dile getirmiştir ve Bâb-ı Âli minâresi için burayı ilk inşâ edenin Abbasilerden Mehdi Abbas olduğunu, zamanla yapının yıkılıp Süleymân Hân tarafından sarı taştan(safra taşı) iki tabakalı olarak yeni tarzda bir minâre inşâ ettiğini söylerken bu taşı kendine has üslûbuyla “*sanki gülistan servisidir*” diye nitelendirmiştir (Evliyâ Çelebi, IX., s. 805).

Diğer minâreler hakkında pek bir bilgi aktarmayan Evliya Çelebi, tüm minârelerin zirvesinde altından alemin olduğunu ve hepsinin beşer tabaka kandille aydınlandığını söylemiştir (Evliyâ Çelebi, IX., s. 806).

Tuğgeneral İbrahim Rifat Paşa, yaptığı Hicâz seyahatinde minârelerle ilgili en başta burada yedi minâre olduğunu, her köşede birer minâre, kuzeyde iki ve doğuda da bir tane daha minâre olduğunu söyleyerek minâreleri açıklamaya başlamıştır.⁴⁰ (İbrâhim Rifat Paşa, 2010, s. 175).

Bahsettiği ilk minâre Bâb-ı Umre minâresidir. 931 yılında Sultan Süleyman'ın bu minâreyi yıkarak baştan yaptırdığından başka Osmanlı ile ilişkili herhangi bir bilgi vermemiştir (İbrâhim Rifat Paşa, 2010, s. 175).

Bâb-ı Âli minâresiyle ilgili olarak da yalnızca Sultan Süleyman Han'ın mescidi imar sırasında bu minâreyi sarı taşla yenilediğinden bahsetmiştir (İbrâhim Rifat Paşa, 2010, s. 175).

Son olarak da Süleymaniye minâresini anlatmıştır ki bu minâre için Sultan II. Selim ve babası zamanında yapılan büyük imarlar esnasında ilavelerin yapıldığını yahut tadilatların yapıldığını söylemiştir. Aynı zamanda tadilatların Sultan Mehmed'in Cidde ile Harem Valisi ve Kızlarağası olan Süleyman Bey eliyle yenilendiğini ve artık tüm minârelerde beş vakit ezanın duyulduğundan bahsetmiştir (İbrâhim Rifat Paşa, 2010, s. 176).

1955 yılına gelindiğinde Suud Hükûmeti tarafından başlatılan Mescid-i Harâm genişletme çalışmaları sırasında minârelerin Osmanlı zamanındaki her biri birbirinden farklı olan yapısı(Şekil 3.56.) tamamıyla bozulmuş, kaideleri de renkli mermerlerle kaplanmış ve tüm minâreler birbiriyle aynı olarak baştan inşâ edilmiştir (Şekil 3.57.).

---

⁴⁰ Bu kısımda İbrahim Rifat Paşa'nın yalnızca Osmanlı ile bağlantılı olarak anlatım yaptığı minareler ele alınacaktır.

Şekil 3.56.: Osmanlı idâresi zamanında Mescid-i Harâm minârelerinin bir kısmı (Mahmud Arab-Girly)

Şekil 3.57.: Günümüzde Mescid-i Harâm minârelerinin bir kısmı (Bozkurt & Küçükaşçı, 2004)

Mescid-i Haram'ın Kapıları

Kâbe çevresindeki ilk kapıların İslâmiyet'ten önceki devirlerde Kusay b. Kilâb zamanında ortaya çıktığı bilinmekte olup bu dönemde ev aralarından Kâbe'nin bulunduğu kısma geçişi sağlayan kapılar yapılmıştır (Bozkurt & Küçükaşçı, 2004, s. 273).

Çalışmada ele alınan seyyahlardan her biri farklı zaman dilimlerinde Mescid-i Haram'ın kapılarını görmüşlerdir dolayısıyla anlattıkları arasında farklılıklar bulunması da tabiidir. Bahsettiklerine bakıldığında;

Evliya Çelebi, Mescid-i Haram'ın 19 kapısı bulunduğunu ve bu kapıların birçoğunun da başka kapılara açıldığını söylemektedir (Evliyâ Çelebi, IX., s. 796). Her bir kapının nereye açıldığından bahseden Evliya Çelebi, kapıların mîmârî özellikleri ve

görünüŖleri hakkında bir bilgi aktarmamıŖtır fakat seyahatnâmesinde bahsettiği kapıların bir listesini çıkaracak olursak bunlar:

1. Bâbü's-Safâ (Ŗekil 3.58.)
2. Bâb-1 Benî Mahzûm
3. Bâb-1 Benî Ŗeybe (Bâb-1 Benî Abdi'Ŗ-Ŗems)
4. Bâb-1 Ecyâdü'l-Asgar
5. Babü'l- Abbâs
6. Bâb-ü'n-Nebî
7. Bâbü'r-Ribat
8. Bâbü's-Sidre (Tek çıkıŖlı)
9. Babü'l-Umre (Tek çıkıŖlı ve en güzeli diye tarif etmiŖtir)
10. İbrahim Kapısı (Tek çıkıŖlı)
11. Bâbü'l-Hazvere
12. Bâb-1 Ecyâdü'l-Ekber
13. Babü'l-Ecyâd
14. Bâb-1 Dekkakîn
15. Bâbü'n-Nedve (3 kapının da adı budur demiŖtir) kapılarıdır.

Ŗekil 3.58.: Babü's-Safâ Kapısı (IRCICA, 2013, Fotoğraf: Mehmed Sadık Bey)

Şekil 3.58.'deki fotoğrafta kapının basık olarak yapılan giriş açıklığı kemerindeki geçme taşları, yanındaki mihrabiye nişi ve köşe sütunçeleri, celî sülüs kitâbesi ve mukarnaslı kavsarası ile tam bir Osmanlı kapısı olduğu göze çarpmaktadır.

Mescid-i Harâm'ın 19 kapısı olduğunu söyleyen *Eyüp Sabri Paşa* kapıların 4 tanesinin doğu, 7 tanesinin kuzey, 3 tanesinin batı ve 5 tanesi de güneyde olduğu ön bilgisini vererek her kapıyı teker teker anlatmaya başlamıştır. Her kapının mimarisini anlatmadığı gibi her kapı hakkında da Osmanlı ile ilişkili bilgiler vermemiştir o sebeple burada Eyüp Sabri Paşa'nın mimârîsinden ve Osmanlı ile ilişkili olarak anlattığı kapılar aktarılmıştır. Anlatılacak olan bu kapılar Eyüp Sabri Paşa'nın eserinde oluşturduğu aşağıdaki tablo(Şekil 3.59.) üzerinde “*” işareti ile belirlenmiştir.⁴¹

	Tâk-1 Evvel Kadem	Tâk-1 Sânî Kadem	Tâk-1 Sâlis Kadem	Tâk-1 Râbi' Kadem	Tâk-1 Hamis Kadem
Bâbü's-Selâm	7	5	9	0	0
Bâbü'n-Nebî*	6	5	0	0	0
Bâbü'l-Abbâs	5	5	5	0	0
Bâb-1 Alî*	7	6	7	0	0
Bâb-1 Bâzân*	6	7	0	0	0
Bâb-1 Bağle*	6	6	0	0	0
Bâb-1 Safâ*	5	4	5	4	4
Bâb-1 Ciyâd*	5	6	0	0	0
Bâb-1 Mücâhid*	5	5	0	0	0
Bâb-1 Ümmühânî*	6	8	0	0	0
Bâb-1 Medrese-i Şerif Aclân*	8	7	0	0	0
Bâbü'l-Vedâ'*	5	5	0	0	0
Bâb-1 İbrâhîm*	10	0	0	0	0
Bâb-1 Umre*	8	0	0	0	0
Bâb-1 Südde*	9	0	0	0	0
Bâbü'l-Acele*	9	0	0	0	0
Bâbü'z-Ziyâde*	7	5	0	0	0
Bâbü'd-Düreybe*	5	0	0	0	0
Bâbü'l-Kutbî*	6	0	0	0	0

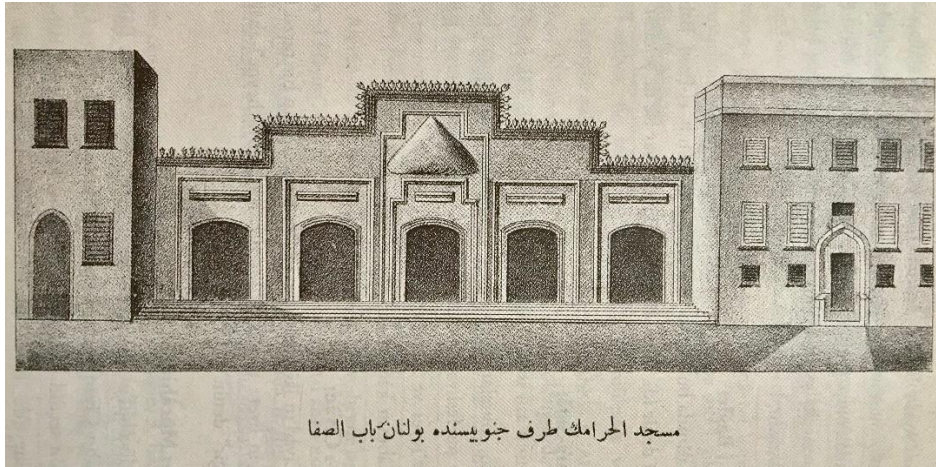
Şekil 3.59.: Mescidü'l-Harâm kapıları medhallerinin arzen mesâhası (*Eyüp Sabri Paşa*, 1301, vr. 930).

Eyüp Sabri Paşa'nın doğu tarafında bahsettiği kapılar Bâbü's-Selâm, Bâbü'n-Nebî, Bâbü'l-Abbâs ve Bâb-1 Alî'dir. Fakat bunlardan yalnızca Bâbü'n-Nebî ve Bâb-1 Alî hakkında söyledikleri aktarılacaktır.

⁴¹ Diğer kapılar için ayrıca bkz. *Eyüp Sabri Paşa*, “*Mir'ât-ı Mekke*”, 1301, vr. 897,898.

Seyyah, *Bâbü'n-Nebî*'den bahsederken bu kapının 2 kemeri ve 24 şerefesi olduğunu, bu şerefelerin harap olduğunu ve tâmir esnasında yalnızca şerefelerinin tâmir edildiğinden mevcut olan şerefelerin imâret-i cedîde âsârından olduğunu aktarmıştır. *Bâb-ı Alî* için ise buranın 3 tâkî⁴² ile 115 şerefesi olduğunu, imâret-i ahire esnasında gayet mükemmel olarak yenilendiğini fakat eski hâlinin daha muntazam ve muhkem olduğu söylentisini de aktarmıştır (Eyüp Sabri Paşa, 1301, vr. 897,898).

Paşa, kuzey köşedeki tüm kapıların mimârî özelliğinden kısa da olsa bahsetmiştir. Bu kapılardan ilki olan *Bâb-ı Bâzân* için 2 tâkî ve 16 şerefesi olduğunu ve önceki hâlimden daha güzel bir şekilde yenilendiğini söylemiştir. *Bâb-ı Bağle* kapısı içinse yalnızca 2 tâkî olduğunu ve şerefesi bulunmadığını söylemiştir. Paşa, *Bâbü's-Safâ* (Şekil 3.60.) kapısından bahsederken kapının 5 tâkî ve 39 şerefesi olduğunu söyleyip diğer kapılara göre daha büyük ve güzel olduğunu da belirtmiştir (Eyüp Sabri Paşa, 1301, vr. 899).

Şekil 3.60.: *Bâbü's-Safâ* Kapısı⁴³ (Eyüp Sabri Paşa, 1301, vr. 899).

Seyyah, *Bâb-ı Ciyâd* kapısı için 2 tâkî ve 19 şerefesi olduğundan bahsederken yeni üslûp üzere yenilendiğini de zikretmiştir. *Bâb-ı Mücâhid* kapısı içinse 2 tâkî 20 şerefeli bir kapı olduğunu söyleyip bu kapının da *Bâb-ı Ciyâd* kapısı gibi bütün olarak yenilendiğini aktarmıştır.

Eyüp Sabri Paşa kuzey köşesinde bulunan son iki kapı ile ilgili de kısa bilgiler vermiştir. Bu kapılardan *Bâb-ı Medrese-i Şerîf Aclân* kapısının 2 kemerinin ve 20 şerefesi olduğunu güzel bir şekilde de yenilendiğini aktarırken *Bâb-ı Ümmühânî* kapısı

⁴² (Yapılarda) Kemer veya yarım dâire şeklindeki kapı ve pencere üstü (Kubbealtı Lugatı)

⁴³ Resmin altında Mescid-i Harâm'ın güney tarafında bulunan *Bâbü's-Safâ*'nın dış kısmından alınan resmi olduğunu ihtivâ eden Osmanlı Türkçesi bir yazı bulunmaktadır.

için de bu kapının 2 kemeriyle 13 şerefesi olduğunu ve bu kapının da yenilendiğini söylemiştir (Eyüp Sabri Paşa, 1301, vr. 899,900).

Seyyah, batı köşesindeki kapılardan Bâb-1 Hazvere için, 2 tâklî şerefesiz bir kapı olduğunu, tâmire ihtiyacı olmadığından aynı şekilde bırakıldığını zikretmiştir. Batı köşesindeki diğer kapılar olan Bâb-1 İbrâhîm ve Bâbü'l-Umre kapılarından Bâb-1 İbrâhîm kapısı için buranın yalnız bir girişi ile bir de tâkî olduğunu, bunun üzerindeki kasrın da seyyidlerin ikâmetine mahsus ve münhasır olduğunu söylerken Bâbü'l-Umre kapısı için ise bu kapının bir kemeri ile 8 şerefesi olduğunu ve bu kapının mâmur edilişi esnasında yenilendiğini dile getirmiştir (Eyüp Sabri Paşa, 1301, vr. 901-904).

Sabri Paşa son olarak da kuzey yöndeki kapılardan Bâbü's-Südde için buranın sekiz şerefesi ve bir kemeri bulunup Harem-i Şerîf'in tâmiri sırasında bütünüyle yıkılıp tekrar inşâ edildiğini söylemiştir. Bâbü'l-Acele kapısı için bu kapının bir takî ve dokuz adet şerefesi olduğunu, Sultan Süleyman Han tarafından yeniden yapıldığını dile getirmiştir. Seyyah, Bâbü'l-Kutbî kapısı hakkında pek bir bilgi vermeyip buranın tâmire ve yenilenmeye ihtiyaç duymadığını söyleyip Bâb-1 Ziyâde-i Nedve kapısını anlatmaya başlamıştır. Bu kapının iki takî ve tam 22 şerefesi olduğunu, Süleymaniye Medreseleri yapılıırken binâ emanetindeki Kasım Bey bu kapıya bir tak ve bir de şerefe ilâve ettirdiği fakat Harem-i Şerîf'in yenilenmesi sırasında bu kemerlerin üçünün yıkılıp eski görünüşüne benzer tarzda iki tak üzerine bir kapı yapılmış olduğunu, 22 de şerefe yaptırıldığını dile getirmiştir. Paşa son olarak Bâbü'd-Düreybe Kapısı için bu kapının Süleymaniye Medresesi binası altında kemerden bir kapı olduğunu, yine Kasım Bey tarafından yenilendiğini aktarmıştır (Eyüp Sabri Paşa, 1301, vr.904,905).

İbrahim Rifat Paşa ise Mescid-i Haram'ın tam 25 kapısı olduğunu, 8'inin kuzeyde, 5'inin doğuda, 7'sinin güneyde ve 5'inin de batıda olduğunu, bu kapıların 6'sının küçük kapı şeklinde olup diğerlerinin büyük kapılardan oluştuğunu, bir kısmının tek, bir kısmının çift, bazısının 3 ve bazının da 5 kanatlı olduğunu söylemiştir (İbrâhîm Rıfat Paşa, 2010, s. 168)

Seyyahın bahsettiği kapıları listeleyecek olursak:

Doğudaki Kapılar	Batıdaki Kapılar	Kuzeydeki Kapılar	Güneydeki Kapılar
Selâm Kapısı*	Hazvere Kapısı	Amr b. Âs Kapısı	Bâzân Kapısı*
Kayıtbay Kapısı	İbrahim Kapısı	Zimâmiye Kapısı	Bağle Kapısı
Cenaiz Kapısı	Küçük Kapı	İcle Kapısı	Safâ Kapısı
Abbas b. Abdülmuttalib Kapısı*	Dâvûdiye Kapısı	Kutbi Kapısı	Küçük İcyad Kapısı
Ali Kapısı*	Umre Kapısı	Süveyka Kapısı	Mücahidiyye Kapısı
		Mahkeme Kapısı	Şerif Aclan Medresesi Kapısı
		Kütüphane Kapısı	Ümm-ü Hânî Kapısı
		Düreybe Kapısı	

Şekil 3.61.: Tuğgeneral İbrahim Rifat Paşa'nın Mir'atü'l-Harameyn adlı eserinde bahsettiği kapılar

Yukarıdaki tabloda “*” işareti ile belirtilmiş kapılar seyyahın Osmanlı ile ilişkisinden bahsettiği kapılardır. Diğer kapılardan bahsederken Osmanlı ile ilgili herhangi bir şeyden söz etmediği için bu kapılar hakkında yazdıklarından bahsedilmeyecektir.

İbrahim Rifat Paşa, doğudaki kapılardan Selam Kapısı'nı tarif ederken Beni Şeybe Kapısı veya Beni Abdişems Kapısı olarak da bildiğini ve üç kanatlı olduğunu, üzerinde de mealen: “*Sultan Osman Han'ın oğlu Sultan Orhan'ın oğlu Sultan Murad Han'ın oğlu Sultan Bâyezid Han'ın oğlu Sultan Mehmed Han'ın oğlu Sultan Bâyezid hânın oğlu Sultan Selim Han'ın oğlu Muzaffer Sultan Süleyman Han (Kanuni Sultan Süleyman) bu evin yapımını emretti. Yazılışı 931 h. yılındadır.*” yazdığını ve kitabenin beyaz taş üzerine nakşedildiğini aktarmıştır (İbrâhim Rşfat Paşa, 2010, s. 168,169).

Abbâs b. Abdülmuttalib Kapısı için ise bu kapının üç kanatlı ve 13 basamaklı olduğunu, girişin solunda duvar üzerinde sülüs hattıyla “*Allah, Muhammed, Ebu Bekir, Ömer, Osman, Allah'ın rızası hepsinin üzerine olsun. Sene 1299 h.*” yazdığını aktarmıştır. Bunun üzerinde ise ince sülüs hattıyla “*Bu şerefli yapı Sultan Selim Han'ın oğlu, en büyük Sultan, Sultan Murad Han'ın işaretiyle yapılmıştır. Allah onu mülkünü desteklesin. Yıl 988 h.*” yazılı olduğunu söylemiştir (İbrâhim Rşfat Paşa, 2010, s. 169).

Seyyah doğuda bahsettiği son kapı olan Ali Kapısı(Şekil 3.62.) ile ilgili olarak “*Üç kanadı vardır. Mescit tabanından yüksekliği 13 basamaktır. Bir basamağın yüksekliği*

28 cm.dir. Üzerinde Sultan Murad'a ait 984 h. yılını gösteren güzel bir kitabe vardır.”
Demıştır (İbrâhim Rşfat Paşa, 2010, s. 169, 170).

Şekil 3.62.: Mekke haremindeki Ali Kapısı.⁴⁴ (İbrahim Rifat Paşa, 2010, s. 170)

Paşa, güney taraftaki bahsettiği tek kapı olan Bâzân Kapısı'nın yakınında bulunan Bâzân pınarından dolayı bu adı aldığını, orada bulunduğu zaman diliminde de önünde karakol bulunduğundan dolayı buraya “Karakol Kapısı” dediğini aktarmıştır.

İbrahim Rifat Paşa Ali Kapısı'nı şu sözlerle tarif etmiştir:

“Bu kapı iki kanatlıdır. 13 basamağı vardır. Üzerinde şu ayet yazılıdır: "Rahman ve Rahim olan Allah adına. Bir pınar ki Allah'ın kulları ondan içer. O fişkırdıkça fişkıır. Onlar nezirlerini yerine getirirler. Onlar kötülüğü satırlara yazılmış olan bir günden korkarlar. Kendileri sevmesine rağmen, yemeği bir miskine, bir yetime veya bir esire yedirirler." (elnsan,8) Sene: 984 h. Bu kitabe Sultan (II.) Selim Han'ın oğlu Sultan (III.) Murad'a aittir.” (İbrahim Rifat Paşa, 2010, s. 170).

Burckhardt ise seyahatnamesinde kapılarla ilgili Şekil 3.63.'te görülen tabloyu paylaşmıştır.

⁴⁴ İbrahim Rifat Paşa bu fotoğrafı Medine'de fotoğrafçılık yapan Kazanlı Halil Efendi'den ödünç aldığını söylemiştir

<i>Modern Names.</i>		<i>Ancient Names.</i>
Bab-es'-Salam, composed of 3 smaller gates, Bab beni Sheybe.		
	or arches.	
Bab el Neby	2	Bab el Djenaiz, The dead being carried through it to the mosque, that prayers may be said over their bodies.
Bab el Abbas	3	Bab Bertakat.
Opposite to this the house of Abbas once stood.		
Bab Aly	3	Bab Beni Hashem.
Bab el Zeyt	} 2	Bab Bzan.
Bab el Ashra		
Bab el Baghle	2	
Bab el Szafa	5	Bab Beni Makhzoum.
Bab Sherif	2	Bab el Djyad.
Bab Medjahed	2	Bab el Dokhmase.
Bab Zoleykha	2	Bab Sherif Adjelan (who built it.)
Bab Om Hany	2	
So called from the daughter of Aby Ta- leb.		
Bab el Wodaa	2	Bab el Hazoura.
Through which the pil- grim passes in taking his final leave of the temple.		
Bab Ibrahim*	1	Bab el Kheyatyn, or Bab Djomah.
Bab el Omra	1	
Through which the pil- grims issue to visit the Omra. Also call- ed Beni Saham.		
Bab Ateek	1	Bab Amer Ibn el Aas, or Bab el Sedra.
Bab el Bastye	1	Bab el Adjale.
Bab el Kotoby*	1	Bab Zyade Dar el Nedoua.
Bab Zyade	3	
Bab Dereybe	1	Bab Medrese.
Total number of arches 39		

Şekil 3.63.: John Lewis Burckhardt'ın Seyahatnâmesi'nde bahsettiği kapılar
(Burckhardt, 1994, s. 278-279)

3.3.1.2. Mescid-i Hayf

"Hayf" kelimesi su yatağının az üzerinde kalan yerler için kullanılmıştır ve bu mescid de Mina'da dağın eteğinde kurulmuş olup birinci cemrenin çok yakınında bulunmaktadır.

Hız. Muhammed (s.a.v.)'in ve bir çok peygamberin burada ibâdet ettiği bilinmekte olup O'nun namaz kıldığı bu yerin çevresi sonraki zamanlarda duvarlar ile çevrilmiştir.

Şekil 3.64.: Mescid-i Hayf'ın günümüzdeki konumunu gösteren QR Kod.

Evliya Çelebi Hayf Camii'nden söz ederken buranın içinde bulunan bir de Zayf Camii'nden bahsetmiştir. Bu camilerin birbiri içinde iki kat camii olduklarını söylemiştir. İlk binanın peygamberliğin gelişinden 12 sene sonra inşâ edildiğini ve gaza malıyla binâ olup tamamlandıktan sonra Sahâbe-i Kiram'ın bu cami içinde bir tencere meyve ile ziyafet ettiklerini ve o yüzden de Zayf Camii dendiğini aktarmıştır (Evliyâ Çelebi, IX., s. 776).

Çelebi, yapının 1025 târihinde Sultan Ahmed tarafından genişletilip yenilenmesiyle kale gibi olduğunu, kırk kârgir tâk üzere elli dört yüksek kubbeli olduğunu ve dört mezhep için dört mihrabı bulunduğunu dile getirmiştir. Taş merdiven ile Resûlullâh'ın sünneti üzere bir alçak minberinin olduğunu ve minber duvarında dört köşe beyaz bir mermer üzere celi hat ile

“ [[(---) (---) (---)]] *en-nebiyyü Fustât sallallâhu aleyhi ve sellem. Sultânu'l-berreyn ve hâkânu'l-bahreyn hâdimül-Haremeyni's-şerifeyn Sultân Ahmed Hân bin Sultân Mehmed Hân hallede hılâfetehu ilâ âhiri'z-zamân ve nihâyeti'd-devrân tarih hams ve işrin ve elf*” [1025] yazıldığını aktarmıştır (Evliyâ Çelebi, IX., s. 776).

Evliya Çelebi bu sahrâ gibi haremin ortasında bir camiden daha bahsetmiştir. O da Resûlullâh Camii'dir ki bu cami için “8 yüksek direk üzerinde semaya doğru baş uzatmış yüksek köşk gibi bir kubbedir” diyerek cami için kendi üslûbuna uygun benzetmeler yapmıştır. Bu caminin boydan boya beyaz kireç sıvalı olduğunu, eski tarzda süslü bir mihrabı olduğunu fakat minberi bulunmadığını söyleyip kubbenin içinin ortasında süslü kûfi hat ile yazılmış şu ayeti aktarmıştır: “*De ki: Herkes, kendi mizaç ve meşrebine göre iş yapar.*” (Kur’ân, İsrâ, 84). Yine bu kubbenin aşağısında Fetih suresinin yazılı olduğundan ve bu kubbeye bitişik bir sofa ve süslü bir minâresinin bulunduğunu aktarıp şu cümleleri sarf etmiştir: “*Elhasıl seyredilmesi vacip bir camiüdür. Burada dahi ibâdet etmek sevabdır.*” (Evliyâ Çelebi, IX., s. 777).

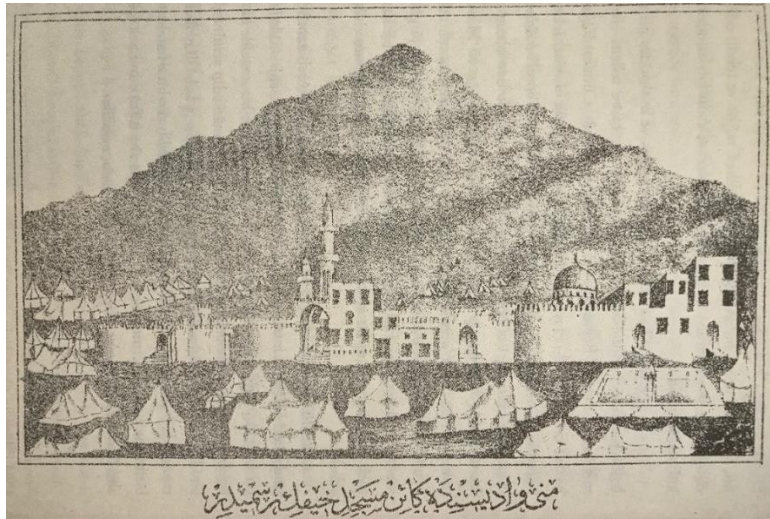
Nâbi yazdığı edebî seyahatnâmesinde bu vadinin gönüller ferahlatan bir vadi olduğunu bu vadinin üzerinde ulu cennet dağının gölgesini yaydığı eteğinde Hayf Mescidi

olduğunu tarif etmiştir. Bu mabedin geniş alanda sağlam kaideler üzerinde yükseldiğini vurgularken şu nazımı paylaşmıştır:

*Yakındır ikiyüz sokaklı Mina'ya
Safa üstüne safa olan Hayf Mescidi
Cennet Bahçesi gibi geniş semaya
Toprağı ve kili amberdir söylendi.*

Nâbi'nin bu nazımından bulunduğu dönemde Mina ve Hayf Mescidi için oldukça önemli bilgiler çıkarmamız mümkündür. Mina'daki yaklaşık sokak sayısını söyleyen Nâbi, aynı zamanda Hayf Mescidi'nin bulunduğu alanın toprağının güzel kokusu hakkında da bilgi verir (Yusuf Nâbi, 1996, s. 103)

Eyüp Sabri Paşa Hayf Mescidi ile alakalı seyahatnâmesi olan *Mir'at-ı Mekke*'de bu meşhur mabedin Mina meydanının orta yerinde gayet büyük bir mabed olduğunu, kuzey ve batı taraflarının 450 adım, doğu ve güney taraflarının da 390 adım olduğunu kaydetmiştir. Ayrıca bir adet de resim paylaşarak (Şekil 3.65.) mescidin orta yerinde büyük bir kubbesi olduğunu bu kubbeye de Hazreti Peygamber'in yeri olduğundan rivâyetle "Kubbetü'l-Enbiyâ" dendiğini dile getirmiştir (Eyüp Sabri Paşa, 1301, vr. 1131).

Şekil 3.65.: Mina vâdisinde kâ'in Mescid-i Hayf'ın resmidir (Eyüp Sabri Paşa, 1301, vr. 1332).

İbrahim Rifat Paşa, Hayf Camii'nin Kevser Mescidi ve Mürselât Mağarası ile birlikte üç cemreden biri olduğunu ve buraları 12 Zilhicce 1318 sabahı ziyaret ettiğini söyleyerek mescidi anlatmaya başlamıştır (Şekil 3.66.); (Şekil 3.67.).

Şekil 3.66.: Hayf Mescidi (İbrahim Rifat Paşa, s. 247)

Şekil 3.67.: Mina'daki Hayf Mescidi ve Hz. Peygamberin veda haccında beş vakit namaz kıldırıldığı yerde bulunan kubbe (İbrahim Rifat Paşa, s. 248)

Mescidin konumu ile ilgili buranın Arafat'tan gelen birinin solunda, Mekke'den gelenin sağında Mina'nın güney tarafında olduğunu tarif etmiştir. Binasının çok geniş, sağlam, dikdörtgen şeklinde olduğunu, deniz tarafındaki kenarının uzunluğunun 130 metre, batı kenarındaki uzunluğunun da 100 metre olduğunu söylemiştir. Deniz tarafındaki büyük kapının üzerinde 14 metre yüksekliğinde kırmızı tuğla ile yapılmış bir minâresinin bulunduğunu, kapıdan içeri girildiğinde sol tarafta üstünde kemerler üzerine yapılmış kubbelerin bulunduğu kabirlerden bahsetmiştir.

Rifat Paşa, mescidin revaklarından bahsederken bu revakların mescidin kuzeyinden güneyine doğru sıralandığını, her revakta yani kuzeyden güneye uzanan her duvarda 21 kemer olduğunu, revakların yalnızca içerden görülebilen kubbelerle örtüldüğünü, mescidin çatısının düz olduğunu ve batı duvarına kadar mescid avlusunun uzunluğunun 37 metre ölçüldüğünü aktarmıştır.

Tuğgeneral, şunları da söyleyerek konuyu tamamlamıştır: “*Neccârî şöyle dedi: ‘Onun yaptığı bu yapı ve diğer yapılar hakkında, Hanefî makamının duvarındaki bir taşta bir kitabe vardır. 1092 h. senesinde Sultan Mehmed Han tarafından görevlendirilen Süleyman Ağa onu imar etti.’*” (İbrâhim Rifat Paşa, 2010, s. 245-249).

Hüseyin Vassaf bu mescidden çok kısa bahsedip şunları dile getirmiştir: “*Dört büyük duvar üzerine inşâ olunmuş bir kubbeyi içine alan iki şerefeli güzel ve zarif bir minâresi vardı. Bu mescid-i şerifte Ve’l-Mürselat suresi şeref-nazil olmuştur. Hac zamanı peygamber otağları burada kurulmuş. Hacıların kesinlikle ziyaret ettikleri kutsal yerdir.*” (Hüseyin Vassaf, 2011, s. 158).

Seyyahların paylaştığı görüntülerden de hareketle Hayf Mescidi’nin Mina’da oldukça geniş bir alana yayılım gösteren, coğrafyaya ve iklime uyum sağlayan geniş avlulu ve açık renkli olarak inşâ edildiği anlaşılmaktadır. Mescidin aynı zamanda bu dönemde kaleyi andıran bir görüntüsü de vardır. Plan olarak incelendiğinde ise çok destekli ve mihrap önü kubbeli, avlusunda sekiz ayakla desteklenen bir kubbeli ve minâreli küçük bir yapı vardır. Hz. Peygamber veda haccı sırasında bu küçük yapının bulunduğu mahalde beş vakit namaz kıldırılmıştır ve o bu yapının da o çadırı anımsatması açısından yapıldığı düşünülmüştür.

Mescid, günümüzde de varlığını sürdürmektedir fakat eski mîmârî görünümünden hiçbir iz taşımamaktadır(Şekil 3.68.). Avlusundaki mescidle birlikte toplamda iki minâresi olan mescidin günümüzde dört adet minâresi bulunmaktadır.

Şekil 3.68.: Mescid-i Hayf’ın günümüzdeki görüntüsü (sauditour.info)

3.3.1.3. Meş'arü'l-Harâm Camii

Meş'arü'l-Harâm'daki haram kelimesi buranın Harem bölgesi içinde bulunduğunu gösteren bir işarettir. Meş'arü'l-Harâm ise hac sırasında bazı görevlerin yerine getirildiği bir yeri ifade etmektedir (Öğüt, 2004, 361). Nitekim Bakara Suresi 198. Ayette şöyle buyrulur: “*Arafat'tan kalabalıklar halinde dalga dalga indiğinizde Meş'ar-i Haram'da Allah'ı anın.*”

Yukarıdaki bu ayetten de anlaşılacağı üzere bu cami ve bulunduğu bölge İslâm dininin hac ibâdeti için oldukça önem arz etmektedir.

Şekil 3.69.: Meş'arü'l-Haram Camii'nin günümüzdeki konumunu gösteren QR Kod.

Erken tarihlerde burayı ziyaret eden *İbn Battûta*, Müzdelife'nin iki dağ arasında düz bir alan olduğunu ve etrafında su havuzlarıyla sarnıçların bulunduğunu, bu su depolarının da Ca'fer b. Ebû Mansûr'un kızı Hârûn Reşîd'in eşi Zübeyde Hatun'un yaptırdığını aktarmıştır.

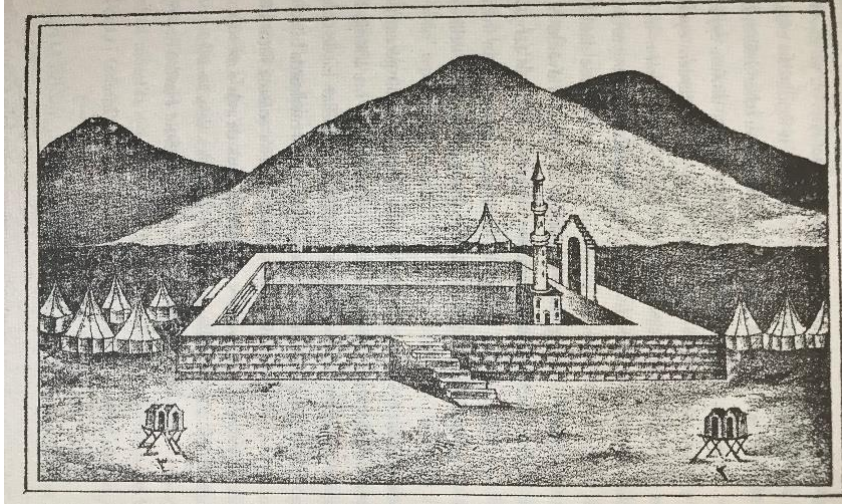
Seyyah, Arafat'a üç isim verildiğini, birinci isminin bilindiği üzere Arafat olduğunu, ikincisinin Cem' (Toplanma yeri), üçüncüsünün de Meş'arü'l-Haram (kutsal bölgenin sembolü) olduğunu söylemiştir (İbn Battûta, 2000, 233).

İbn Battûta bilindiği üzere çok erken tarihlerde burada bulunmuştur ve Osmanlı'nın yaptığı değişimlere tabîi olarak değinememiştir lâkin yapıların erken tarihlerdeki durumlarını aktarma açısından çalışmaya dâhil edilen çok önemli bir gezgindir.

Evliya Çelebi'nin bahsettiklerine bakacak olursak, buranın Kuzah Dağı'nda ve bir vadide bulunan büyük, eski tarzda kârgîr bir cami olduğunu fakat diğer camiler gibi süslü ve döşenmiş olmadığını aktarmıştır.

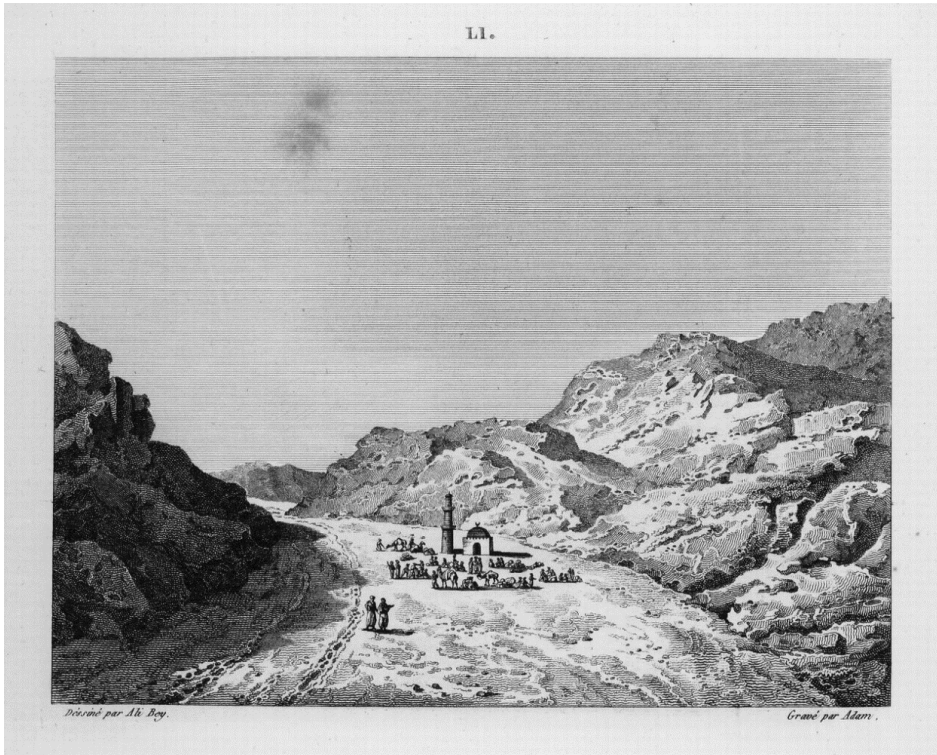
Seyyah, yapının haremünün kuzeyinde buhayre gibi büyük bir havuzu olduğunu ve bu havuzun Arafat'tan geldiğini söylemiştir. Bu su kaynakları haricinde de bu mahalde yer yer bostan kuyuları olduğundan da söz etmiştir (Evliyâ Çelebi, IX., s. 756).

Eyüp Sabri Paşa, Meş'arü'l-Harâm Camii'ni(Şekil 3.70.) anlatmaya buraya Mescid-i Âdem de dendiğini söyleyerek başlamıştır. Yapının şeklinin uzunca olduğunu ve üç yönünden merdivenlerle çıkıldığını dile getirmiştir. Arafat'tan ayrılan hacıların akşam ile yatsı namazını burada edâ ettiklerinden de bahsetmiştir (*Eyüp Sabri Paşa*, 1301, vr. 1138).

Şekil 3.70.: Müzdelife vâdisinde vâki' Meş'arü'l-Harâm Mescid-i mukaddesidir (Eyüp Sabri Paşa, 1301, vr. 1139)

Leyblich seyahatnamesinde Meş'arü'l-Haram Camii'nin Osmanlı ile ilgisinden bahsetmemiş fakat çok önemli bir çizime yer vermiştir (Şekil 3.71.).

Şekil 3.71.: Leyblich'in Meş'arü'l-Haram Camii'ni resmettiği çizim (gallica.bnf.fr)

Leyblich'in yaptığı bu çizimin tam olarak gerçeği yansıtmadığı düşünülmüştür. Caminin etrafında olması gereken duvarlar bu çizimde bulunmamaktadır. Leyblich'in Mekke ziyâretini gerçekleştirdiği tarihlerde de Meş'arü'l-Haram Camii'nin duvarlarının yıkılmış olduğuna dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

Rifat Paşa'nın Fâsî'den aktardığına göre Müzdelife'de Kazah yakınlarında duvarları kısa, kible duvarı uzunluğu 26 ziradan üçte bir zira az, onun karşısındaki duvarınsa ondan 4, 2/3 zira az, genişliğininse 22 zira olduğu küçük bir mescid vardır. Bu mescidin kiblesinde bir mihrap ve mihrapta da şu yazının bulunduğu bir kitabeden bahsedilmektedir:

“Süpheşiz ki Emir Yelboğa el-Hâsıkî 760 (بليغا الخاصكي) Zilkade târihinde bu mekânı yeniledi.” (İbrahim Rifat Paşa, 2010, s. 256).

Paşa h. 1072 (m. 1662) yılında Sultan Mehmed'in Cidde valisi Süleyman Bey'e bu mescidi tâmir ettirdiğini aktarır, bulunduğu zaman diliminde de bazı duvarlarının yıkık olduğunu, imamın burada yüksekçe bir toprak parçasının üzerinde vakfeye durduğunu aktarmıştır (İbrâhim Rifat Paşa, 2010, s. 255,256).

Günümüzde Meş'arü'l-Harâm Camii'nin de tıpkı Hayf Mescidi gibi Osmanlı idâresi zamanındaki görünümü tamamen değişime uğramıştır(Şekil 3.72.). Eyüp Sabri Paşa'nın aktardığı resimde caminin merdivenleri ve kârgîr duvar örgüsü net biçimde görünmektedir. Günümüzde de bu duvar örgüsü sürdürülmüştür(Şekil 3.73.) fakat duvarlar hayli yükseltilmiştir.

Şekil 3.72.: Meş'arü'l-Harâm'ın günümüzdeki görünümü
(hacvemikat.blogspot.com)

E.T. 19.04.2019

Şekil 3.73.: Meş'arü'l-Harâm'ın duvar örgü sistemini gösteren fotoğraf (ihvan.com)
E.T. 19.04.2019

3.3.1.4. Mescid-i İbrâhim

Mescid-i İbrâhim bulunduğü bölgeden de kaynaklı olarak daha çok Mescid-i Nemire olarak adlandırılmaktadır.

Bu mescid hac sırasında hacıların öğle ve ikinci namazlarını cem ederek kıldıkları mahaldir. Hz. Peygamber'in de namazı cem ederek kıldırıp hutbe okuduğü yere bir minber konmuştur ve Emevîler'e kadar duvarsız üzeri açık bir yer olarak kalmıştır. Emevîler buraya bir mescid görünümünü vererek etrafını duvarlarla çevirmiştir. Sonrasında ise Zengî Devleti tarafından genişletilip Memlûkler tarafından da onarılmıştır (Şeker, 2004, s. 290,291).

Osmanlı idâresi dönemine baktığımızda I.Selim (Yavuz), Kanuni Sultan Süleyman ve Sultan I. Ahmed zamanında tâmirler geçirdiğü, h. 1072 (m. 1661) yılında ise Sultan IV. Mehmed tarafından tâmirden geçip yenilendiğü bilinmektedir (Şeker, 2004, s. 291).

Şekil 3.74.: Mescid-i İbrâhim'in günümüzdeki konumunu gösteren QR Kod.

Evliya Çelebi, Hazret -i İbrahim Camii olarak bahsettiğü mescid için “*Nice melikler de tamir ve bakımı için emek harcaııp masraf ederek bu Arafat sahrasının güney tarafında dört köşe kale gibi güzel yapı kârgir bir camidir*” demiştir. Caminin etrafının

608 adım uzunluğunda olduğundan ve kale duvarları gibi duvarları olduğundan da bahsetmiştir.

Seyyah, mescidi tarife devam ederken mescidin kible duvarı tarafında üç adet kapı bulunduğunu ama minârelerinin olmadığını, mihrap kısmında on dört tane büyük kubbesi bulunduğunu dile getirmiştir.

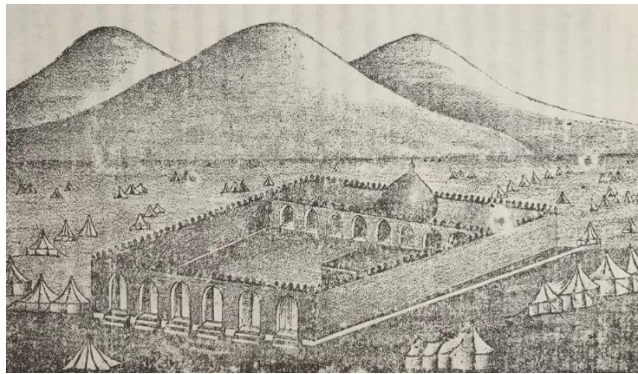
Evliya Çelebi mescidin iç mekan özelliklerinden bahsederken buranın diğer câmiler gibi ibrişim halı ve avizeler ile süslü olmadığını minberine sünnet üzre sekiz adım taş merdiven ile çıkıldığını, iki tarafında kafesleri ve minber külâhı olmayıp sadece bir vaaz için sekiz adım minber olduğunu ve bu minberin sol tarafında eski tarzda bir mihrabı bulunup mihrâb ve minber arasındaki duvarda dört köşe bir beyaz mermer üzerinde celi hatt ile yazılmış bir kitabeden bahsetmektedir. Kitabede:

"Emera bi-ta'mîri hâze'l-mescidi'l-müsemmâ Mescide ibrâhim salavâtullâhi alâ nebiyvinâ ve aleyhi bi-hükmi Mevlânâ es-Sultân ibn es-Sultân Ahmed Han ibn es Sultân Mehemed Hân medde zilluhu. Sene hamse ve ısrîn ve elf, ba'de Hicreti'n-Nebeviyye." [1025] Yazılmış olduğunu aktarmıştır ve iç mekanı tasvire devam etmiştir.

Müezzin mahfilinin tahtanî bir sofa olduğunu ve sahra gibi büyük bir haremi bulunduğunu, eninin ve boyunun yüz yetmişer adım olup, boydan boya çakıl taşı döşeli olduğunu kaydetmiştir (Evliyâ Çelebi, IX., s. 765).

Eyüp Sabri Paşa ise, Mescidin dört tarafının da 280 ayak uzunluğunda olduğunu ve bu mescidin Cebelü'r-Rahme'nin sağ cihetinde bulunduğunu söylemiştir.

İbrahim Mescidi'nin(Şekil 3.75.) Nemire adıyla da bilindiğini söylerken Nemire'nin mescidin yakınında bulunan bir dağ olduğunu da dile getirmiştir.

Şekil 3.75.: Mescid-i İbrâhîm ma'bed-i latîfî olup nâm-ı diğeri Mescid-i Nemire'dir (Eyüp Sabri Paşa, 1301, vr. 1137).

İbrahim Rifat seyahatnâmesinde İbrhâhim mescidinden Nemire Mescidi olarak bahsetmiştir. Mescidin uzunluğunun 90 m., genişliğinin ise 80 m. olduğunu, her tarafını revakların kuşatmış olduğunu, 3 m. yüksekliğinde 1,5 m. genişliğinde bir mihrabı bulunduğunu ve 10 basamaklı, 2,5 m. yüksekliğinde de bir minberi bulunduğunu aktarmıştır.

Seyyah, suların, Arafe günlerinde Ayn-ı Zübeyde Kanalı'ndan buraya ulaştığından da bahsetmiştir (Eyüp Sabri Paşa, 1301, vr. 1137,1138).

Rifat Paşa mescidin yapımının 150'li yıllara kadar dayandığını ve çeşitli asırlarda imar edildiğini, Sultan Mehmed zamanında da Cidde Valisi Süleyman Bey'in eliyle 1072 h. senesinde tâmir gördüğünü aktarmıştır (İbrahim Rifat Paşa, 2010, s. 260).

Osmanlı Devleti idâresi sonrasında mescid, Suud idâresi tarafından iki defa tamamıyla yıkılmıştır ve hacı sayısı gözetilerek baştan inşâ edilmiştir (Şeker, 2004, s. 291). Bu sebeple mescidde günümüzde hiçbir Osmanlı izine rastlanamamaktadır.

Günümüzde altı adet minâresi bulunan mescidin avlusu da kapatılmıştır (Şekil 3.76.) ve havalandırma iç kısımdaki klimalar ile sağlanmıştır.

Şekil 3.76.: Günümüzde Mescid-i İbrâhim'in görüntüsü (islamveihsan.com)

E.T. 19.04.2019

3.3.2. Su Yapıları

Mekke, bulunduğu coğrafî konum sebebiyle kurak, topoğrafya koşulları sebebiyle de suya ulaşımın zor olduğu bir şehirdir.

Şehre su, genellikle vadilere yapılan su yollarından ve şehrin içindeki kuyular vasıtasıyla getirilmektedir. Ayn-ı Zübeyde Su Yolu ve Zemzem Kuyusu bunun bir örneğidir.

Bunlar dışında Evliyâ Çelebi'nin, "*Hamamların çokluğu sebebiyle bütün Mekkeliler öyle temizdirler ki sanki insan cinsinden değillerdir.*" (Evliyâ Çelebi, IX., s. 851) sözünden de hareketle şehirdeki hamam yapılarının çokluğu hakkında da fikir edinilebilmektedir.

3.3.2.1. Zemzem-i Şerif ve Binası

Kelime olarak "*bol ve akıcı olma, Cebrâil'in konuşma sesi, akarken çıkardığı ses, şimşek sesi, nereden geldiği belli olmayan ses*" gibi anlamlara gelen Zemzem, ortaya çıktığı zamandan Harunu'r-Reşid zamanına değin Mekke'nin temel su kaynağı olmuştur. Zübeyde Hatun'un yaptırdığı Ayn-ı Zübeyde su yolu inşâ edildikten sonra Zemzem, şehir için artık ihtiyaçtan çıkmış olup yalnızca taşıdığı sembolik mânâ kalmıştır (Küçükaşçı, 2013, s. 242); (Güler, 2002, s. 68).

30 metre derinliğinde olan Zemzem kuyusu için yapılan hizmetlere bakıldığı zaman oldukça az olduğu göze çarpmaktadır. Bunun sebebi şehrin en korunaklı bölgesinde bulunması ve suyunun hiç azalmamasına bağlanabilir. 985 (m. 1576) yılında Sultan III. Murad, yıkıldığı tespit edilen Zemzem binasını baştan yaptırmış olup sonrasında 1024 (m. 1615) yılında ise I. Ahmed tarafından Zemzem kuyusuna suyun çekilmesini kolaylaştırması açısından demir bir korkuluk yaptırılmıştır (Ahmed Rasim, 1325, s. 33).

Sultan I. Abdülhamid zamanına gelindiğinde Zemzem'in dağıtıldığı sebil yenilenmiş olup(Şekil 3.77.) çevresine yaptırılan küçük muslukların üzerine Zemzem ile ilgili hadis-i şerifler yazılmıştır ve Osmanlı Devleti'nin son zamanlarına doğru da yapıya su çekmek amacıyla pompa yerleştirilip iki adet de kapalı depo yapılmıştır. Son icraâtın ise Hezarfen Edhem Efendi tarafından, gelen ziyaretçilerin güvenliği için yekpâre kurşundan bir kafes ile kapatılması olduğu düşünülmüştür (Küçükaşçı, 2013, s. 244).

23 Eylül 1932 yılında Mekke'nin idâresi Suudi ailesine geçmiştir ve bu durumun sonucu olarak Mekke'de birçok değişim başlamıştır. Bu değişimlerden biri de Osmanlı Devleti'nin inşâ ettiği Zemzem binasının ve sebilin genişletme sırasında Mescid-i Haram'ın alt kısmına alınmış olup sonrasında ise tamamen ortadan kaldırılmasıdır (mfa.gov.tr); (Küçükaşçı, 2013, s. 244).

Şekil 3.77.: Zemzem binâsını gösteren fotoğraf karesi. (ilmfeed.com, Temmuz 2014, E.T.: 01.12.2018)

Şekil 3.78.: Zemzem-i Şerîf'in bulunduğu konumu gösteren QR Kod.

Seyyahlar Zemzem ile ilgili oldukça geniş bilgilere yer vermişlerdir. Bu anlamda çalışmada ele alınan seyyahlar arasından bölgeyi en erken tarihlerde ziyaret eden seyyah İbn Battûta'dır.

İbn Bâttuta, Zemzem ile ilgili olarak Zemzem kuyusu kubbesinin Hacerü'l-Esved'in karşısında olduğunu ve aralarında yirmi dört adım mesafe olduğunu söylemiştir. Seyyah bu kubbenin içinin beyaz mermerle döşendiğini, Zemzem kuyusunun da bu kubbenin tam ortasında bulunduğunu, buranın da mahirâne bir şekilde birleştirilmiş mermerlerle döşeli, üzerinin kurşun kaplı olduğunu dile getirmiştir (İbn Battûta, 2000, 203,204).

İbn Battûta'nın anlattıklarından da anlaşıldığı üzere Zemzem üzerini örten yalnızca basit bir kubbe bulunmaktadır. Yukarıdaki fotoğrafta görüldüğü üzere I. Abdülhamid'in yaptırdığı tarzda bir Zemzem yapısından söz etmek mümkün değildir.

Evliya Çelebi Zemzem'den bahsederken kuyuyu Cennet pınarı olarak tanımlamıştır. Kuyunun Şâfiî makamının altında dört köşe bir bina içinde, dört tarafının dört adet pencereyle çevrili olduğunu ve bu pencerelerden ikisinin Beytullah'a baktığını,

ikisinin de minber-i şerife baktığını söyleyerek Zemzem'in konumunu çok net olarak tarif etmiştir.

Evliya Çelebi, Zemzem binasının bir kapısı olduğunu ve bu kapının üzerinde altın levhalı hat ile:

“Sultanü'l-berreyn ve hakânü'l-bahreyn kultü târihahu bi-lafzı kad benâ'z-Zemzem Mehemed Hân, sene 1082” yazıldığını belirtmiştir (Evliyâ Çelebi, IX., s. 823).

Çelebi, Zemzem kuyusunun ağzının beyaz bir mermer ağızlıklı olduğunu söyleyip şu sözleri eklemiştir:

“Boyu bir adam göğsü hi^ zasinca bir büyük kuyu ağızlığıdır. Çepçevre 12 adam kuşatır kuyu ağzıdır. Bu kuyu ağızlığı çepçevre demir bileziktir. Zira bu Zemzem suyu yaratılalıdan beri gece gündüz nice kere yüz bin kova su çekilir. Böyle demir bilezik olmasa kuyu ağzı parça parça olur. O yüzden Zemzem kuyusunun ağzına demir ağızlık etmişlerdir.” (Evliyâ Çelebi, IX., s. 823).

Şâir Yusuf Nâbi, Zemzem ile ilgili olarak bizlere şu dizeleri aktarmıştır:

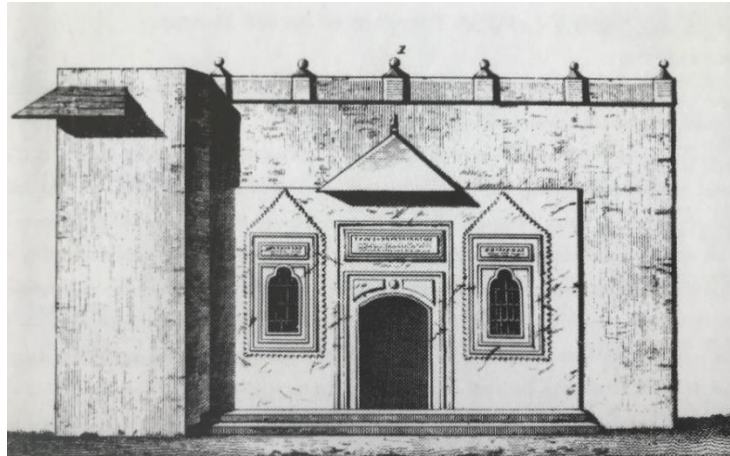
Hakka uyanlar renksiz kokusuz ama tatlı zemzemi

Hep tatmak için avuçlarında tartarlar o zemzemi

Kendinde bir güç bulsa hemen o kuyuya yerleşir

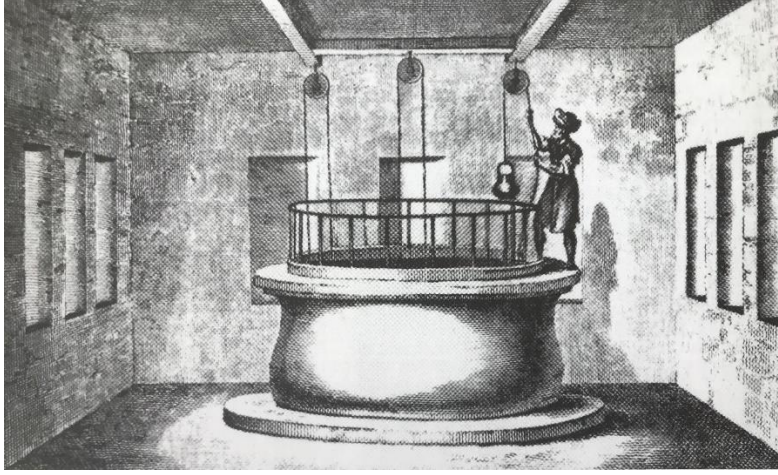
Günahından kova, ışığından ip yapılan mübarek ay (Yusuf Nâbi, 1996, s. 94).

Zemzem binasının dışı ve içi için iki ayrı çizim paylaşan(Şekil 3.79.); (Şekil 3.80.) ve Ali Bey el- Abbasi olarak bilinen seyyah Leyblich, şehir içinde ve ötesinde birçok kuyuyu incelemiştir. Onları derinlik, sıcaklık, lezzet ve seyreklik açısından eşit bulmuştur.

Şekil 3.79.: Ali Bey el-Abbasi tarafından çizilen Zemzem binasının ön cephesi (gallica.bnf.fr)

Seyyah, şekil..'de görülen çizimdeki binanın yüksek kaliteli mermerden kuyunun etrafına inşa edildiğini, bu binanın iki kat olup çatıya merdivenle çıktığını ve yapıda iki adet yatay güneş saati bulunduğunu dile getirmiştir (Leblich, 1970, s. 93,94).

Şekil 3.80.: Ali Bey el-Abbasi tarafından çizilen Zemzem binasının içi ve kuyunun görünümü (gallica.bnf.fr)

Avrupalı Seyyah, *John Lewis Burckhardt*, Zemzem'in kasabayı beslemek için yeterli olduğunu ancak kutsal bir su olmasına rağmen tadının ağır olduğunu söyleyerek Zemzem'i anlatmaya başlamıştır.

Seyyah, Zemzem'i çevreleyen yapının Makam-ı Hanbeli'nin yanında durmakta olup h. 1072 (m. 1661)'de inşa edildiğini, kuzeyden girişi olan ve kuyuyu barındıran odaya açılan masif bir yapıya sahip olduğunu, odanın çeşitli renklerdeki mermerlerle süslendiğini söyleyerek yapıyı tarif etmiştir (Burckhardt, 1829, s. 260).

Burton, Zemzem'i çevreleyen mevcut binanın Makam-ı Hanbeli'nin yanında olduğunu ve Burckhardt gibi h. 1072 (m. 1661) yılında inşa edildiğini söylemiştir. Seyyah aynı zamanda Zemzem odasının çeşitli renklerde mermerlerle süslü olduğunu, bunun dışında suyun pencere olarak hizmet veren bir açıklıktan⁴⁵, odaya girilmeden de alınabildiğini aktarmıştır (Burton, 1874, s. 17).

Tuğgeneral İbrahim Rofat Paşa, h. 933 (m. 1526) yılında Zemzem evinin ve etrafının altın süslemeli bir tarzda yapıldığını ve oraya Sultan Süleyman'ın adının yazıldığını söylemiştir.

Seyyah, h. 1020'de Sultan Ahmed Han emriyle yaptırılan tâmirden de bahsetmiştir. Sultanın emriyle kuyunun içine, su yüzeyinden bir metre aşağıya demir bir ağ

⁴⁵ Burada kastedilenin sebil olduğu düşünülmüştür.

kondüğunu, çünkü buraya meczupların bazılarının çıkıp kendilerini fedâi olarak gördüklerini ve ölmek için atladıklarını yazmıştır.

Rifat Paşa'nın pencere üzerindeki yazıları aktardığı kısım aynen şöyledir:

“Şimdi (1318 h.) kapı tarafındaki kuzey penceresinde şunların yazılı olduğunu görürsünüz (meal): “Zemzem suyu her derde şifadır.”(dipnot: Deylemi onu Firdevs'in Müsnef'inde rivayet etti. Zayıf bir hadistir) "Münafıkları bizden ayıran özellik onlar Zemzem'den doyasya içmezler.” (Dipnot Onu Hâkim, İbn Mâce ve Buhari “Tarih”inde rivayet etti) Sultan Abdülhamid Han Sene: 1201 h. Kapının üzerinde şu yazılıdır:

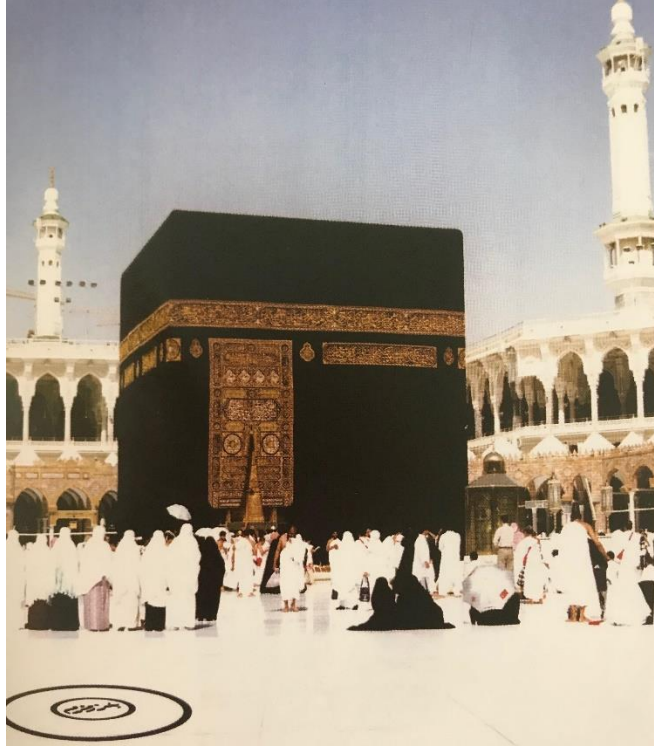
“Yeryüzünün ve onun ardının sultanı, iyi ve iyilikler denizi olan Abdulhamid için bu bir sevinçtir // aynı zamanda bir zaferdir, bir fetihtir, bir yüksekliktir bu çok eski eserlerin tâmiri // Hacer'in oğlu gününde İbrahim'in kazdığı gibidir, Âdem zamanında Cebrail'in ayağını yere vurup su çıkarması gibidir.”

Kible tarafının penceresinin üzerinde: "Zemzem suyu, içildiği şey içindir. (Dipnot Onu Ahmed “Müsnef”inde, Beyhakî “Sünen”inde ve “Şuab”inde, ibn-ü Ebî Şeybe Câbir b. Abdullah b. Ame'dan rivayet etmiştir.) Zemzem suyuyla cehennem ateşi bir kulun karnında bir arada durmaz." (Bu hadisin kaynağını görmedim.) (Sultan Abdülhamid Han, sene: 1201 h.) yazılıdır.” (İbrâhim Rifat Paşa, 2010, s. 199).

Hüseyin Vassaf ise 1906 yılındaki yazdığı Hicaz seyahatnâmesinde önceden Zemzem kuyusunun ağzında bilezik olmayıp etrafının taştan örülü, kısa bir duvar ile çevrildiğini söylemiştir.

Seyyah, Sultan Ahmed zamanında demir bir kafes imal ettirildiğini ve suyun birkaç arşın üzerinden aşağı bir yere zincirle bağlandığını ve bu mübarek yerin zaman zaman tâmir edilip bayındırlığının korunduğunu aktarmıştır.

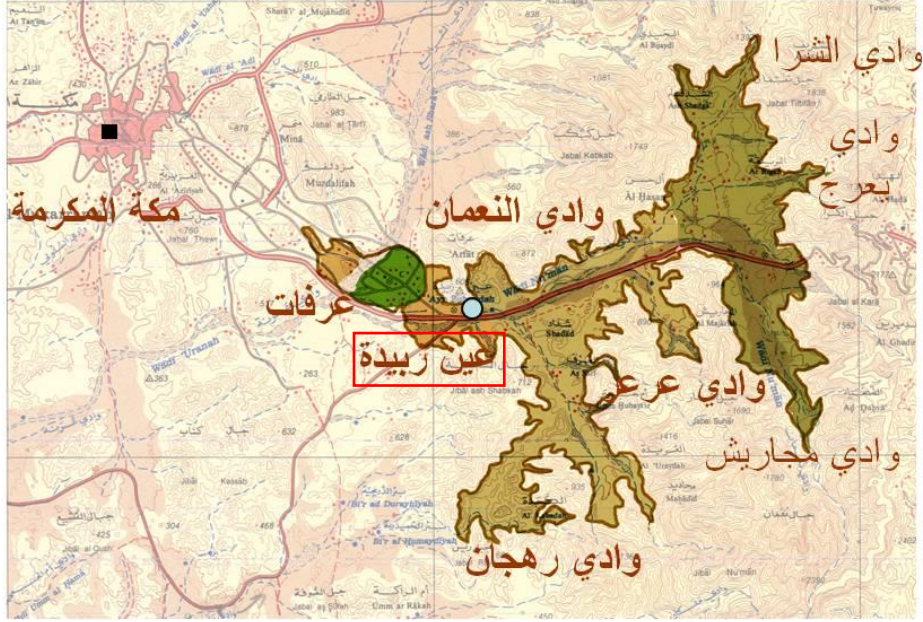
Zemzem binası Metaf alanının 1979'da genişletilmesi ile tamamen kaldırılmış ve bulunduğu yere üzerinde “*bi'r-i zemzem*” yazan bir işaret konulmuştur (Şekil 3.81.). Bu işaret genişletmenin sonraki aşamalarında kaldırılmıştır (Mirza, Mirza, & Shavoosh, 2016, s. 264).

Şekil 3.81.: 1979’da metaf genişletilmesi sırasında Zemzem binasının yerine koyulan işaret (Mirza, Mirza, & Shawoosh, 2016, s. 264)

3.3.2.2. Ayn-ı Zübeyde Su Yolu

Abbâsi Halîfesî Hâlifesi olan Harun Reşid’in zevcesi Zübeyde Hâtun tarafından 828-829 yıllarında yaptırılmıştır (Bilge, 1991, s. 279). Bu su yolu Vadi-i Nûman’ın diplerinden yola çıkarılarak Arafat’a kadar ulaştırılmış fakat bölgede bulunan sert kayalıklardan dolayı daha ileri taşınamamıştır. Bir de Cebel-i Tad’dan çıkarılan “Huneyn Suyu” vardır ki bu suyun Arafat’a kadar ulaşabilmesi için Zübeyde Hatûn güzergâhtaki tüm hurma bahçelerini satın alıp bu bahçeleri iptal ederek su yoluna katmıştır. Her iki su kaynağı da zorlu şartlar altında ve çok miktarda harcama yapılarak Cebel-i Rahme’nin eteklerine kadar getirilmiştir. Zübeyde Hatûn bu iki suyu birleştirip Arafat dışında Müzdelife ve Mina’ya da götürmüştür (Şekil 3.82.); (Güneş, 2014, s. 333).

Şekil 3.82.: Ayn-ı Zübeyde Su Yolu'nu gösteren harita. (aaalturki.kau.edu.sa)
(E.T. 10.01.2018)

Şekil 3.83.: Ayn-ı Zübeyde Su Yolu'nun günümüzdeki konumunu gösteren QR Kod.

Seyyahların Ayn-ı Zübeyde Su Yolu için söylediklerine bakıldığında:

1326 yılında *İbn Battûta*, Müzdelife seyahatinden bahsederken buranın iki dağ arasında düz bir alanda kurulduğunu ve etrafının da havuz ve sarnıçlarla çevrildiğini, bu su depolarını da Hârûn Reşîd'in eşi olan Zübeyde Hâtûn'un yaptırdığını kaydetmiştir (Battûta, 2000).

İbn Battûta'nın ziyâreti oldukça erken bir tarihe rastlamaktadır. Bu sebepten yapıda henüz Osmanlı izleri bulunmamaktadır.

Hac görevini 1671 yılında gerçekleştiren ve su yolunu da bu görevi sırasında ziyâret eden *Evliyâ Çelebi* eser hakkında oldukça önemli bilgiler aktarmıştır. Öncelikle Arafât'ın dibindeki büyük havuzlardan “*her biri birer deniz gibi*” diye bahsetmektedir. O da İbn Battûta gibi bu su yolunu Zübeyde Hâtûn'un yaptırdığını ve bu suları, “*Ferhâd gibi dağları delerek*” Arafât'a getirdiğini, fazlasını da Mekke içlerine götürdüğünü kaydetmiştir.

Zamanla harap olan Zübeyde Su Yolu'nu Sultan Süleymân Hân h. 931 (m. 1525) yılında tâmir ettirmiş olup bir de üç adet büyük havuz inşâ ettirip hacıların hayır duasını almıştır. Bunun dışında başka bir zamanda harap olan Cidde-Mekke pınarlarının yollarını ise Sultan Selîm Han'ın bir Mısır hazinesi harcaıyıp tâmir ettirdiğini ve hala mamur olduğundan bahsetmiştir.

Evlîyâ Çelebi, Zübeyde Hâtûn'un suyu Müzdelife'deki Meş'ari'l-Harâm Camii'ne ve Mina'da Biat Mescidi'ne de gönderdiğini aynı zamanda Mekke'de iki havuz yaptırıp bunları dahi suladığını, halkın susuzluğunu giderdiğini zikretmiştir.

Seyyah, Mekke'de Zemzem gibi bir kaynak varken halkın neden suya ihtiyaç duyacağı ile ilgili soruya şu yanıtı vermiştir:

“Bir kere Zemzem suyunu içen susuzluğunu gidermekten başka yirmi dörd saat su içmez. Ama diğer türlü ihtiyaçlara kullanmak yasaktır. Zira şifâ niyetine kullanılır. Onunla taharet caiz değildir. Hatta Karaman vilayetinde bir tıraşsız Karamani Zemzem suyu ile taharet ettiği için hala Mekke ehli Karamaniye ahalisine, ‘Yâ Karamani yâ kara îmâni’ diye itham ederler.” (Evlîyâ Çelebi, IX., s. 845, 846).

Ayn-ı Zübeyde su yolundan *Eyüp Sabri Paşa, 1872* yılında yazmaya başladığı Mir'atü'l-Haremeyn adlı eserinde sıkça bahsetmiştir. Suyun gür ve lezzetli olduğunu, tadının da İstanbul Taksim suyuna benzediğini, asıl isminin de Ayn-ı Arafat olduğunu fakat yapının Zübeyde Hâtûn himmeti olduğu için Ayn-ı Zübeyde olarak anıldığını aktarmıştır.

Eyüp Sabri Paşa, su yolunun tâmiri ile ilgili oldukça geniş bilgiler aktarmıştır. Muslihuddîn Efendi'nin Huneyn ve Arafat sularının mecrâlarını ıslâh ve tâmir ettiği sırada mecrâ ve kanalların neresi bozulursa hemen tâmir edilmesi için bir mimâr ile bir kâtip ve bunların üzerine bir de nâzır vazifelendirdikten sonra mecranın maksem kabul edilen yerine taştan bir kubbe tesis ettiğini, kırk beş levhalı bir oluk tanzim eylediğini ve bu oluğun herhangi bir şehvasının suyu kesilir veya azalırsa o cihetin mecrasında bozukluk olduğunu anlayıp hemen tâmir ettirdiğini aktarmıştır.

Seyyah, Muslihuddîn Efendi'nin yaptığı düzenlemeler sayesinde Mekkeliler'in bir müddet susuzluk çekmediklerini fakat Muslihuddîn Efendi'nin vefatından 30 sene sonra zuhûr eden su baskını nedeniyle su mecrasının ekser yerleri harap olduğundan dolayı Mekke çeşmelerinin sularının ara sıra kesildiğini ve Bekke'nin yine su sıkıntısı çekmeye başladığını söylemiştir. Bahsedilen bu husus Mekke tarafından Dersa'âdet'e

arz edilmiş ve tâmiri gereken yerlerin beyanından sonra Mekke şerifi Bekke'nin tüm şerefli ayânını bir yazı ile danışma komitesi anlaşması ve gelen büyük emiri okumaya başlamışlardır.

Tüm bunları aktardıktan sonra sözlerine devam eden paşa Mekke kadısı Abdülbâki b. Alî el-Mağribî'nin, Cidde mutasarrıfı Hayreddîn Beğ ile birtakım olaya vakıf şahıslar Mekke su yollarının keşf u izahı hakkında haylice müddet müzakere ve müşavere olunduktan sonra *“Uyûn-ı Arafât, miyâh-ı sâ'ireden kuvvetlice olup mecrâsı ma'lûmdur. Erbâb-ı vukufun beyân ve ifâdesine bakılır ise bu su eğerçi 'Evcer' denilen yerden bed' ile Vâdî-i Na'mân ve Arafât tarikiyle Mina'dan geçirilip Bi'r-i Zübeyde'ye getirilir ve yolları güzel bir hâlde tathîr ve ta'mîr edilir ise 30 bin altın sarfı iktiza ve bu hesâba göre sâlifü'z-zikr Evcer'den batn-ı Mekke'ye değin 45 bin zirâ'-ı mi'mârî mahallin tanzim ve tevsîye olunacağı, tersîm olunan keşif harîtası î mâ vü inbâ eder.”* denildiğini aktarmıştır.

Sonrasında seyyah, Şûrâ Heyeti'nin bu güzel görüşü kabul edip önceden zikredilen emirliğe beyan ve bu yolda yapılacak olan yolun diğer suretleri yeğlediğini bildirdiğinden, Mekke şerifi zikredilen kararı Süleymânî'ye ayrıntısıyla yazıyla bildirmiş ve gerekli olanın yapılması hayrat sahibi Mihrimâh Sultan tarafından bozulmuş olan yerleri tâmir ile suyu Mekke içlerine kadar icrâ ve hem de Kâbe'ye yakın yerlerde çeşme inşâlarıyla şehrin ahalisini ihya etmek için Kahire defterdarı İbrahim Beğ'e 50 bin altın verip onu Mekketullah'a gönderdi.

Paşa, İbrahim Bey'in 964 (m. 1557) yâhûd 969 (m.1561) ve diğer bir görüşe göre de 970 zilkade ayının 22'nci Cuma günü (m. 13 temmuz 1563) (Miladi karşılığı Salı gününe denk gelmektedir.) Cidde'ye ve ertesi günü Mekke şerifi Seyyid Hasan b. Nümeý hazretlerinin Merru'z-Zahrân vadisindeki yazlığına ulaşan ve kendisine mahsus hediye edilmiş konağa nazil olduğunu ve sonrasında birçok amele tedarikiyle beş on gün içinde suları çekilen kuyular ile Ayn-ı Arafat mecrasını iyice inceleyip temizleyerek ve gayretle ihtimâm ederek Cebelü'r-Rahme yolunu tâmir için Arafat Vadisi'nde su yatağını temizleme işi için 400 kadar amele istihdam edip Dersa'âdet'den mimarlar, gördülü üstad ve bennâlar getirtip günden güne amelenin adedini artırıp Zübeyde suyunun yatağına kadar ıslah ve tevsîye ettiğini fakat mecranın Zübeyde Suyu'ndan ilerisini bulamadığını dile getirmiştir. Tüm bunlar üzerine İbrahim Bey amele adetini bine kadar çıkarmış olup bu yolda 500 bin altından fazla

para harcayıp çok gayret ve fedakarlık gösterdiyse de iş, günden güne gerilemeye başladığı, yani Müzdelife ile Mekke arasındaki mecranın kazılması imkansız görüldüğünden dolayı Mısır, Şam, Halep, Yemen ve Dersa'âdet'ten gerektiği kadar kuyucu, su yolcu, demirci, dîvârcı(duvarcı) ve taşçı ustaları çağırıp getirmiştir fakat su mecrasının Bi'r-i Zübeyde'de son bulunduğunu anlayıp hayret ve pişmanlığa dalmıştır çünkü Zübeyde Hatun kendi adına olan kuyunun aşağısından 2 bin zira kadar yerin kazılmasına muvaffak olamadığından o bölgeyi terk edip Arafat suyunu Huneyn mecrasına getirmiş ve iki dereyi birleştirip Mekke yerlilerini idare edebilecek kadar bir su tedarik etmişti. İbrahim Bey ise Zübeyde Hatun'un muvaffak olamadığı zor emiri meydana getirmeye kalkışıp zikredilen taş yolu diğer bir yolda kesip parçalamak düşüncesiyle başlangıç uzunluğu 7, arzen 5 arşın kadar yeri kazıp bu yerin üzerinde bulunan toprağı kaldırıp daha sonra Cezel Dağı'ndan yüz deve yükü odun getirip kazılmış olan toprağın içinde yakarak bu yolda 50 zira kadar yer derinleştirmek istemiştir fakat bir gecede ancak 2 parmak kadar yeri yakabilmiştir (Eyüp Sabri Paşa, 1301, vr. 742-744).

İbrahim Beğ 974 senesi receb ayının ikinci pazartesi gecesi vefat edince bu hizmet yeri Mekke Şafi müftüsü Kadı Hüseyin b. Ebû Bekir el Hüseyini'ye havale edilmiştir. Hüseyin Efendi, üzerine aldığı bu büyük görevi güzel şekilde yerine getirerek ondan önceki görevlilerin 12 senede yapamadıkları hizmeti 5 ayın içinde tamamlayıp merhum Sultan Süleyman Han asrından beri zaman harcanan -yani 17 seneden ziyade su yolunun kazılmasıyla uğraşılan- Ayn-ı Arafat'ı vefat eden İbrahim Beğ'in istediği yoldan geçmek şartıyla 976 ve alâ-kavlin 979 (m. 1571-72) ve diğer bir rivayete göre 981 senesi zilkadesinin aşere-i ahiri (m. 14-23 mart 1574) içinde Mekketullah'a getirmiştir ve şehir dâhilinde büyük büyük havuzlar, heybetli sahrınçlar (Yağmur sularını biriktirmek için bina altında ve toprak içinde yapılan etrafı duvarlı veya çimento sıvalı su mahzeni.) kazıp inşâ edip bunları doldurup İslâm alemini ihya etmiştir (Eyüp Sabri Paşa, 1301, vr. 744,745).

Suyun Mekke'ye geldiği gün Hüseyin Efendi'nin Ebtah vadisi bahçelerinde cümleten tüm ahaliye mükemmel bir ziyafet çektirmesiyle padişahı yâd ve çeşmelerin hepsinin açılışını yaptığını aktaran Eyüp Sabri Paşa, Hüseyini Efendi'nin açılan çeşmelerin hazinelerini de şerbetle doldurup ahaliye sebil ettiğini beyân etmiştir.

Seyyah, Mekke ahalisinin Arafat suyu gibi akan bir suya muhtaç olduğunu ve eğer Mihrimah Sultan, Ayn-ı Zübeyde'yi Mekke şehrine kadar getirmemiş olsaydı Mekke sakinleri etraftaki beldelere hicret edeceğini yahut el birliğiyle Ayn-ı Zübeyde yollarını temizleyip içecekleri suyu Cebelü'r-Rahme'den hazırlayıp getirmeleri gerekeceğini söyleyip bu durumla ilgili şu beyti yazmıştır:

*“Aceb muhtac idi âb-ı revâna halkı ol şehrin
Akardı ağzı suyu lüle-veş su görse atşânı”*

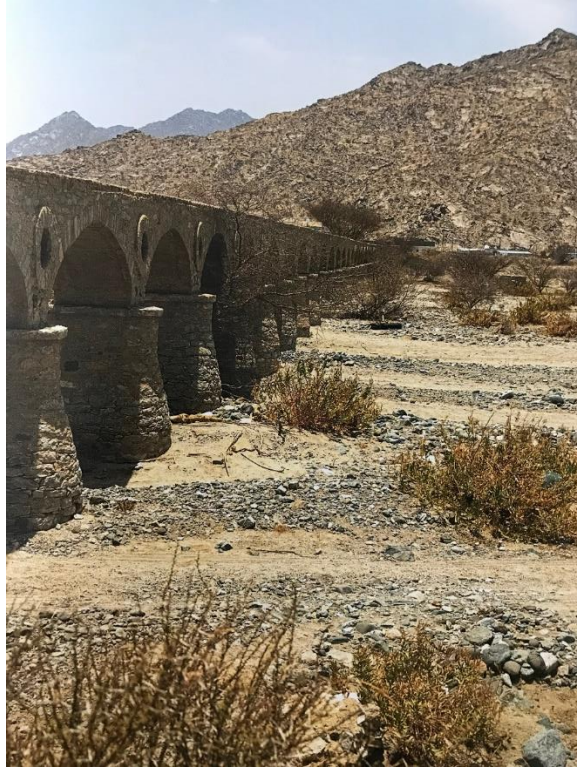
Özellikle Eyüp Sabri Paşa'nın aktardığı bu bilgilere bakılarak bazı yorumlar yapılabilir. Zübeyde su yolu, kuruluşundan itibaren en mamûr zamanını -biraz da ekonomiyle bağlantılı olarak- Osmanlı Devleti döneminde yaşamıştır. Gerek Mihrimâh Sultan'ın su yolunu tâmir için verdiği gayret, gerekse de sırf bu su yolunun tâmiri için bir komisyon kurulması, devletin su yoluna verdiği değeri açıkça ortaya koymaktadır.

1679 yılında Mekke'yi ziyaret eden *Şair Nâbi* Arafat ve Cebel-i Rahme ile ilgili:

*Orada gördüğünü toz zannetme
Oranın özü bil ki âb-ı hayâttır* (Yusuf Nâbi, 1996, s. 106).

Diyerek buradaki suyun kutsiyetinden bahsetmiştir.

John Lewis Burckhardt 1829 yılında kaleme aldığı eserinde Mekke'deki en iyi suyun 6-7 saatlik mesafede, Arafat'ın çevresinde bulunan kanallar vasıtasıyla getirildiğini söylerken bu kanalların ve kemerlerin(Şekil 3.84.) hükûmet tarafından onarımının ve temizliğinin ihmâl edildiğini dile getirmiştir. Ayrıca buranın tamamen taştan inşâ edildiğini ve yerin üstünde yer alan tüm parçaların kalın, çimento ile kaplanmış taşlar olduğundan da bahsetmiştir.

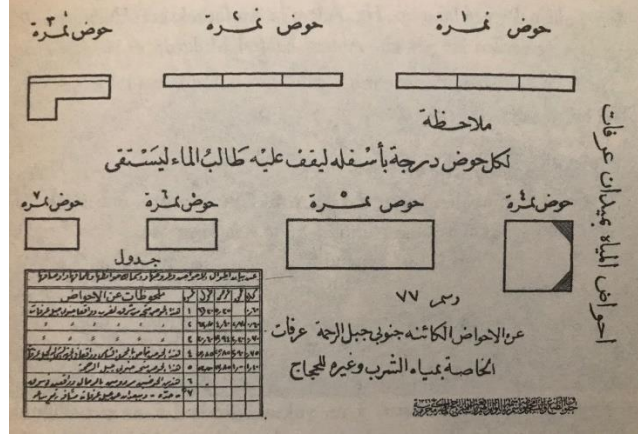
Şekil 3.84: Kanuni Sultan Süleyman tarafından yaptırılan su kemerleri (Aksoy, 2012)

Burckhardt, bu kanalın son 50 yıl boyunca hiç temizlenmediğini ve bu ihmal sonucunda da suyun şehre gelirken tâmir gereken bölümlerden sızıntı yaptığını ve tortular ile tıkanıdığı için suyun akışının oldukça yavaşladığını kaydetmiştir.

Seyyah, tıpkı diğer ziyaretçiler gibi su yolunu Zübeyde Hatun'un yaptırdığını söyleyip Osmanlılar'a kadar pek çok onarımın yapıldığından bahsetmiştir. Sultan Süleyman'ın yapıyı yeniden inşâ etmeye çalıştığını ancak tam olarak tamamlayamadığını kaydederken oğlu Sultan II. Selim'in fazlaca harcama yaparak Arafat'ın arkasındaki kayalardan bir geçit kazdığını ve yeni bir boru oluşturduğunu, şehre bolca su getirmeyi başardığını söylemiştir.

Tuğgeneral İbrahim Rifat Paşa, 1901 yılında Arapça olarak kaleme aldığı *Mir'atü'l-Haremeyn* adlı eserinde Ayn-ı Zübeyde su yolunu bir nehre benzeterek onun kırk km. mesafeden geldiğini ve tüm Belde-i Haram halkı ile buraya gelen hacıları suladığını söylemiştir. Bu su ile yapılan ziraatten dolayı İslâm sevgisinin insanların kanlarına ve etlerine karıştığını belirtmiştir.

Mekke'de yirmi adet çeşmenin, yirmi adet sarnıcın ve aynı zamanda Cebel-i Rahme'de sekiz adet havuzun Ayn-ı Zübeyde suları ile doldurulduğunu kaydetmiştir (Şekil 3.85.).

Şekil 3.85.: Arafat Meydanı'ndaki havuzların krokisi (İbrahim Rifat Paşa, 2010, s. 259)

Osmanlı'nın Hicaz hakimiyetinin ilk zamanlarında bölgede yağmurun azalmasıyla birlikte yoğun bir su kıtlığı yaşanmıştır. Halkın biçâre halde kuyulardan su içmeye başladığını aktaran Tuğgeneral, zenginlerin uzak yerlerden su getirdiğini ve kazanç elde ettiğini hatta Hanefi Alimi Kutbuddin, bir kırba suyun bir altın dinara satıldığını aktarmıştır. Vakfe vakti geldiğinde insanların susuzluktan dilleri dışarıda bir şekilde nefes aldığını ve o anda Allah'ın rahmetiyle sellerin aktığını, insanların sellerden içip hayvanlarını suladıklarını söylemiştir. Tüm bunların haberini alan Sultan Süleyman Han Mekke ve Arafat'taki suların ıslahıyla ilgili emir vermiştir. Bu iş için Muslihiddin Mustafa adlı mücaviri tayin etmiştir ve h. 931 (m.1525) yılında Mekke sularını akıtmıştır.

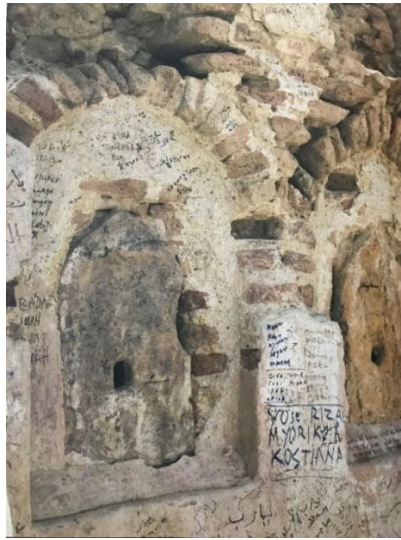
Yine 1557 senesinde ve sonrasında yedi sene yağmurların azaldığından bahseden İbrahim Rfat Paşa, vaziyetin Sultan Süleyman'a arz edildiğini aktarmıştır. Mekke'de içlerinde Mekke Kadısı Abdülbâki el-Mağribi ve Cidde Hakimi Hayrettin'in de bulunduğu ileri gelenlerden oluşan bir komisyon kurulduğunu ve bu komisyonun Arafat Pınarı'nın Mekke'ye getirilmesine karar verdiğini aktarmıştır. M. 1561'de tâmir için saltanattan otuz bin dinar istenmiştir ve Sultan Süleyman'ın kızı Fatma Hanım⁴⁶ bu hayrı yapmak için babasından izin istemiştir ve bu iş için Mısır defterdarı Emir İbrahim b. Tekrin'i görevlendirmiştir. Ona bu hayır için elli bin dinar vermiştir. Emir'e yardımcı olan Mekke Kadısı Hüseyin Hüsnü, sular hakkında detaylı bir araştırma yaparak su kaynakları için saltanatın İstanbul da dâhil olmak üzere farklı bölgelerinden uzman mühendisler, yapı ustaları, demirciler, taş ustaları, marangoz ve

⁴⁶ İbrahim Rifat Paşa'nın Fatma Hanım olduğunu belirtse de diğer seyyahların ortak görüşü su yolunu Mihrimah Sultan'ın tâmir ettirdiği yönündedir.

kesici gibi ustalar çağırılmıştır, aletlerini ise Mısır'dan getirtmiştir. Dört yüz köleyi de yanlarına katıp Evcer'den yola çıkarak Zübeyde Kuyusu'na kadar varmışlardır fakat burada kuyudan sonra toprak altında su yolu bulunamamıştır. İşte o an daha önce de zikredildiği gibi Zübeyde Hâtûn'un taşın sertliğinden dolayı daha fazla ilerleyemediğini anlamışlardır. Huneyn su kanalına ulaşabilmeleri için yapı ustalarının zirasıyla⁴⁷ bin zira uzunluğundaki granitleri yeraltında oymaktan başka çare düşünülmemiştir. Elli zira kadar yerin altına inilmeliydi ve Emir İbrahim ümitsizliğini kırarak bu işe koyulmayı başarmıştır. Toprak yüzeyini kazıp granite ulaştığında yedi zira uzunluğunda ve beş zira genişliğinde bir yerde sabaha değin yüz yüke yakın odun yakmıştır ve taşı yarım zira kadar indirebilmiştir. Her sert bir taş rastladığında bu yöntemi uygulayarak yaklaşık elli zira derinliğe ulaşmıştır. Bu iş için beş ziralık yer için iki bin zira kazılmıştır (İbrahim Rifat Paşa, 2010, 156-161).

Su yolunun elli bin altın masrafla İbrahim Paşa tarafından tâmirinden sonra h.1093 (m.1682) yılında Sultan IV.Mehmed Han'ın gönderdiğini Süleyman Ağa, Arafat'taki su yolunu tâmir edip bugün Arafat'taki su havuzlarını baştan inşâ ederek hacıların su ihtiyacını tekrar karşılamıştır. Bunun dışında Sultan II. Ahmed ve Sultan III. Mustafa Han tarafından da tâmir edilen mahaller arasındadır (El-Mekkî, 2008, s. 57-59).

20. yüzyıla gelindiğinde Mekke'nin su ihtiyacı artık modern yöntemlerle karşılanmaya başlanmıştır ve günümüzde de artık kullanılmadığı, büyük bir kısmının tahrip olduğu (Şekil 3.86.) ve yalnızca târihî eser niteliğinde kaldığı bilinmektedir.

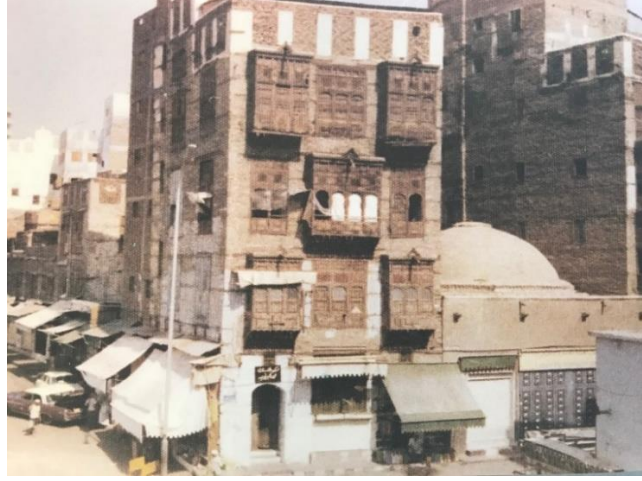

Şekil 3.86.: Ayn-ı Zübeyde su yolunun tahrip olan çeşmelerini gösteren fotoğraf (Aksoy, 2012)

⁴⁷ 1 zira = 75,774 cm'dir.

3.3.2.3. Sultan Süleyman Han Hamamı

Mekke’de bahsedilecek olan iki hamamdan biri olan Sultan Süleyman Han Hamamı(Şekil 3.87.) veyahut bulunduğu mahalleden ötürü Gışaşiye Hamamı denen yapının Mimar Sinan tarafından yapıldığı bilinmektedir (Chaudhry, 2011, s. 38).

Şekil 3.87.: Gışaşiye Mahallesi’nde bulunan Sultan Süleyman Han Hamamı (Chaudhry, 2011, s. 38)

Şekil 3.88.: Gışaşiye Hamamı’nın bulunduğu tahmini yeri gösteren QR Kod.

Evliya Çelebi bu hamamdan Yemen Fatihî Sinan Paşa Hamamı olarak bahsetmiştir. Sonrasında ise yalnızca bu hamamın sekiz kurnalı aydınlık, pak bir hamam olduğunu söylemiştir (Evliyâ Çelebi, IX., s. 850).

Hamamın dış mekân fotoğrafları incelendiğinde Şekil 3.89.’da yüksek kasnaklı camekân bölümü, hemen yanında ışık gözleri bulunan sıcaklık kısmı ve bu ikisinin hizasında yine ışık gözleri bulunan ılıkılık kısmı görülmektedir.

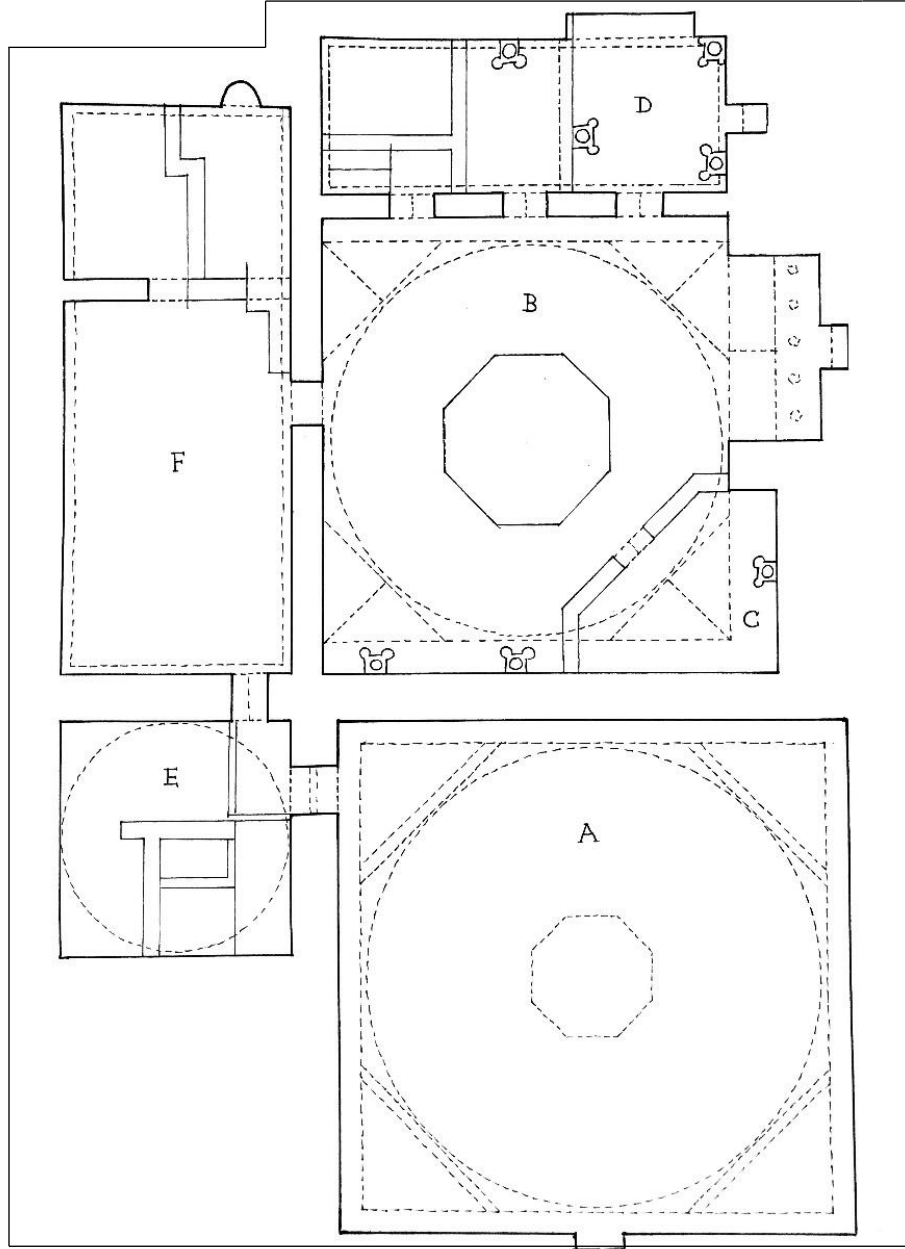
Şekil 3.89.: Hamam kubbelerinin ve beşik tonozun görünüşü
(Prof. Dr. İbrahim Numan Arşivinden)

Aşağıdaki diğer dış mekân çekiminde ise girişteki camekân kubbesinin Osmanlı'da sıkça kullanılan kirpi saçakları ve onun hemen altındaki çörtlenler görülmektedir (Şekil 3.90.).

Şekil 3.90.: Camekân kubbesinin caddeden görünüşü
(Prof. Dr. İbrahim Numan Arşivinden)

Aşağıda ise planı ve bazı iç mekân fotoğrafları verilen hamam hakkında kısmî bir mîmârî okuma yapmak mümkün olmuştur (Şekil 3.91.).

Şekil 3.91.: Sultan Süleyman Han Hamamı'nın planı (Prof. Dr. İbrâhim Numan'ın çiziminden hareketle yeniden çizim)

- A. Camekân (Soyunmalık)
- B. Sıcaklık (Cehennemlik)
- C. İç Halvet
- D. Dış Halvet
- E. Tıraşlık
- F. Ilıklık (Soğukluk)

Aşağıda camekân kısmının kubbesinin içten görünümü verilen fotoğrafta (Şekil) kubbenin tuğla malzeme ile yapılmış olduğunu ve geçiş ögesi olarak da tromp kullanıldığı görülmektedir. Duvarla tromp arası geçişte ise hareketliliği sağlaması açısından kirpi saçak kullanıldığı gözlemlenmiştir. Camekân kubbesinin dışında da kullanılan kirpi saçakla bütünlük sağlanmıştır (Şekil 3.92.).

Şekil 3.92.: Camekân kısmının kubbesinin içten görünüşü
(Prof. Dr. İbrahim Numan Arşivinden)

Fotoğrafların çekildiği tarihlerde hamamın camekân kubbesinin altında kalan bölümünün bir banka şubesi olarak kullanıldığı görülmektedir (Şekil 3.93.).

Şekil 3.93.: Sultan Süleyman Hamamı'nın önüne açılan banka
(Prof. Dr. İbrahim Numan Arşivinden)

Hamamın sıcaklık bölümüne bakıldığında(Şekil 3.94.) planda ortada göbek taşı, kurnalar ve iç halvet görünmektedir. Aşağıdaki fotoğraf da incelendiğinde iç halvet, duvarla tromp arasında tıpkı camekândaki gibi kirpi saçaklar, kubbeeye geçişte de tromp net bir şekilde görünmektedir. Bunun yanında sıcaklık kısmının kubbesinde aydınlık gözleri bulunmaktadır.

Şekil 3.94.: Sıcaklık kısmının içten görünüşü (Prof. Dr. İbrahim Numan Arşivinden)

Plandaki E kısmı olan tıraşlık bölümüne bakıldığında(Şekil 3.95.) ise aslan göğsü (pandantif) ile geçiş sağlanmış aydınlık gözleri bulunan bir kubbe görünmektedir.

Şekil 3.95.: Hamamın aydınlık gözleri bulunan tıraşlık kubbesi (Prof. Dr. İbrahim Numan Arşivinden)

Hamamın bölümleriyle ilgili elimizdeki son fotoğraf olan ve plandaki F bölümü olan ılıkılık bölümünün fotoğrafı(Şekil 3.96.) incelendiğinde buranın beşik tonozla örtüldüğünü ve tonozda da aydınlık gözlerinin açıldığı gözlemlenmektedir.

Şekil 3.96.: Hamamın ılıkılık bölümü (Prof. Dr. İbrahim Numan Arşivinden)

Hamamın yıkılışı sırasında orada bulunan Prof. Dr. İbrâhim Numan Şekil 3.97.'deki hamamın musluk parçasını korumaya almıştır.

Şekil 3.97.: Hamamın korumaya alınan musluk parçası (Prof. Dr. İbrahim Numan Arşivinden)

Hamam genel olarak ele alındığında, geleneksel Türk hamamında bulunan neredeyse tüm elemanlar görülmektedir fakat plana da baktığımızda mekânların sıkıştırılmış olduğu göze çarpmaktadır. Hamamın alışlagelmiş aksiyel düzende oluşturulmamasının sebebinin ise bulunduğu konumdan kaynaklandığı düşünülmüştür.

3.3.2.4. Sokollu Mehmed Paşa Hamamı

Sokollu Mehmed Paşa Hamamı, Mescid-i Harâm'ın Umre Kapısı tarafında bulunduğundan dolayı halk arasında "Umre Hamamı" olarak da bilinmektedir.

Evliya Çelebi bu hamamla ilgili güzel bir binası ve temiz bir havası olduğunu, boydan boya da mermerle döşenmiş olduğunu, Mekke'deki hamamların sıcak sularının odun ile değil suyu külhancıların şehrin yollarından temizlediklerini yakarak ısıttıklarını dile getirmiştir (Evliyâ Çelebi, IX., s. 850,851).

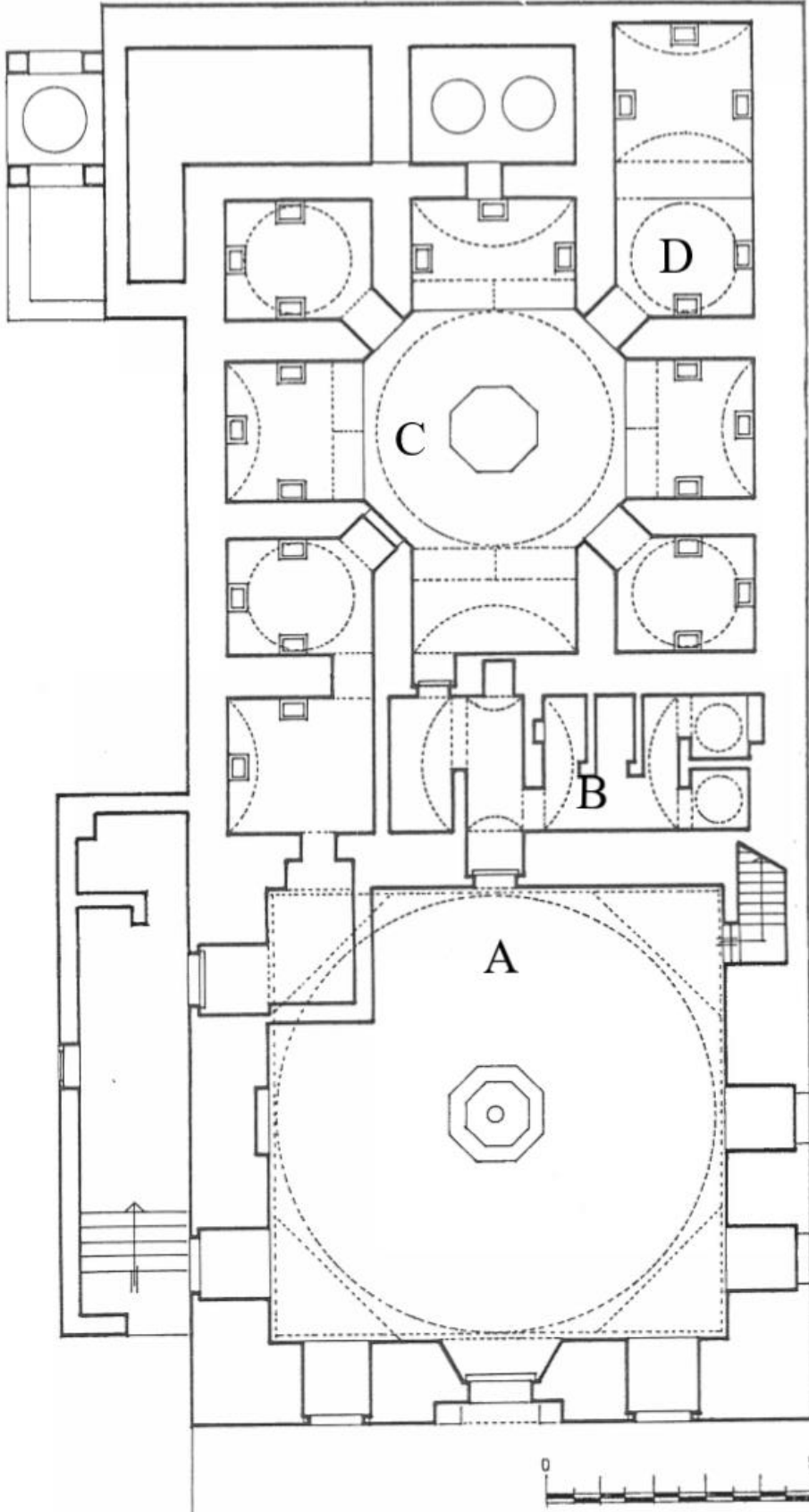
Sokollu Mehmet Paşa Hamamı'nın planı incelendiğinde (Şekil 3.99.), hamama aydınlık feneri olan bir camekân bölümünden girildiği görülmektedir. Ardından beşik tonozla örtülü ılıklik bölümü ve ardından dört köşesinde de halveti bulunan sıcaklik alanına geçilmektedir. Göbek taşının hemen üzerini kubbe, halvetleri toplamda dört adet küçük kubbe ve halvet arasındaki bölümleri de beşik tonoz örtmektedir.

- A. Camekân
- B. Ilıklık
- C. Sıcaklık
- D. Halvet

Günümüzde bu hamamın bulunduğu kısımda Mescid-i Harâm'ın genişletilen kısımları yer almaktadır (Şekil 3.98.). Dolayısıyla hamamın da Mescid-i Harâm'ın 1975-76 sırasındaki genişletme çalışmaları sırasında yıkıldığı düşünülmüştür.

Şekil 3.98.: Sokollu Mehmet Paşa Hamamı'nın günümüzdeki tahmini konumunu gösteren QR Kod.

Şekil 3.99.: Sokollu Mehmet Paşa Hamamı'nın planı (Uluengin & Uluengin, 1987)

3.3.2.5. Süleyman Han Çeşmesi

Ömer Dağı yakınında bulunan bu çeşmeden(Şekil 3.100.); (Şekil 3.101) Evliyâ Çelebi yalnızca bir cümle bahsettiğinden ve Osmanlı'nın direkt olarak inşa ettiği bir eser olduğundan dolayı çalışmaya dahil edilmiştir. Evliyâ Çelebi, çeşme ile ilgili: “*Ömer Dağı yakınında Süleyman Han Çeşmesi 30 ayak taş merdiven ile inilir bir hayat çeşmedir. Tarihi zamanla harap olmuş.*” demiştir (Evliyâ Çelebi, IX., s. 846).

Şekil 3.100.: Süleyman Han Çeşmesi (Aksoy, 2012)

Şekil 3.101: Süleyman Han Çeşmesi'nin bulunduğu Ömer Dağı yakınlarını gösteren QR Kod.

Ayrıntılı bilgiye ulaşamayan çeşmenin fotoğrafından yola çıkarak dairevi planlı ve yatay derzli moloz taş duvar örgüsüne sahip olduğu çıkarımına ulaşılmıştır.

Çeşmenin aynı zamanda Şekil 3.102.'deki iç fotoğrafından da hareketle Evliyâ Çelebi'nin çeşme ile ilgili aktardığı cümledeki “*30 ayak taş merdiven ile inilir*” ibaresi daha net anlaşılmaktadır.

Şekil 3.102.: Süleyman Han Çeşmesi'nin iç görüntüsü (Aksoy, 2012)

Günümüzde Suudi Arabistan idaresi tarafından Ömer Dağı eritilerek bulunduğu konuma otel inşa edilmiştir. Bu sebeple Ömer Dağı yakınlarında bulunan Süleyman Han Çeşmesi yıkılmıştır.

3.3.3. Askerî Yapılar

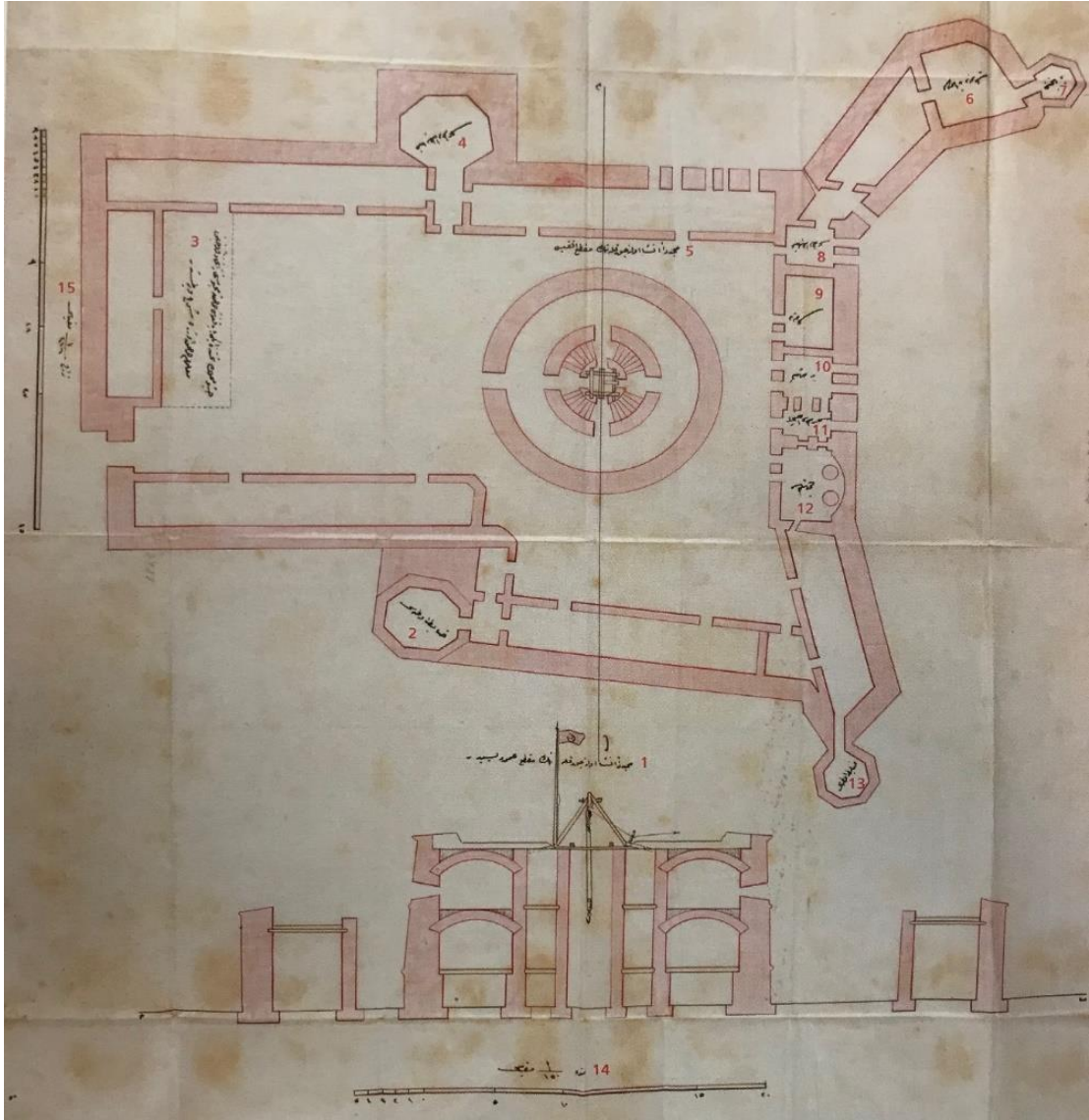
Osmanlı idâresi zamanında Mekke'yi koruma amacıyla yaptırılan kaleler vardır. Kaleler, farklı üslupları bünyelerinde barındırdıklarından sanat tarihi açısından da ayrı öneme sahiplerdir fakat hiçbiri günümüze ulaşmamıştır. Bu kalelerden seyyahların seyahatnamelerinde söz ettikleri çalışmaya dâhil edilmiştir.

3.3.3.1. Ecyâd Kalesi

Üzerinde kalenin bulunduğu Ecyad bölgesine, zamanında Arapların burada at yetiştiriciliği yapması sebebiyle “at” manasına gelen Ciyâd da denmekte olup, “*güzel atlar*” manasına gelen Ecyad adı daha fazla yaygınlık kazanmıştır (Güneş, 2014, s. 37).

H. 1197 (m. 1783) senesinde Mekke'yi korumak amacıyla inşa edilen üç Osmanlı kalesinden biri olan Ecyâd Kalesi, Mekke Emiri Şerif Sürûr b. Müsâid'in, bu çevredeki

evleri satın almasıyla inşâ ettirilmiştir (IRCICA, 2013, s. xxvii). Zamanla harap olan kale, Osman Paşa tarafından yıktırılıp yerine h.1303 (m.1885) yılında 1 taburluk piyâde ve 300 neferi kapsayabilecek kadar geniş, kale topçu askerleri için koğuşlar yaptırmıştır (Şekil 3.103.);(El-Mekkî, 2008, s. 29).

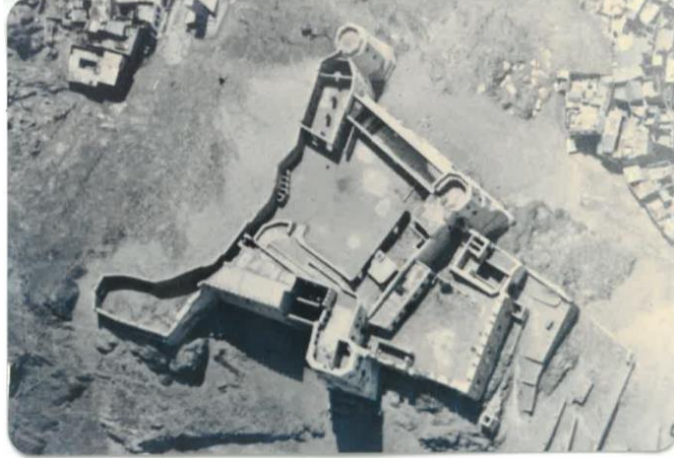

Şekil 3.103.: Ciyad Kalesi Planı [11 Ca 1300 / 20 Mart 1883]. (Dördüncü, 2006, s. 249)

- 1- Mücedden inşâ olunacak kulenin makta'-ı amûsîdir
- 2- Zâbit odası
- 3- İşbu mahallin tahtında iki bâb koğuş olmağla mahbûshâne ittihâz kılınacağı ma'lûm olmak üzere şerh verilmiştir.
- 4- Zâbit odası
- 5- Müceddeden inşâ olunacak kulenin makta'-ı ufkîsi
- 6- Mühimmat deboyu (deposu)

- 7- Hapishane
- 8- Zâbit odası
- 9- Deboy
- 10- Kiler
- 11- Aşçı odası
- 12- Matbah (Mutfak)
- 13- Zâbit odası
- 14- Metre 1/150 mikyâsı
- 15- Zirâ 1/216 mikyâsı

Kale, 150 metre yüksekliğindeki Cebel-i Bülbül denen tepenin üzerine şehre ve şehirde bulunan diğer kalelere hâkim bir konumda bulunmaktadır (Şekil 3.104.).

Şekil 3.104.: Ecyad Kalesi'nin hava fotoğrafı (Prof. Dr. İbrahim Numan Arşivi'nden)

Seyyahlar Ecyâd Kalesi'nden çok ayrıntılı bahsetmemiş olsalar da,

İbrahim Rifat Paşa 1901 yılında şehri koruyan üç kaleden bahsederken Ecyâd Kalesi için h.1196 senesinde Mekke emiri Şerif Sürur b. Müsâid Paşa tarafından yaptırıldığını kaydetmiştir. Şerif'in burayı yaptırmak için çok fazla para harcadığını ve hatta çevresindeki evleri satın aldığından bahsetmiştir. Şerif, Rifat Paşa'nın söylediğine göre kaleyi yaptıktan iki sene sonra yıkıp tekrar daha sağlam bir şekilde yerine yenisini inşâ etmiştir.

1906 yılında Mekke'de bulunan Hüseyin Vassaf ise kale hakkında şunları söylemiştir:

“Hükümet dairesinin yanından gidilerek gayet hoş bir mahalde inşâ edilen büyük askeri kışlasını gezdik. Fevkalade temizliğiyle bu yer pek hoşumuza gitti. Kale gayet

büyük ve muntazam olup buradan Harem-i Şerif'in genel manzarası Ebi Kubeys Dağı'nın aynıdır." (Hüseyin Vassaf, 2011, s. 168).

Şekil 3.105.: Mescid-i Harâm – Mekke-i Mükerrerme, Ecyâd Kalesi (h.1297/m.1880)
(İ.Ü.Ktb., Yıldız Fotoğraf Arşivi, Nr: 90789-0001)

Kalenin Osmanlı devrindeki görünümüne ve seyyahların izlenimlerine yer verdikten sonra bir de yıkılmadan önceki hâlini yorumlamak gereklidir. Öncelikle aşağıdaki fotoğrafta (Şekil 3.106.) kalenin coğrafya şartlarına uygun olarak taş malzeme ve açık renkli olarak inşâ edildiği görülmektedir.

Şekil 3.106.: Ecyad Kalesi'nin duvar örgüsünü gösteren fotoğraf
(Prof. Dr. İbrahim Numan Arşivi'nden)

Aşağıda ise kalenin bazı kısımlarındaki kapıları fotoğraflar üzerinden incelenmiştir. (Şekil 3.107.); (Şekil 3.108.)

Şekil 3.107.: Ecyad Kalesi'nin, kavsarası yarım dairesel kemerle oluşturulmuş ve girişi basık kemerli olan iç kapısı (Prof. Dr. İbrahim Numan Arşivi'nden)

Şekil 3.108.: Kalenin basık kemerli giriş kapısı (Prof. Dr. İbrahim Numan Arşivi'nden)

Şekil 3.108.'deki giriş kapısının üzerinde bir çerçevelemiş bir kısım olduğu görülmektedir. Bu kısmın içinde ise bir padişah tuğrası olduğu, fakat tuğranın tıraşlanarak yok edildiği düşünülmüştür.

Oldukça sade olan Ecyad Kalesi'nin tezyînâtıyla ilgili birkaç fotoğrafa bakarak az da olsa ipuçları edinilmiştir. (Şekil 3.109.);(Şekil 3.110.)

Şekil 3.109.: Kalenin bir kısmında görülen zencerek ve penç tezyînatı
(Prof. Dr. İbrahim Numan Arşivi'nden)

Şekil 3.110.: Kalenin bir bölümünde bulunan tezyînatlı niş
(Prof. Dr. İbrahim Numan Arşivi'nden)

Şekil 3.110'daki pencî kemerli nişin üzerinde bulunan düğüm motifi sanat târihinde “Zengî Düğümü” olarak adlandırılır ve Suriye’de Nureddin Zengî’nin yaptırdığı hemen her eserde görülmektedir. Bu da kalenin inşâsında Suriyeli ustaların da çalıştığını akla getirmektedir.

Eser, 2002 yılında UNESCO tarafından koruma altında olmasına rağmen yıktırılarak bulunduğu yere Şekil 3.111.’de görülen Ebrac el-Beyt otel kompleksi yapılmıştır.

Şekil 3.111.: Suud Hükûmeti'nin Osmanlı eseri olan Ecyâd Kalesi'ni yıkarak yerine yaptırdığı Ebrac el-Beyt denen oteller topluluğu (turkiyegazetesi.com.tr)

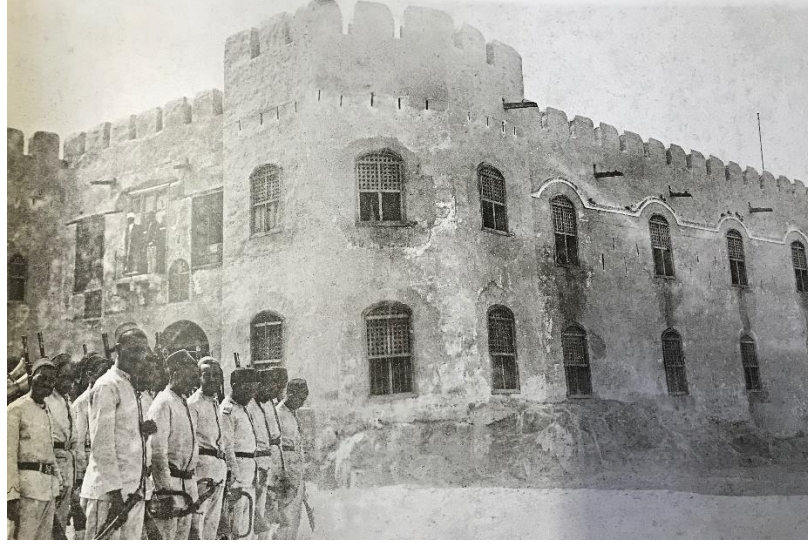
Şekil 3.112.: Kalenin yerine inşâ edilen Ebrac el-Beyt kompleksinin günümüzdeki konumunu gösteren QR Kod.

3.3.3.2. Hindî Kalesi

Ömer Dağı yakınlarında bulunan(Şekil 3.113.), 1880 yılında halkın gayretleriyle beraber kışlaya çevrilen ve bu sebeple de Gayret Kışla-i Hümayunu(Şekil 3.114.) olarak isimlendirilen bu kale 1806 yılında Osmanlı Devleti tarafından Mekke'yi koruması amacıyla yaptırılmıştır (IRCICA, 2013, s. 134).

Şekil 3.113.: Günümüzde Hindî Kalesi'nin bulunduğu tahmini konumu gösteren QR Kod.

Şekil 3.114.: Gayret Kışla-i Hümayunu (IRCICA Yıldız, 90877-25) (IRCICA, 2013, s. 135)

Yukarıdaki fotoğrafın yan bölümüne Şekil 3.115.’teki not düşülmüştür. Burada: “Mekke-i Mükerrerme’de Hindî Cebeli’nde dört yüz nefes Asakir-i Şahane istiabına kâfi bir vüsatte Asakir-i Şahane iane-i filiye ve muteberân-ı ahalinin ianat-ı nakdiyeleriyle inşa ettirilen Gayret Kışla-i Hümayunu’nun resmidir. Hitam tarihi 1300.” yazmaktadır.

مددوم هدی جیده در بنو نف عکره ابعابه کانی روضه عا کرشا هانه اعانه فعیه و معینه
اهالیك اعانان نفه بره اتسا ایدر بلاه (بخیه قده ههینف) ربه ۱۳۰۰ هه

Şekil 3.115.: Şekil 3.103.’deki fotoğrafın yan kısmına düşülen not.

Seyyahlardan İbrahim Rifat Paşa bu kaleyi Şerif Galip b. Müsaid Paşa’nın h. 1221 (m. 1806) senesinde yaptırmış olduğunu ve kalenin Mekke’nin kuzey tarafında bulunduğunu aktarmıştır. Aynı zamanda kalenin küçük bir kale olduğunu, bir kısmının harap olduğunu ve Hicaz Valisi Osman Nuri Paşa’nın h. 1300 (m. 1882) yılında, Sultan II. Abdülhamid zamanında tâmir ettirip genişlettiğini ve muhkem bir kale haline getirdiğini zikretmiştir (İbrahim Rifat Paşa, 2010, s. 132, 133).

3.3.4. Eğitim ve Sivil Mîmârî Örnekleri

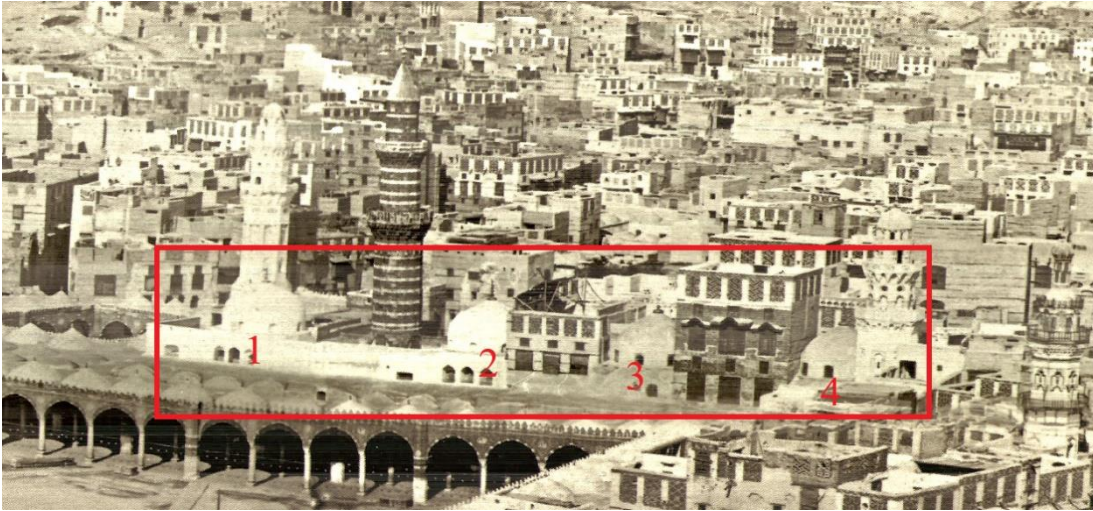
Mekke’de inşâ edilen ilk medreseler özellikle Mescid-i Harâm’ın çevresine hatta bitişiğine inşâ edilmişlerdir. Bunun en önemli örneği halkın mescidden medreseye, medreseden mescide yürüyerek kolaylıkla gidebildiği Süleymaniye Medreseleri’dir.

Sivil mîmârî örneklerinin geneline baktığımızda ise Osmanlı'nın bu evleri işlevlendirmek amacıyla kubbe, minare ve mihrap ekleyerek mescide dönüştürdüğü görülmüştür. Bunun yanında bu evler Suudi idâresiyle beraber yıkılmış ve yerlerine çok farklı amaçlara hizmet eden başka türlü yapılar inşâ edilmiştir.

3.3.4.1. Sultan Süleyman Han Medresesi

Sultan Süleyman Han tarafından dört mezhep için yaptırılan bu medrese h. 972 (m. 1564) yılında tamamlanmıştır. 46 adet odası bulunan medreselerin her birinde 15 tane öğrenci, bir müderris ve bir de mu'îd⁴⁸ bulunmakta olup en büyük medrese olan Mâlîkî mezhebine tahsis edilmiş olan medresede Mekke kadısının ikâmet ettiği bilinmektedir (Baltacı, 2005, s. 692, 693).

Mescid-i Harâm'ın bir minâresine ve bir de kapısına ismini vermiş olan bu medrese mescidin bir duvarına yapışık konumda bulunmakta olup dört adet kubbeye sahiptir (Şekil 3.116.) (Mirza, Mirza, & Shawoosh, 2016); (Uluengin & Uluengin, 1987, s. 346).

Şekil 3.116.: Kanuni Sultan Süleyman'ın yaptırdığı medâris-i erbaâ ve dört kubbesini gösteren fotoğraf (IRCICA, 2013, -panoramik bir fotoğraftan alınan kesit-) Evliya Çelebi net olarak bu medreseden bahsetmese de Mescid-i Haram çevresinde bulunan medreselerle ilgili şunları söylemiştir:

“Harem-i şerifin dört tarafında eski padişahlar kat kat kârgir bina medreseler yapmışlar ki diller ile anlatılmaz. Ama inşaallah yerinde yazarız. Bu medreselerin tüm

⁴⁸ Eskiden medreselerde okutulan dersleri ders saatlerinin dışında talebeye tekrarlamakla görevli olan müderris yardımcısı, müzâkereci, asistan (Kubbealtı Lugatı).

pencereleri Harem-i şerife bakar. Burada kalan hacılar oturdukları yerden Kâbe'yi gözetleyip imama uyarlar.” (Evliyâ Çelebi, IX., s. 804).

“[Vakıfları sağlam olmakla] her gün dersiamlarına, talebelerine ve kapıcılarına maaşları tayin olunmuştur. Hacılar Mekke'ye geldiklerinde bu medreselere gelip kalırlar. Her gün tayınları, mumları ve diğer ihtiyaçları düzenli olarak verilir.” (Evliyâ Çelebi, IX., s. 843).

Seyyah, Harem-i şerifin dört bir tarafındaki kırk büyük medresenin isimlerini sayarken bu medresenin adını da geçirmiştir.

Eyüp Sabri Paşa, Mir'at-ı Mekke adlı eserinde Süleymaniye Medresesi'nin kırk altı odasının bulunduğunu ve her odasında üçer irdeb hinta cerâyesi⁴⁹ bulunduğunu dile getirmiştir (Eyüp Sabri Paşa, 1301, vr. 761).

Suud Hükûmeti'nin 1976 sırasında yaptığı genişletme sırasında medrese yıkılmış ve günümüzde herhangi bir kalıntısı bulunmamaktadır.

Şekil 3.117.: Günümüzde medresenin bulunduğu tahmini konumu gösteren QR Kod.

3.3.4.2. Hz. Peygamber'in Evi

Hz. Peygamberin doğduğu ve hicret dönüşü Mekke'ye geldikten sonra hiçbir hak talep etmediği ev(Şekil 3.118) öncelikle Abbasiler tarafından tamir ettirilip mescide çevrilmiştir. Ev, Hz. Peygamber'in doğumu olan Rebülevvel ayının 12'sinde ziyâret edilmektedir (Öztürk, 2010, s. 49).

⁴⁹ Üç kere iki avuç dolusu vakıftan tahsis edilen buğday.

Şekil 3.118.: Hz. Peygamber'in doğduğu evin yıkılıp yerine inşa edilen kütüphanenin konumunu gösteren QR Kod.

Seyyahların bu ev hakkındaki söylediklerine bakıldığında,

Evliya Çelebi, târife evin dış görünümünü anlatmakla başlamıştır. Bu hanenin Emine deresinin içinde kurşun örtülü yüksek kubbeli olduğunu, kuzeye bakan bir kapısı bulunduğunu ve 10 ayak taş merdivenle inilen çukurluk bir alanda nurlu bir kubbesi olduğunu dile getirmiştir. Kuzeye bakan bu kapıdan aşağı, 1 küçük 4 köşe avlusu bulunup onun da kubbe altında olduğunu, buradan içeride bir kapı daha bulunduğunu ve o kapının da âsitane-i saadet kapısı olup doğu tarafına açıldığını söylemiştir.

Seyyah, bu mescidin çok geniş olduğunu hatta 500 adamı aldığını, kubbesinin göklere yükselmiş yaldızlı ve bukalemun nakışlı bir kubbe olduğunu, tam kubbenin ortasında minber külâhı gibi alçak ve sivri bir kubbe bulunduğunu bu kubbenin dört tarafının dibâ⁵⁰, şîb⁵¹ ve zerbâf⁵² ile örtülü olduğunu dile getirmiştir.

Evliya Çelebi, mescidin bir sanatlı küçük kapısı olduğunu, kilidinin padişah hayratından olduğunu ve bu kapının açıldığı alanda Hz. Peygamber'in doğduğu sırada onu koydukları sarı çukur alanın olduğunu, buranın kubbesinde türlü türlü sanatlı, mücevherli avizeler olup kandiller bulunduğunu, bu makamın sağ tarafındaki köşede de duvara bitişik ahşap ve bir çocuğun çıkabileceği kadar küçük sanatlı bir minber olup kubbenin solundaki yerde de yeşil taşlı küçük bir mihrap bulunduğunu dile getirmiştir.

Seyyah, kendiyile ilgili de özel bir bilgiye yer vererek bu kubbenin bulunduğu yerde çeşitli hatların yazılı olduğunu ve kendisinden de bahsederek “*Hakirin de Karahisarî tarzı bir Muhammed aleyhisselâm ismi yazı eserimiz vardır.*” diyerek kendi yaptığı eserden bahsetmiştir. Evliya Çelebi, bulunduğu mekânı anlatmaya devam ederek bu kubbenin kuzeyinde iki adam boyu yükseklikte tunç pencereler bulunduğunu, mescidin şerefeli eski bir minaresi olduğunu, buranın cami olduğunu fakat Cuma

⁵⁰ Dibâ: Eskiden çok makbul tutulan, genellikle desenli, ağır dokuma ipekli kumaş (Kubbealtı Lugatı).

⁵¹ Şîb: Giyim eşyası, yastık örtüsü vb. yapılan, çok ince gümüş telli eski bir ipekli kumaş (Kubbealtı Lugatı).

⁵² Zerbâf: Altın tel ile dokunmuş kumaş (Kubbealtı Lugatı).

kılınıp kılınmadını bilmediğini, zira minberinin de çok küçük olduğunu dile getirmiştir (Evlîya Çelebi, IX., s. 837, 838).

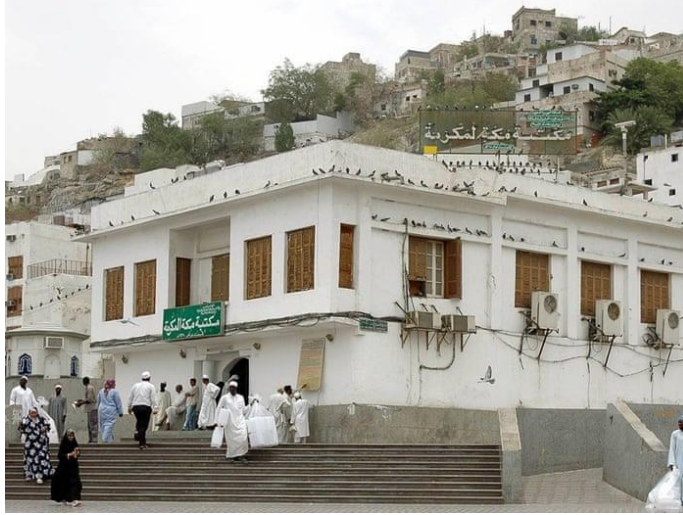
Eyüp Sabri Paşa ise bu evin şehrin doğu tarafında Şib-i Ebî Tâlib Caddesi'nde bulunduğunu, Resûlullah'ın dünyaya geldiği bu evin her yıl Rebûlevvel ayının 12'sinde ahali tarafından ziyâret edildiğini söylemiştir. Fakat seyyah, bu adetin önceleri olmadığını II. Mustafa'nın Ramazan ve Rebûlevvel aylarında mevlid yapılmasını emrettiğini fakat bu geleneğin şimdi sadece Rebûlevvel ayına münhasır kaldığını söylemiştir (Eyüp Sabri Paşa, 1301, vr. 1042, 1043).

Evin tâmiri ile ilgili en kapsamlı bilgiyi veren İbrâhim Rifat Paşa, Hz. Peygamber'in doğduğu mekânın üzerinde bulunan kubbeyi Sultan Süleyman Han'ın h. 935 (m. 1528) yılında yenilediğini, h. 1009 (m. 1600) yılında ise Sultan Murad oğlu Sultan Mehmed Han'ın Peygamberin doğduğu yerin restore edilmesini emrettiğini, bunun üzerine yapı üzerine bir büyük kubbe ve minare yapıldığını dile getirmiştir. Padişah ayrıca burası için Rum diyârında bir toprak vakfedip, buraya bir imam ve hizmetçi de tahsis etmiştir. Sonraki yıllarda ise seyyah buraya, Osmanlı sultanlığının burada ders vermesi amacıyla bir müderris tayin ettiğini dile getirmiştir (İbrahim Rifat Paşa, 2010, s. 137).

Günümüzde varlığını devam ettiren bu evin Osmanlı devrindeki hâli(Şekil 3.119.) tamamıyla yıktırılıp, yerine Suud idâresi tarafından başka bir bina inşâ edilmiş ve kütüphane olarak 1959 yılından bu yana hizmet vermektedir (Şekil 3.120.);(Öztürk, 2010, s. 49).

Şekil 3.119.: Hz. Peygamber'in Osmanlı devrindeki mescide dönüştürülmüş olan evini gösteren fotoğraf (IRCICA, 2013, -panoramik bir fotoğraftan alınan kesit-)

Şekil 3.120.: Hz. Peygamber'in Osmanlı devrinde mescide dönüştürülmüş evinin yıkılıp üzerine yapılan kütüphane binası (theguardian.com)

3.3.4.3. Hz. Hâtice'nin Evi ve Türbesi

Hz. Peygamber ve Hz. Hatice evliliklerinin ardından ikamet ettikleri ve Merve kapısının çıkışında bulunan bu ev Hz. Fâtıma'nın burada doğması hasebiyle "*Mevlid-i Fatıma*" olarak da anılmaktadır. Hz. Hatice hicretten üç yıl önce vefat etmiş, Hz. Peygamber de hicret sırasında evi Hz. Muaviye'ye bırakmıştır. Hz. Muaviye evi mescide dönüştürmüştür (Özbek, 2004, s. 193) fakat bu dönüştürmenin fizikî mânâda olmadığı düşünülmüştür zîra eve Kanûnî Sultan Süleyman zamanında bir kubbe ve iki adet yüksekçe mihrap(Şekil 3.121) yerleştirilmiş, Hz. Fâtıma'nın da doğduğu yer kafes içine alınarak bu yapı tam bir mescide dönüştürülmüştür (Öztürk, 2010, s. 50).

Şekil 3.121.: Hz. Hatice Evi'nin mihrabı (fmisr.com)

Daha önce de zikredildiği üzere oldukça erken tarihlerde Mekke’de bulunan İbn Battuta burası ile ilgili şunları söylemiştir: “*Mabet’in çevresinde bulunan kutlu yerlerden biri de Vahiy Kubbesi ve Hadîce validemizin evidir. Peygamber Kapısı civarında olan müminlerin anası Yüce Hadîce'nin evinin ortasında küçük bir kubbe vardır ki Hz. Fâtıma orada doğmuştur.*” (İbn Battuta, 2000, s. 206).

Eyüp Sabri Paşa Haticetü’l-Kübra evi ile ilgili olarak buranın Kuyumcular çarşısında olup Hz. Peygamber’in bu evi hicret esnasında Ebî Talib’e hibe ettiğini ve sonrasında evin Hz. Muaviye tarafından satın alınıp mescid haline dönüştürüldüğünü dile getirmiştir. Seyyah evin birkaç tamirden geçtikten sonra Kânunî tarafından h. 935 (m. 1528) yılında bir kubbe ile kaplanıp içine de mihrap yaptırdığını aktarmıştır.

Eyüp Sabri Paşa, Hz. Fâtıma’nın doğduğu yerin üzerinin iki küçük kubbe ile kaplandığını, hücrelerin yan tarafında bir hücre daha bulunup buna Resûlullah’ın ibâdet yeri olması ve burada Cebrail(a.s.) ile görüşmesi sebebiyle “Kubbe-i Vahy” olarak anıldığını dile getirmiştir. Paşa, bu ev ile ilgili önemli bir görüşünü paylaşarak: “*Mekke dâhilinde Kâbe-i Muazzama'dan sonra buradan daha mübarek bir mahal yoktur.*” demiştir (Eyüp Sabri Paşa, 1301, vr. 1033,1034).

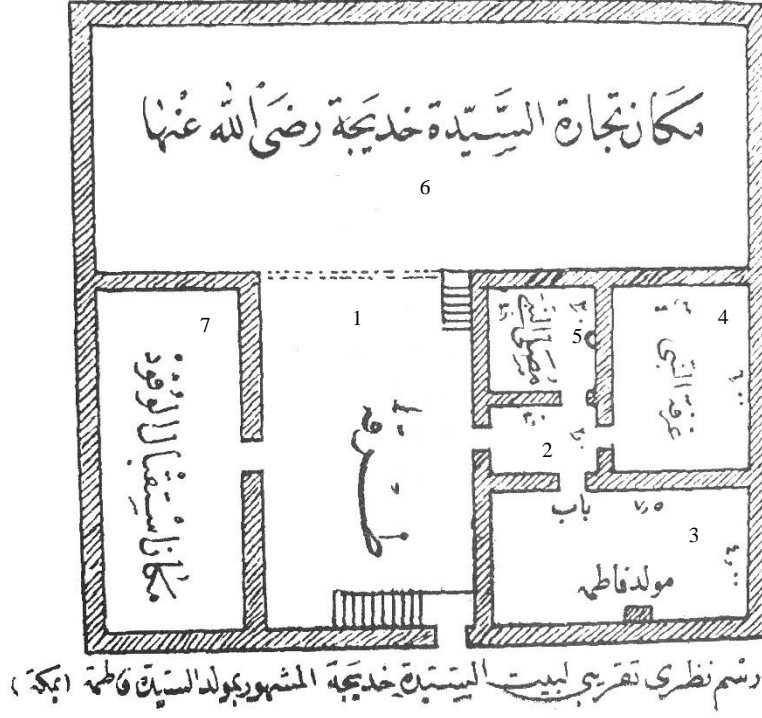
İbrahim Rifat Paşa, seyahatnamesine Hatice Bt. Huveylid’in veya Fatıma (r.a.)’nın doğduğu yer olarak bir başlık atmış ve farklı tarihçilerle seyyahların sözlerinden oluşan alıntı bir kısım eklemiştir.⁵³

Seyyahın kendisi bu evin bazı kısımlarının ölçülerini⁵⁴ ve evin planını(Şekil 3.122.) verdikten sonra sonra Osmanlı tamirinden söz etmeye başlamıştır.

---

⁵³ Alıntı için ayrıca bkz. Tuğgeneral İbrahim Rifat Paşa (Çev.: Dr. Lütfullah Yavuz), *Mir’atü’l-Harameyn*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2010, s. 137-140.

⁵⁴ “1 zirâyı 57 cm. olarak baz alıp şu ölçümleri yapmıştır: Muhtebe (Sığınma Yeri/Hz. Peygamber’in müşriklerin attığı taşlardan gizlendiği yer): 4 1/3 zirâ. Bu mihrapların bulunduğu duvardan karşı duvara -ki burası vahiy kubbesinin batı duvarıdır- kadar olan mesafedir. Muhtebe’nin (sığınmağın) genişliğine ise 3 1/3 ziradır. Bu mesafe sığınmağın kapısının bulunduğu duvar ile karşı duvar arasındır. Vahiy kubbesi denen kapısından karşı duvara kadar olan mesafe 8 2/3 ziradır. Bu, oranın uzunluğudur. Genişliğine gelince yukarıda anlatılan demir zirasıyla 8 1/2 ziradır. Mevlid-i Fatıma denen yerin uzunluğu 4 7/8 zira duvarın ortasından genişliği 3 3/8 ziradır. Burada yuvarlak bir havuza benzeyen küçük bir bölüm vardır. Duvarla çevrili yapının içinden genişliği boyuna ve enine 1’er ziradır. Ortasında siyah bir taş vardır. Hz. Fatıma’nın başının düştüğü yani doğduğu yer olduğu söylenir. Bu evin ön revakının, iki duvardan birinin ortasından düz olarak karşıya uzunluğu 38 ziradır. Eni ise 7 1/4 ziradır. İki sütun arası ise 5 1/4 ziradır. Bu evin arka revakının ölçüsü ise vahiy kubbesinin duvarından karşı duvara kadar 2 ziradır. Bu uzunluğudur. Eni ise 10 ziradır.” (İbrahim Rifat Paşa, 2010, s. 140).

Şekil 3.122.: Hz. Fatımanın doğduğu Hz. Hatice'nin evinin tahmini planı (İbrahim Rifat Paşa, 2010 s.138)

Yukarıdaki çizimde numaralandırılan bölümlerle ilgili:

1. Mâbeyn
2. Koridor
3. Hz. Fâtıma'nın doğduğu yer ve Mevlîd-i Fâtıma
4. Hz. Peygamber'in odası
5. Hz. Peygamber'in namaz kıldığı, ibâdet ettiği, vahiy aldığı ve kıblenin bulunduğu oda
6. Hz. Hâtice'nin (r.a.) ticârethânesinin bulunduğu bölüm
7. Misâfirlerin ve elçilerin kabul edildiği oda

Seyyah bu evi Sultan Süleyman'ın h. 930 (m. 1523) senesinde restore ettiğini söylemiştir. Aynı zamanda evde Hz. Peygamber'in oturduğu odanın duvarına yapılmış taştan bir çıkıntı olduğunu, bu çıkıntının yerden altına bir adam oturacak kadar

yüksekte olduğunu ölçüsünün de 1 ziraya 1 zira 1 karış olduğunu aktarmıştır. Seyyah bu çıkıntıyla ilgili farklı görüşlerden de bahsetmiştir.⁵⁵

Hem dini açıdan hem de kültürel miras olarak oldukça önem arz eden bu ev 1993⁵⁶ yılında yıkılıp yerine umumi bir tuvalet inşâ edilmiştir (Şekil 3.123.).

Şekil 3.123.: Günümüzde Hz. Hatice'nin evinin yerine inşâ edilen umumi tuvaletin konumunu gösteren QR Kod

Hz. Hatice'nin Cennetü'l-Mualla kabristanında bulunan türbesi için ise Evliya Çelebi, Sultan Süleyman'ın bu türbenin üzerine h. 959 (m. 1551) senesinde büyük bir kubbe yapıp bir de vali türbedârı yerleştirdiğini söylemiştir. Seyyah, türbenin kapısının doğuya açıldığını ve bu kubbenin nurlu olup beyaz kireç ile boyalı olduğunu da aktarmıştır (Evliyâ Çelebi, IX., s. 960).

Evliya Çelebi bu büyük kubbenin iç yüzünün kenarlarında celi hat ile yazılmış şu ayetten söz etmektedir: *“Tarafımızdan kendilerine güzel akıbet takdir edilmiş olanlara gelince, işte bunlar cehennemden uzak tutulurlar.”* (Kur’ân-ı Kerîm, Enbiyâ:101) (Evliyâ Çelebi, IX., s. 960).

Şekil 3.124.: Günümüzde Cennetü'l-Mualla kabristanının konumunu gösteren QR Kod.

Eyüp Sabri Paşa türbedeki Osmanlı izlerinden bahsederken buradaki sanduka-i şerifenin sırmalı kisvesinin Kanuni Sultan Süleyman tarafından h. 950 (m. 1543)

⁵⁵ “Derler ki Peygamberimiz (s.a.s.) bu çıkıntının altına girer, Ebu Leheb'in ve Adiy b. El Hamra'nın evlerinden atılan taşlardan gizlenirdi. Fakat bu sağlam bir raviden işitilmemiştir. Bu konuda en sağlıklı haber şuna dayanır: Mekke halkı, evlerinde rafa benzer çıkıntılar yaparlar, üzerlerine sini gibi eşyalarını koyarlardı. Evde kümes hayvanı da bulunurdu. Çoğu evde böyle raflar bulunurdu. Hadice'nin evindeki çıkıntı da bu türdendir.” (Ezrakî, s:423); (İbrahim Rifat Paşa, 2010, s. 141).

⁵⁶ Necati Öztürk, *Fotoğraflarla Kutsal Topraklar Hicaz Albümü*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2010, s. 50.

yılında Evkaf-ı Hümâyûn hazinesinden aydan aya verilmek şartıyla hademe ve türbedarlar tayin edildiğini aktarmıştır.

Seyyah türbe binasını tarif ederken buranın gayet sade ve süsten uzak olduğunu, süs amacıyla 70-80 kadar devekuşu yumurtası asıldığını dile getirmiştir (Eyüp Sabri Paşa, 1301, vr. 1075).

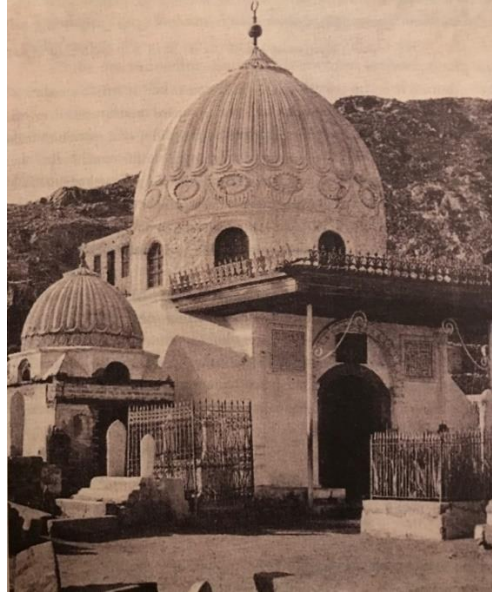
Eyüp Sabri Paşa, türbenin tamirinden de bahsetmiştir. H. 1296 (m. 1879) senesinde Harem-i Şerif müdüriyetinde olan Ahmed Efendi ahalinin talebi üzerine tamire muvaffak olduğunu aktarmıştır. Seyyahın Ahmed Efendi'den aktardığına göre: *“türbe-i mebhûsenin dîvârları gâyet kalın idi. Kubbeyi eğreltiye alıp divârları münâsib bir sahında tecdidle 1,5 arşın kadar yer kazanılmış ve mezâr-ı şerifin üzerine mevzu' sandûkayı bir mikdâr temdîdle etrâfindaki şebeke sâc ağacından olarak tecdid edilmiştir. Şebekenin etrâfın tezyîn eden oymalar o kadar zarif ve ince düşmüştür ki Fahri Dede⁵⁷ merhûma dahi havâle olursa bu kadar oyabilir idi. Kubbe-i şerifenin iç yüzü sıvaları dahi yenilenmiş ve her tarafı kemâl-i dikkat ve i'tinâ üzere kalem-kârî nakışlarla tezyîn edilmiştir.”* (Eyüp Sabri Paşa, 1301, vr. 1076).

Seyyah, türbenin giriş kapısının üzerinde bir çatısının olmadığını ve Ahmed Efendi'nin buraya da 6 arşın uzunluğunda ve 4 arşın genişliğinde bir sakıf yaptığını değinmiştir. Paşa, türbenin tamiri için 27 bin kuruş keşf olunduğunu fakat 52 bin kuruş harcandığını da aktarmıştır (Eyüp Sabri Paşa, 1301, vr. 1078).

Son olarak Hüseyin Vassaf ise Şekil 3.125.'teki fotoğrafı paylaşarak türbenin oldukça âlî bir kubbesi olduğunu, hem içinin hem dışının mâmur, müzeyyen, mukaddes bir kabir olduğunu dile getirmiştir. Sanduka üzerindeki sırmalı pûşîdesini Sultan Abdülhamid-i sâninin imâle muvaffak olduğunu aktarmıştır (Hüseyin Vassaf, 2011, s. 137, 138).

---

⁵⁷ Fahri Dede, kâğıt oyma sanatı olan katı'nın Osmanlı'daki en meşhur temsilcilerindendir.

Şekil 3.125.: Hz. Haticetü'l-Kübra'nın merkad-ı münifi (Hüseyin Vassaf, s. 137)

Hz. Haticetü'l-Kübra türbesi, Cennetü'l-Muallâ kabristanındaki her türbe ve mezar gibi yıkıma uğramış olup günümüzde düz bir alandan ibarettir (Şekil 3.126.).

Şekil 3.126.: Cennetü'l-Mualla (Fayda, 1993, s. 388)

3.3.4.4. Hükûmet Konağı (Hamidiye Kışlası)

H. 1302 (m. 1884) yılında Sultan II. Abdülhamid tarafından Osman Nuri Paşa'ya yaptırılmıştır. Konak (Şekil 3.127.) bir bodrum katı ve üzerinde bulunan iki kattan oluşmakta olup ön cephesi Mescid-i Harâm'ın batı yönündeki caddeye bakmaktadır(Şekil 3.128.). İstanbul'daki resmî binalara benzeyen yapının alt katında zaptiye ve nizamiye bölükleri konaklamakta olup üst katında ise askerî daireler ve

hükûmet daireleri bulunmaktadır. Son olarak kışla, 1 milyon kuruş masrafla dönemine göre oldukça yüksek bir meblağ ödenerek yaptırılmıştır (IRCICA, 2013, s. 116).

Şekil 3.127.: Günümüzde yıkılmış olan Hükûmet Konağı'nın bulunduğu tahmini konumu gösteren QR Kod.

Şekil 3.128.'deki fotoğrafın üzerinde, “Üst katı devair-i hükûmetle fırka-i askeriye dairelerine ve alt katı bir bölük nizamiye ve bir bölük zaptiye istiabına kifayet edecek vüsatte ve mesarif-i inşaiyesi tahsisat-ı askeriye ve mülkiyeden tesviye olunarak inşa ettirilen Hamidiye Kışla-i Hümayunu resmidir. Hitam tarihi 1302.” (IRCICA, 2013, s. 116).

Şekil 3.128.: Hamidiye Kışlası (IRCICA, Yıldız, 90877 – 89)

Yapı, geç devir Osmanlı eseri olduğu için yalnızca İbrahim Rifat Paşa'nın tek cümlelik bir bahsine rastlanmıştır.

İbrahim Rifat Paşa, Şi'bü Ciyad mevkiinden bahsederken buranın yollarının geniş ve Türk tarzı evlerinin çok olması sebebiyle Mekke'nin en güzel yeri olduğunu ve buranın mescidin batı tarafındaki Osmanlı Hükûmet Konağı durumundaki Hamidiye Divanı olduğunu dile getirmiştir (İbrahim Rifat Paşa, 2010).

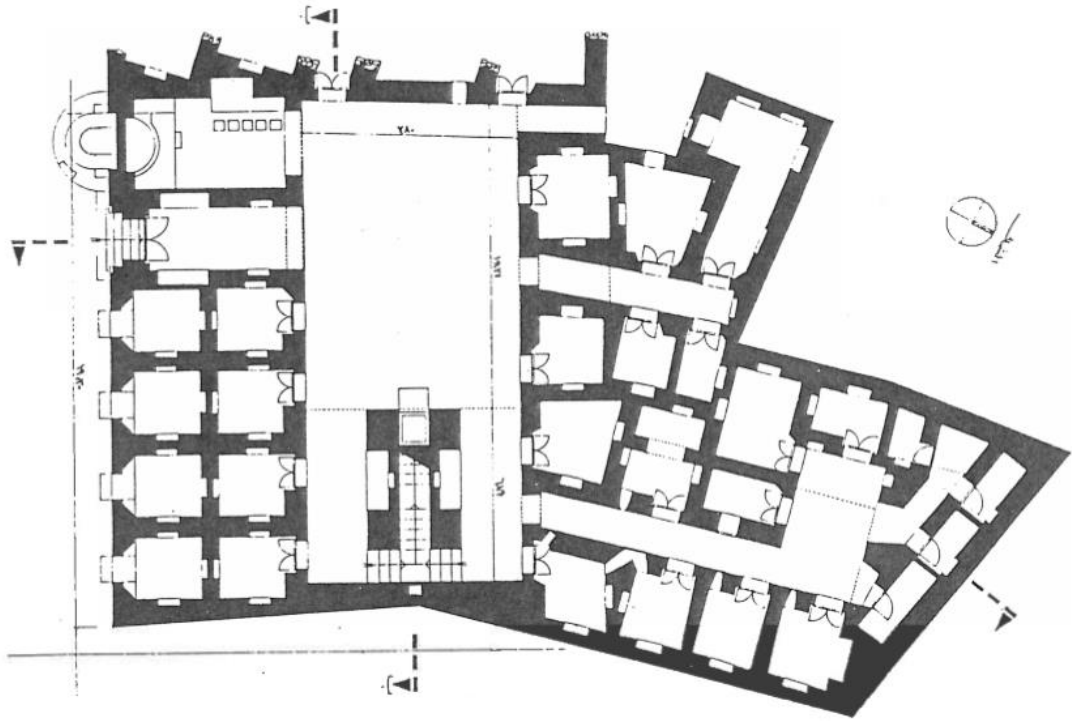
Yapının Mescid-i Harâm'a çok yakın konumda olduğundan dolayı genişletme çalışmaları ile yıkıldığı düşünülmüştür fakat net bir tarih bilgisine rastlanmamıştır.

3.3.4.5. Ribatü'l-Hayl

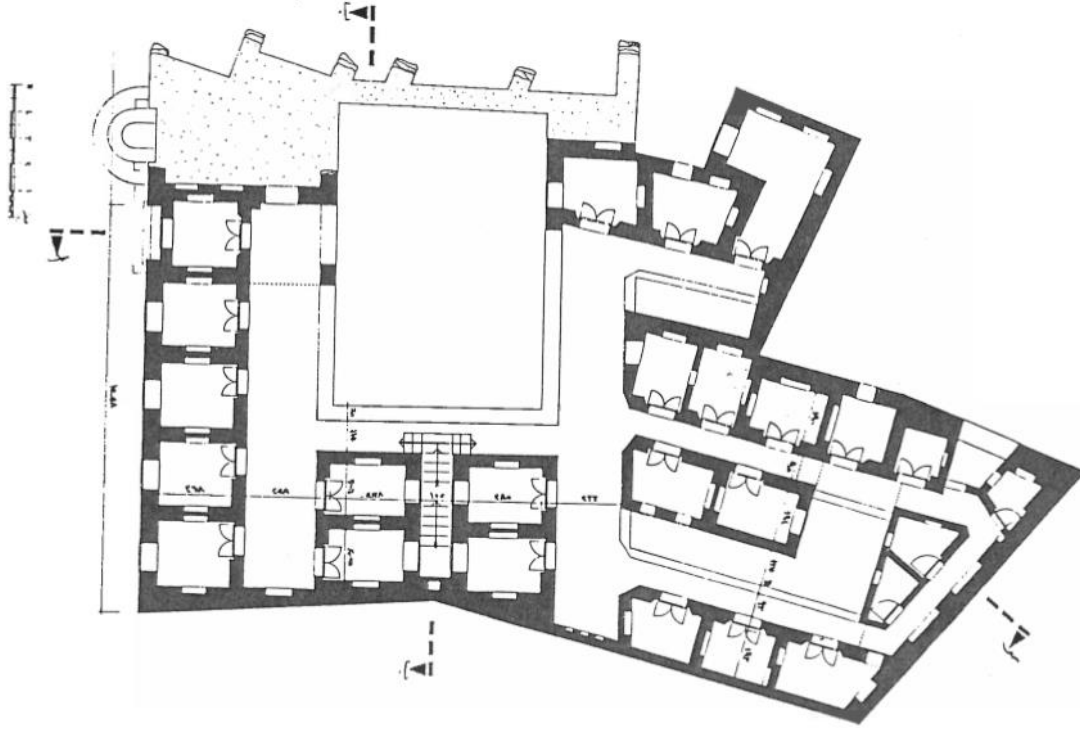
Hakkında pek fazla bilgiye ulaşılamayan ve ele alınan seyyahların da bahsetmediği bu yapı doğrudan doğruya bir Osmanlı ve bir Mîmâr Sinan eseri olduğundan dolayı çalışmaya dâhil edilmiştir.

Halk arasında Ribat-ı Hunud da denen Ribatü'l-Hayl'in önce yol genişletilmesi ile bir kısmının yok olduğu, 1980'li yıllara kadar da varlığını koruduğu fakat sonradan tamamıyla ortadan kaldırıldığı bilinmektedir (Uluengin & Uluengin, 1987).

Yapının planı incelendiğinde (Şekil 3.129.) iki katlı ve merkezî avlulu bir şemaya sahip olduğu görülmektedir. Aynı zamanda ribatın topoğrafya şartlarına uyum sağlayan yapısı da dikkat çekmektedir.

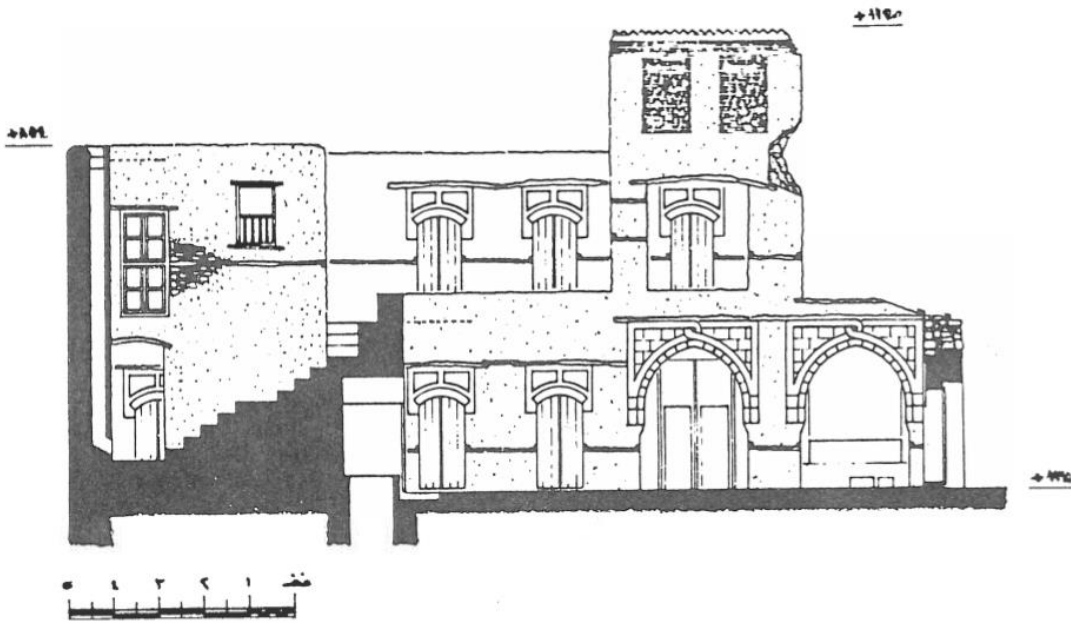

Şekil 3.129.: Ribatü'l-Hayl'in alt kat planı (Uluengin & Uluengin, 1987).

Şekil 3.130.: Ribatü'l-Hayl'ın üst kat planı (Uluengin & Uluengin, 1987)

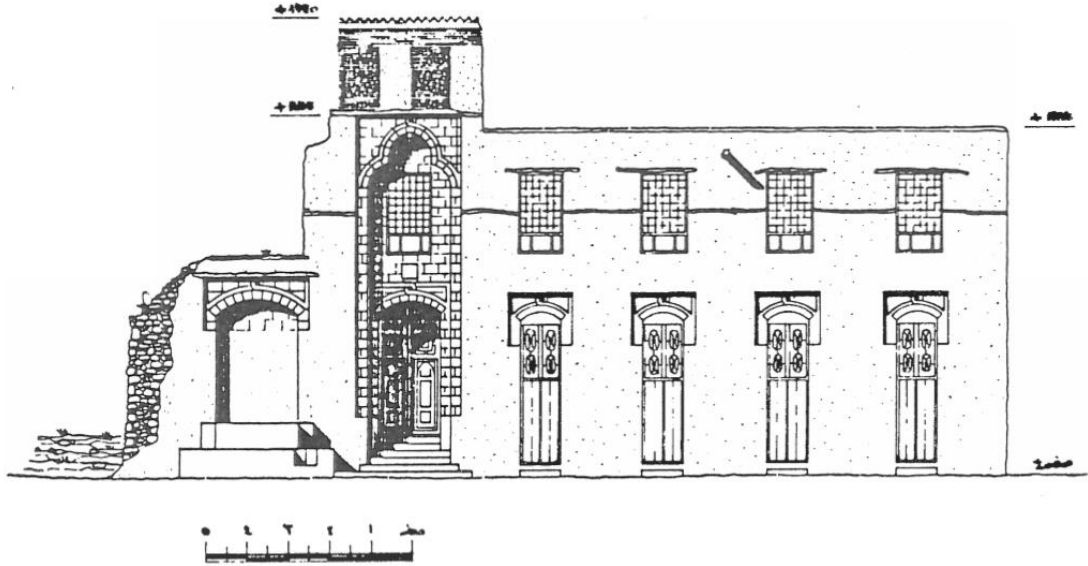
Şekil 3.131.'deki kesit resmine bakıldığında tıpkı Ecyad Kalesi'nde olduğu gibi Zengî düğümü motifi görülmektedir. Pencî kemerin hemen üzerinde yer alan motiften hareketle Suriyeli ustaların bu yapının yapım aşamasında bulunmasının muhtemel olduğu düşünülmüştür.

Şekil 3.131: Ribatü'l-Hayl'ın cephe kesiti (Uluengin & Uluengin, 1987)

Ribatın Şekil 3.132.'de görülen cephesindeki basık kemerli girişinin üç dilimli ve pencî sonlanan kemerli bir kavsarası bulunmaktadır. Bu kavsara Kuzey Afrika ve

Endülüs izleri taşımakla beraber buralardan da ustaların eserim yapımında çalışabileceği fikrini akla getirmektedir.

Şekil 3.132: Ribatü'l-Hayl'in cephe görünüşü (Uluengin & Uluengin, 1987)

عمرت به ام القرا بلد الغفور	لله ما ابها رباطا قد نشا
بخير على خان الذيرج الشكور	قد شاده الماسراغا ابن الخدا
الرب ان ابطلت ارخ الى غير	لله اوقفه و قال لمبطل
ما غنت الورقا ساحات القصور	و صلا رب على النبي و اله
قمرية سحرا بافنان الوكور ١٢٥٦	و على الصحاب و تابعيم ما شجت

Şekil 3.133.: Ribatü'l-Hayl'a ait kitâbe (Uluengin & Uluengin, 1987)

1983 yılında ribatın kapısının üzerinde Şekil 3.133.'teki kitabenin yer aldığı kaydedilmiştir. Kitâbenin tercümesi: “Maşaallah ne güzel ribât oldu. Allah'ın beldesi Mekke onunla süslendi. Bunu Allah'ın iyiliğe teşvik ettiği Hudabahş Ali Hasan oğlu Elmas yaptı. Onu Allah yolunda vakfetti ve Vakfı iptal edecek için şöyle dedi: ‘İptal edecek olursan Allah aşkına hayır yoluna bırak. Güvercin saraylarının meydanlarında şakıdıkça ve kumru seher vakti yuvalı dallarda öttükçe Allah'ın rahmeti Peygambere, Sahabelere ve Tâbilere olsun.’ 1256.⁵⁸” (Uluengin & Uluengin, 1987, s. 348).

⁵⁸ Bu tarih m. 1840 senesini vermektedir. Mîmâr Sinan'ın devri olmadığı görülmektedir fakat bu kitabe tâmir kitâbesidir.

3.3.5. Hastaneler ve Diğer Yardım Amaçlı Yapılan Yapılar

Osmanlı Devleti Mekke halkının ve Mekke'ye giden insanların refah seviyesini yükseltmek ve seyahatlerini rahat geçirmelerini sağlamak amacıyla burada birçok eser inşâ etmiştir. Bunlardan bir kısmı aşağıda başlıklar hâlinde incelenmiştir.

3.3.5.1 Misafirhâne

Sultan II. Abdülhamid tarafından hacıların dinlenmesi için yaptırılmış olan Misafirhane (Şekil 3.134.); (Şekil 3.135.) H. 1318 Zilhicce'sinde (Nisan 1901) hizmete açılmıştır (IRCICA, 2013, 126).

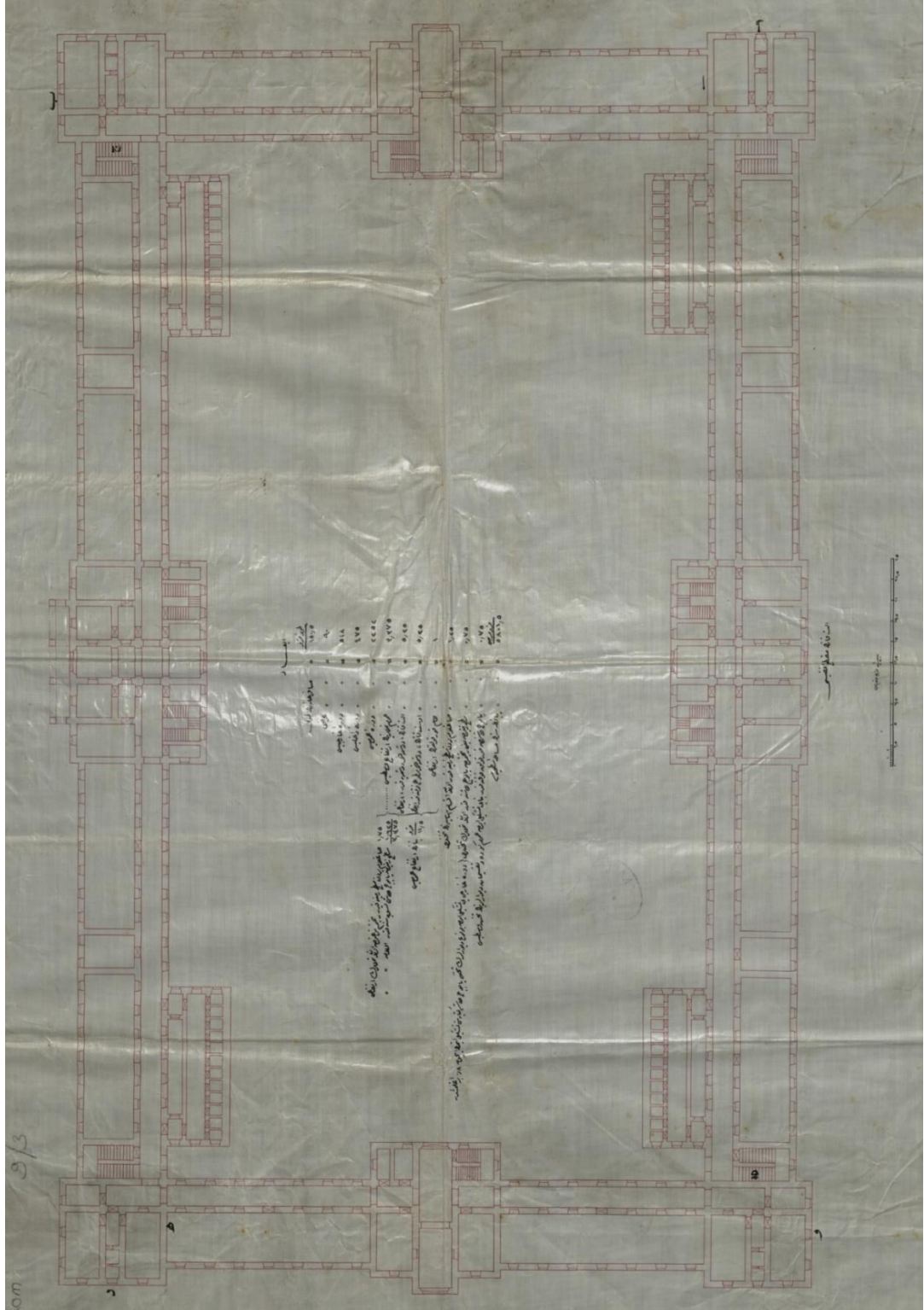
Şekil 3.134.: Misafirhâne'yi ve bulunduğu alanı gösteren fotoğraf (IRCICA Yıldız, 779-34-48)

Şekil 3.135.: Misafirhâne'nin dıştan görünüşü (IRCICA, Yıldız, 90543-5)

Teftiş-i askerî komisyon-ı âlisi âzâsı Müşir Âsâf Paşa bu misafirhanenin tesisi için göreve alınmıştır. Âsâf Paşa misafirhanenin inşâsı için sadrazama bir masraf planı çıkarmıştır. Buna göre:

Duvarların tamamen kârgîrden yapılması için 25.922 lira,
Döşemede kullanılacak hatıl demirler için 9471 lira,
Padişah'ın Mekteb-i Sanayi'de yapılmasını istediği kapı ve çerçeveler için 3380 lira
masraf ile toplamda 38.774 lira masraf çıkmıştır (Sarıyıldız, 1994, s. 130,131).

Şekil 3.136.: İ.Ü. Ktb., n. 93376.

Miralay Münir Bey'in çizdiği yukarıdaki plandan bazı detaylar:

Misafirhanenin uzunluğu (150,5 metre)

Eni (90 metre)

Dış Etrafı (518 metre)

İç Etrafı (475 metre)

Bütün Çevresi (2252 metre)

Üst katın döşemeden dam sathına kadar irtifası (5,25 metre)

Dam korkuluğunun irtifası (1 metre)

Sağlam yerden zemin sathına kadar olan esas kısımların kalınlıkları (1,25 metre)

Pabuç taşından korkuluk fevkine kadar binayı teşkil eden umûm gövde ve taksimat duvarlarının ortalama kalınlığı (0,75 metre)

Zemin sathından pabuç taşı kitabesine kadar olan temellerin kalınlığı (0,75 metre)

İbrahim Rifat Paşa Misafirhânenin açılış töreninde orada bulunmakta olup bazı önemli notlar kaydetmiştir. Buranın iki katlı, sağlam, şaşalı bir bina olduğunu, çatısının demirden yapıldığını ve bazı bölgelerinin de Frenk kiremidiyle kemerlendiğini söylemiştir. Sivasının mermer tozu karıştırılmış adı bir maddeden olduğunu fakat buna rağmen incelik bakımından mükemmel olduğunu da dile getirmiştir.

Rifat Paşa sözlerinin devamında misafirhanenin geniş bir avlusu bulunduğunu, deniz tarafının uzunluğunun 150 metre, doğu tarafının 90 metre olduğunu, ortasında da umumi bir kapı bulunduğunu ve bu kapı üzerinde altın yaldızlı bir Osmanlı armasının mevcut olduğunu aktarmıştır.⁵⁹

Seyyah aynı zamanda tüm kapı ve pencerelerin ceviz kaplama sağlam keresteden imâl edildiğini, kapı ve pencerelerin menteşe, kulp ve köşesi bakırdan mamûl olup sanatlı olduğunu, hela evlerinin de duvarlara su sızmasının engellenip kötü kokular yaymaması için odalara uzak olarak tasarlandığını zikretmiştir (Şekil 3.137.)

---

⁵⁹ İ.Ü. Ktb. 93376 numaralı keşif defterinde de geçmektedir.

Şekil 3.137.: Misafirhâne'nin üst kat koridorlarından biri (IRCICA 90543-3)

Misafirhane ile ilgili farklı bir bilgi olarak da binanın yöneticisinin, hizmetçilerinin ve aşçılarının üç yıldan beri maaş aldıklarını⁶⁰ ama içinde ne bir döşeli odanın ne de bir fakirin bulunduğunu, sultanın da bu bina(Şekil 3.138.) için 90.000 Mecidî altın harcadığını duyduğunu söylemiştir.

Şekil 3.138.: Sultan Abdülhamid Han'ın Misafirhânesi h.1325 (İbrahim Rifat Paşa) Yapının daha sonra kışlaya dönüştürüldüğü⁶¹ ve 1991'de de ortadan kaldırıldığı bilinmektedir (IRCICA, 2013, s. 126).

⁶⁰ Bu durum Sıhhiye Dairesi Tezkiresi, Yıldız Maruzat Evrakı 150/50 numaralı evrakta da geçmektedir.

⁶¹ Mekke-i Mükerrreme'de misafirhane olarak inşa edilip kışla olarak kullanılan binanın kışla için elverişli olmadığı ile ilgili arşiv belgesi için bkz. BOA., Yer: 4105 – 307847, Tarih: H-18-11-1330.

Şekil 3.139.: Misafirhanenin günümüzdeki tahmini konumunu gösteren QR Kod.

3.3.5.2. Haseki Sultan İmâreti

Haseki Sultan İmâreti Mekke’de Osmanlı Devleti’nin doğrudan doğruya inşa ettiği eserlerden biridir.

Eyüp Sabri Paşa Haseki Sultan imareti ile ilgili buranın meşhur olduğunu ve büyük bir imarethane olduğunu aynı zamanda Gureba-yı Müslimin Hastahanesi’ne yakın bir konumda bulunduğunu dile getirmiştir. Seyyah, bu imaretin vâkıfanesinin Hasekî Sultan olup, etrafında 34 kapı dükkan bulunduğunu, bu dükkanların kiralalarının Harem-i Şerif müdüriyeti tarafından alınıp ihtiyaca göre harcandığını aktarmıştır. Seyyah, Mekke’deki fukaranın her gün imarette pişirilen fodla⁶² ile etli çorbayı yiyip içerek Osmanlı’ya dua ettiklerini dile getirmiştir (Eyüp Sabri Paşa, 1301, vr. 1040).

Şekil 3.140. ve Şekil 3.141.’deki çekilen fotoğraflardan da hareketle imarethanenin 20. Yüzyılın sonlarında yıkıldığı müşahede edilmiştir.

Şekil 3.140.: Haseki Sultan İmâreti’nin yıkım aşamasından bir görüntüsü (Prof. Dr. İbrahim Numan’ın Arşivinden)

⁶² Eskiden imâretlerde fakirlere, medreselerde talebelere ve görevlilere, yeniçeri ocaklarında askerlere dağıtılan, kepekli undan yapılmış pide şeklinde yassı ekmek (Kubbealtı Lugatı)

Şekil 3.141.: Haseki Sultan İmâreti'nin yıkım aşamasından bir görüntüsü (Prof. Dr. İbrahim Numan'ın Arşivinden)

Bugün mevcut olmayan imarethanenin günümüzde konumunun Şekil 3.142.'deki konumda olduğu düşünülmüştür.

Şekil 3.142.: Yıkılmış olan Haseki Sultan İmâreti'nin günümüzde tahmini hangi konumda bulunduğunu gösteren QR Kod.

3.3.5.3. Gureba ve Fukara Hastanesi

İbrahim Rifat Paşa bu hastane ile ilgili bilgi veren tek seyyahtır. İsmi dolayısıyla Bezmi Alem Valide sultanın banisi olduğu Gureba-yı Müslimin Hastanesi ile karıştırılmaktadır.

Rifat Paşa, hastanenin Mescid-i Haram'ın doğu tarafında olduğunu(Şekil 3.143.) ve üzerindeki kitabede bildirildiğine göre h. 1086 (m. 1675) yılında Gazi Sultan IV. Mehmed zamanında yapılmış olduğunu aktarmıştır.. Bu hastaneyi 27 Zilhicce h. 1318 (16 Nisan 1901) tarihinde ziyarette bulunan seyyah, burada iki adet doktor olduğunu, birinin Servet oğlu İsmail Efendi, birinin de İsmail oğlu Osman Efendi olduğunu dile getirip hastanenin kokusundan ve pisliğinden şikayet etmiştir (İbrahim Rifat Paşa, 2010).

Şekil 3.143.: Gureba ve Fukara Hastanesi'nin günümüzdeki tahmini konumunu gösteren QR Kod.

3.3.5.4. Gurebâ-yı Müslimin Hastanesi

Bezmiâlem Vâlide Sultan'ın İstanbul'da yaptırdığı hastanelerden sonra 1850 yılında Mekke'de yapımına karar verdiği hastanedir. Hastane, Sultan'ın torunu II. Abdülhamid tarafından tamamlanmıştır (Ataseven, 1996, 202).

Şekil 3.144.: Gureba-yı Müslimin Hastanesi'nin geçmişte bulunduğu konumu gösteren QR Kod.

Eyüp Sabri Paşa, Gureba-yı Müslimin Hastanesi'nden bahsederken öncelikle bu yapının bulunduğu konumu tarif ederek buranın Ebû Süfyan'ın evinin arsasında olduğunu söylemiştir (Eyüp Sabri Paşa, 1301, vr. 1035).

Hüseyin Vassaf, Gureba-yı Müslimin Hastanesi ile ilgili olarak bu hastanenin Mekke'nin en faydalı hayır eserlerinden olduğunu ve vâkifesinin de Bezm-i Âlem Vâlide Sultan olduğunu dile getirmiştir. Seyyah, hastanenin oldukça muntazam olup burada tedavinin ücretsiz olduğunu, doktorların Türk olduğunu, her hastaya güzel muamele ettiklerini ve tüm masrafların da İstanbul'da Evkâf İdâresi tarafından karşılandığını söylemiştir.

Seyyah, hastanenin Şekil 3.145.'te ve Şekil 3.146'da görülen fotoğrafını paylaşarak *“Hastanenin şu gördüğünüz bahçesi güzeldir ve pek ferahtır. Hacılar arasında cinnet getirenlerden itibaren her türlü illet ve maraz sahibi çaresiz kimse kilitli gelir, yatırılır; tedavi edilip temizlenir. Hacıların sıhhat kazanması ve âfiyetleri için oluşturulmuş olan şu müessese pek hayırlıdır. Vâkıfanesinin mekanı cennet olsun.”* demiştir.

Seyyah Mekke-i Mükerrerme'deki sihiye teşkilatının o çevredeki hacıları ihya etmiş olduğunu fakat son zamanlarda bu mübarek yerde “Şerif hainin” kötü hal ve hareketlerinin birçok felaketi getirdiğinden bugün ne böyle bir teşkilatın kaldığını ne de İstanbul'un yardım etmesinin imkan bulduğunu anlatmıştır (Hüseyin Vassaf, 2010).

Şekil 3.145.: Gureba-yı Müslimin Hastanesi'nin bahçesi (Hüseyin Vassaf)

Şekil 3.146.: Gureba-yı Müslimin Hastanesi'nin iç görünümü (Hüseyin Vassaf)

Hastane, diğer birçok yapının başına geldiği gibi yıkıma uğramıştır ve günümüzde bulunduğu alanda umumi tuvalet yer almaktadır.

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Çalışmada ayrıntılarıyla bahsedilen Mekke'deki Osmanlı mîmârî eserleri ve tâmirinden geçen tüm eserlere bakıldığında Osmanlı Devleti'nin bu topraklara verdiği ehemmiyet açıkça ortadadır. Osmanlı sultanlarının ve özellikle hanım sultanların vakıflar ve surre yoluyla veya doğrudan Mekke için yapmış oldukları hizmetler çalışmada aktarılmaya çalışılmıştır. Giriş kısmında da hedeflendiği üzere, Mekke'deki Osmanlı eli değmiş olup seyyahların bahsettiği tüm yapılar kendi içlerinde belli bir kronoji sırasıyla aktarılıp günümüzdeki durumları hakkında yorumlamaya gidilmiştir.

Mekke'yi ziyâret etmiş seyyahların ve fotoğrafçıların bahsettikleri yapılardaki tâmir ve yenileme çalışmaları incelendiğinde Osmanlı'dan günümüze geniş çaplı değişimlerin olduğu gözlenmiştir. Buna göre metâf alanını çevreleyen revakların Osmanlı devrindeki tâmirlerinde kullanılan malzemelerin günümüz modern restorasyon ilkeleri ile bağdaştığını, fakat 21. yüzyılda yapılan tâmir ve genişletmelerin gerek yanlış malzeme kullanımından, gerekse de yapının çevreyle olan uyumu gözetilmeksizin yapılan değişimlerden kaynaklı olarak aynı yorumu yapmak mümkün olmamıştır. Bir diğer bahsedilmesi gereken husus ise anıtsal yapıların yeniden işlevlendirilmeleri ve günümüze ulaşamamış yapıların yerlerine yapılan yeni yapıların kullanım alanlarıdır. Bu durumları örneklendirmek gerekirse Gışaşiye Hamamı, Osmanlı devri boyunca hamam olarak varlığını sürdürmüş bir yapıdır fakat Suudi idâresiyle beraber banka olarak kullanılmış, sonrasında ise yıkılmıştır. Hz. Haticetü'l-Kübrâ'nın evi ise Hz. Peygamber ile Hz. Hatice'nin evliliklerinin ardından ikâmet ettikleri ev olup Osmanlı devrinde mescid olarak kullanılmış, Suudi idaresi ile birlikte ise yıkılıp yerine açık ibâdet alanları için servisler inşâ edilmiştir. Zikredilen bu hususlar 1916 yılında Mekke'nin Osmanlı idâresinden çıkışı ile beraber gerçekleşmeye başlayıp günümüzde hâlâ devam etmektedir.

Tüm bunlarla beraber Mekke için geçmişten günümüze değin genel bir kıyaslamaya gidecek olursak Mekke, Harem-i Şerif çevresinde genişleyeme başlayıp Osmanlı'nın geç devirlerine kadar son derece ölçülü ve mütevazı bir büyüme süreci göstermiştir. Osmanlı devri zamanında mîmârî eserler tâmir edilirken, tâmir için gönderilen görevliler de halk ile istişâre etmişlerdir. 20. Yüzyıl'ın sonlarına gelindiğinde bu

uygulama değişmiş, kararların devlet tarafından alındığı görülmüştür. Ortada zevkiselimini kaybetmiş bir mîmârî meydana gelmiştir. Kaybedilmiş bulunan bu mîmârî zevkiselim, ancak incelenmiş bulunan seyyahlar ve fotoğrafçıların bırakmış oldukları târifler, anlatımlar ve fotoğraflar vasıtasıyla takip edilebilmiştir. Böylece, Mekke mîmârî tarihinin Osmanlı dönemini kapsayan kısmı hakkında seyyahlar ve fotoğrafçılar üzerinden toplu bir bilgi, bilim alanına sunulmaya gayret edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

Abdüllatîf b. Abdullah b. Dehîş, “*İmâretü’l-mescidi’l-Ḥarâm ve’l-Mescidi’n-nebevî fi’l-‘ahdi’s-Su’ûdî*”, Riyad 1419/1999.

Abdülkadir Karahan, “*Nâbî*” *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 32, 2006, s. 258-260.

Abdüsselâm Ahmed Nazîf, *Dirâsât fi’l-‘imâreti’l-İslâmiyye*, Kahire 1989.

Ahmet Durak, *Osmanlı Devleti’nde Surre-i Hümayun Geleneği “18 Ekim 1656 Tarihli Mekke’ye Gönderilen Defter Örneği”*, Külliyyat Osmanlı Araştırmaları Dergisi, Sayı:4, Ocak 2018.

Ahmed Râsim, *Menâkıbu’l-İslâm*, I-II., İstanbul 1325 (1907).

Ahmet Vefa Çobanoğlu, Sultan I. Ahmed Devri’nde Kâbe’nin Tamiri, Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, Sayı:12, 1993-1994.

Ali Bey, “*Travels of Ali Bey in Morocco, Tripoli, Cyprus, Egypt, Arabia, Syria, and Turkey Between the years 1803 and 1807*”, Philadelphia Publisher, Vol II., London, 1816.

Aness Bashir Chaudhry, *Medeniyet Yâdigârları Mekke-Medîne-Tâif (1967-1984)*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2011.

A.Said Aykut, “*İbn Battûta*” *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.19., 1999, s. 361-368.

Asiye Yılmaz Yıldırım-Zeynep Süslü Berктаş, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Hac Kitabı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010, s.663-785.

Atilla Mülayim, “*Evliya Çelebi’nin Hayatı*” *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Türkiye Yazarlar Birliği, Yıl:1 Sayı: 2, Ankara, Mayıs 2011.

Azmi Özcan, “*Eyüp Sabri Paşa*” *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.12, 1995, s.8.

_____ *Belgelerle Osmanlı Devrinde Hicaz I*, Edt: Ömer Faruk Yılmaz, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2008.

Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri -II-*, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları No: 198, İstanbul, 2005.

Cengiz Kallek, “‘Burckhardt’ İslâm Ansiklopedisi”, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 6, 1992, s. 420-421.

_____, *Dersaadet’ten Haremeyn’e Surre-i Hümayun*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2008.

Dilâver Cebeci, *Evlîyâ Çelebi ve 17. Yüzyıl Osmanlı Toplumunu*, Bilge Oğuz Yayınları, İstanbul, 2009, s. 13.

Evlîyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, haz.: Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.

Eyüp Sabri Paşa, *Mir’ât-ı Mekke (1301)*, Haz.: Ömer Faruk Can, F. Zehra Can, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, c. I-II., İstanbul, 2018.

Eyüp Sabri Paşa, *Hac ve Umre Yolcularına Mekke-Medine Rehberi* “Mir’ât-ı Haremeyn”, İslâmi İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 2014.

Gabban, Muhammed b. Abdullah b. Ayz b. Avd, *Fezâilü Mekke el-Vâride fî’s-Sünne/Cem’an ve Dirase*, I, 23, I. Baskı, Dâru İbni’l-Cevzî, Cidde, 1421/2000.

Hilal Görgün, “İbrâhim Rifat Paşa” *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 21, İstanbul, 2000, s. 347,348.

_____, “İbn Battûta Seyahatnâmesi”, çev. A. Sait Aykut, cilt I-II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.

İbrahim Numan, *Dini-İçtimai Müesseselerimizin Doğuşuna ve Mîmârî Tekamülüne Mescid-i Nebevi'nin Tesirleri*, Kubbealtı İktisadi İşletmesi, 1982.

İbrahim Rifat Paşa, *Mir’atü’l-Harameyn* “Bir Generalin Hac Notları”, Ter.: Lütfullah Yavuz, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2010.

İsmail Hakkı Göksoy, “‘Snouck-Hurgronje, Christian’ İslâm Ansiklopedisi”, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 37, İstanbul, 2009.

John Lewis Burckhardt, *Travels in Arabia*, Authority Publications, Vol. I-II., London, 1829.

Ludovico di Varthema, *The travels of Ludovico di Varthema in Egypt, Syria, Arabia Deserta and Arabia Felix, in Persia, India, and Ethiopia*, Printed for the Hakluyt Society, London, 1863.

Mehmet Akkuş, *Hicaz Hâtırası Muharriri El-Hac Hüseyin Vassaf*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2011, s. 102.

Mehmet Bahadır Dördüncü, *II. Abdülhamid Yıldız Albümleri Mekke-Medine*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2006.

Mehmet Güneş, *Mukaddes Yolculuk Mekke-i Mükerrreme*, II. Cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2014.

Meraj Nawab Mirza, Abdullah Saleh Shawoosh, *The Digital Illustrated Atlas of Makkah and the Holy Environs From the 11th Century to the Present Day*, The Center of Makkah History, Makkah, 2011.

Meraj N. Mirza – Abdullah S. Shawoosh – Mohammad M. Mirza, *The Digital Illustrated Atlas of Makkah & the Holy Environs From the 11th Century to the Present*, Umm al Qura University, Makkah, 2017(H. 1438).

Mirac b. Nevâb Mirzâ, *Atlas harâit mekkesi 'l-mükerrame = أطلس خرائط مكة المكرمة*, Hey'eti'l-mesâhati'l-cuyûluciyyeti'l-semudiyye, Mekke, 2005.

Muhammed el-Emîn el-Mekkî, *Osmanlı Pâdişâhlarının Haremeyn Hizmetleri*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2008.

Mustafa Cezar, “*Mufassal Osmanlı Târihi*”, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

Mustafa Fayda, “*'Cennetü'l-Muallâ' İslâm Ansiklopedisi*”, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 7, 1993, s. 387, 388.

Mustafa Güler, “*Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (XVI. – XVII. Yüzyıllar)*”, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002.

Mustafa L. Bilge, “*'Burton' İslâm Ansiklopedisi*”, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 6, 1992, s. 462.

Mustafa Sabri Küçükaşçı, “*'Zemzem' İslâm Ansiklopedisi*”, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 44., 2013, s. 242-246.

Mücteba İlgürel, “*'Evliya Çelebi' İslâm Ansiklopedisi*”, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.11, 1995, s. 529-533.

Münâvî, *Zeynüddîn Muhammed Abdür-rauf b. Tacilarifîn b. Ali, Feyzü'l-Kadîr Şerhi'l-Câmiî'sSagîr*, I, 42, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1391/1971.

Münir Atalar, *Türklerin Kabe'ye Yaptığı Ekonomik Hizmetler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 31, 1990, 261-270.

Münir Atalar, *Türklerin Kabe'ye Yaptıkları Hizmetler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 30, 1988, 287-292.

Münir Atalar, *Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991.

Nebi Bozkurt - Mustafa Sabri Küçükaşcı, *"Mekke" İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.28, 29003, s.555.

Necati Öztürk, *Fotoğraflarla Kutsal Topraklar Hicaz Albümü*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2010.

Nehrevâlî, *el-Berku'l-Yemânî fi fethi'l-Osmânî*, s.26-27.

Nurettin Gemici, *"Richard Burton Mekke'de"*, İstem, Yıl: 12, Sayı: 24, 2014, s. 223-239.

Orhan Durgut, *Haremeyn Fotoğrafları*, TDV İSAM, İstanbul, 2008.

Ömer Faruk Aksoy, *Mekke – Medine: İslam'ın İki Kutsal Şehri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002.

Ramazan Hüseyin Biçer, *1699 yılı Mekke Surre defterleri transkripsiyonu ve değerlendirilmesi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi Tez No: 511116, 2018.

Reinhard Schulze, *"Richard Burton in Mekka"*, haz.: Christoph Bode, West meets East. Klassiker der britischen Orient-Reiseliteratur, Heidelberg 1997, 101–116.

Robert Hillenbrand, *İslâm Sanatı ve Mimarlığı*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2005.

Sadettin Ünal, *"Kâbe" İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.24, 2001.

Seyit Ali Kahraman, *Evliyâ Çelebi Hac Yolu*, Kuveyt Türk, İstanbul, 2012.

Seyfettin Yazıcı, *Mekke ve Medine'deki Mübarek Ziyaret Yerleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları;197, Ankara, 1996.

Sir Richard F. Burton, *Personal Narrative of a Pilgrimage to Mecca and Medina*, Bernhard Tauchnitz, Vol. 3, 1874.

_____ *Sultan II. Abdülhamid Albümleri ve Fahreddin Paşa (Türkkan) Koleksiyonundan Seçilmiş Osmanlı Dönemi Fotoğraflarıyla Haremeyn*, IRCICA, İstanbul, 2013.

Suraiya Faroqhi, "*Hacılar ve Sultanlar, Osmanlı Döneminde Hac (1517-1638)*", çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

Ş. Tufan Buzpınar, "*Surre*" *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 37, İstanbul, 2009.

Şair Nâbî, *Hicâz Seyahatnâmesi (Tuhfetü'l-Harameyn)*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1996.

Şemseddîn Sâmi, *Kamûs-ı Türkî*, İstanbul, 1314.

Tahsin Öz, "*Kâbe'nin Tamirleri*", *Arkitekt Dergisi*, Cilt: 1947 Sayı: 1947-05-06 (185-186).

Talha Uğurluel, *Peygamber Efendimizin İzinde Mekke-Medine*, Işık Yayınları, İstanbul, 2007.

Turgut Cansever, *İslâm'da Şehir ve Mimari*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.

Yusuf Özbek, *Mekke, Medine ve Hicaz Rehberi*, Ocak Yayıncılık, İstanbul, 2004.

Zerkeşî, *İ'lâmü's-sâcid bi-aḥkâmi'l-mesâcid* (nşr. Eymen Sâlih Şa'bân), Beyrut 1995.

KAYNAKÇA

Kur'ân-ı Kerîm

Riyâzü's-Sâlihîn

ABDÜLLATÎF B. ABDULLAH B. DEHÎŞ, (1419/1999), “*İmâretü'l-mescidi'l-Harâm ve'l-Mescidi'n-nebevî fi'l-'ahdi's-Su'ûdî*”, Riyad.

ABDÜSSELÂM A. NAZÎF, (1989), “*Dirâsât fi'l-'imâreti'l-İslâmiyye*”, Kahire.

AHMED RÂSİM, (1325/1907), *Menâkıbu'l-İslâm*, I-II., İstanbul.

AKKUŞ, M., (2011), *Hicaz Hâturası Muharriri El-Hac Hüseyin Vassaf*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul.

AKSOY, Ö. F.,(2006), *Mekke – Medine: İslam'ın İki Kutsal Şehri*, Kaynak Yayınları, İstanbul.

ALİ BEY,(1816), *Travels of Ali Bey in Morocco, Tripoli, Cyprus, Egypt, Arabia, Syria, and Turkey Between the years 1803 and 1807*, Philadelphia Publications, Vol. I-II., London.

ATALAR, M.,(1991), *Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.

ATASEVEN, A., “*Gureba Hastahanesi*” *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.14.

AYKUT, A.S.,(1999), “*İbn Battûta*” *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.19.

AYDENİZ, T., (2010), *Osmanlı Devleti'nde Mekke'nin Yönetimi (1517-1617)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi, Tez No: 277527, İstanbul.

BALTACI, C., (2005), *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri -II-*, İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları No: 198, İstanbul.

_____ (2008), *Belgelerle Osmanlı Devrinde Hicaz I*, Edt: Ömer Faruk Yılmaz, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul.

- BİLGE, M.L., (1992), “*Burton*” *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.6.
- BOZKURT, N., - KÜÇÜKAŞÇI, M.S., (2003), “*Mekke*” *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.28.
- BURCKHARDT, J. L.,(1829), *Travels in Arabia*, Authority Publications, Vol. I-II., London.
- BURTON, S. R. F., (1874), *Personal Narrative of a Pilgrimage to Mecca and Medina*, Bernhard Tauchnitz, Vol. 3.
- BUZPINAR, Ş.T., (2009), “*Surre*” *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 37, İstanbul.
- _____ (2000), “*İbn Battûta Seyahatnâmesi*”, çev. A. Sait Aykut, cilt I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- CEBECİ, D., (2009), *Evliyâ Çelebi ve 17. Yüzyıl Osmanlı Toplumunu*, Bilge Oğuz Yayınları, İstanbul.
- CEZAR, M., (2011), *Mufassal Osmanlı Târihi*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- CHAUDHRY, A. B., (2011), *Medeniyet Yâdigârları Mekke-Medîne-Tâif (1967-1984)*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul.
- ÇOBANOĞLU, A. V., (1993-1994), *Sultan I. Ahmed Devri'nde Kâbe'nin Tamiri*, Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, Sayı:12.
- _____,(2008), *Dersaadet'ten Haremeyn'e Surre-i Hümayun*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul.
- _____,(1878), “*'Domingo Badia y Leblich' Encyclopædia Britannica*”, 3 (9th ed.), Charles Scribner's Sons, New York.
- DÖRDÜNCÜ, M. B., (2006), *II. Abdülhamid Yıldız Albümleri Mekke-Medine*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul.
- DURGUT, O., (2008), *Haremeyn Fotoğrafları*, TDV İSAM, İstanbul.

- EVLYYA ÇELEBİ, (2011), *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, haz.: Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- EYÜP SABRİ PAŞA, (2014), *Hac ve Umre Yolcularına Mekke-Medine Rehberi "Mir'ât-ı Haremeyn"*, İslâmi İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul.
- EYÜP SABRİ PAŞA,(2018), *Mir'ât-ı Mekke (1301)*, Haz.: Ömer Faruk Can, F. Zehra Can, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, c. I-II., İstanbul.
- GEMİCİ, N., (2014), "*Richard Burton Mekke'de*" *İstem*, Yıl: 12, Sayı: 24.
- GÖKSOY, İ. H.,(2009), "'*Snouck-Hurgronje, Christian*' *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 37, İstanbul.
- GÖRGÜN, H.,(2000), "*İbrâhim Rifat Paşa*" *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 21, İstanbul.
- GÜLER, M., (2002), *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (XVI. – XVII. Yüzyıllar)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul.
- GÜNEŞ, M., (2014), *Mukaddes Yolculuk Mekke-i Mükerrreme*, II. Cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- İBRAHİM RİFAT PAŞA,(2010), *Mir'atü'l-Haremeyn "Bir Generalin Hac Notları*, Ter.: Lütfullah Yavuz, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul.
- İLGÜREL, M., (1995), "*Evliya Çelebi*" *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.11.
- KAHRAMAN, S. A., (2012), *Evliyâ Çelebi Hac Yolu*, Kuveyt Türk, İstanbul.
- KALLEK, C., (1992), "'*Burckhardt*' *İslâm Ansiklopedisi*", Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 6.
- KARAHAN, A., (2006), "Nâbî" *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 32.
- KÜÇÜKAŞÇI, M.S., (2013), "*Zemzem*" *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 44.
- LEBLICH, D. B., (1970), *Travels of Ali Bey, England by Gregg International Publishers, from the 1816 Edition.*

- MİRZÂ, M. B. Nevâb,(2005), *Atlas harâit mekketi 'l-mükerrame = أطلس خرائط مكة المكرمة*, Hey'eti'l-mesâhati'l-cuyûluciyyeti'l-semudiyye, Mekke.
- MİRZA M. N., SHAWOOSH A.,S.,(2011), *The Digital Illustrated Atlas of Makkah and the Holy Environs From the 11th Century to the Present Day*, The Center of Makkah History, Makkah.
- MİRZA M. N., SHAWOOSH A.,S., MİRZA M. M.,(2017, h. 1438), *The Digital Illustrated Atlas of Makkah & the Holy Environs From the 11th Century to the Present*, Umm al Qura University, Makkah.
- MUHAMMED EL-EMÎN EL-MEKKÎ, (2008), *Osmanlı Pâdişâhlarının Haremeyn Hizmetleri*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul.
- NUMAN, İ.,(1982), *Dini-İçtimai Müesseselerimizin Doğuşuna ve Mîmârî Tekamülüne Mescid-i Nebevi'nin Tesirleri*, Kubbealtı İktisadi İşletmesi, İstanbul.
- ÖZBEK, Y., (2004), *Mekke, Medine ve Hicaz Rehberi*, Ocak Yayıncılık, İstanbul.
- ÖZCAN, A., (1995), “Eyüp Sabri Paşa” *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.12.
- ÖZTÜRK, N.,(2010), *Fotoğraflarla Kutsal Topraklar Hicaz Albümü*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara.
- _____ (2013), *Sultan II. Abdülhamid Albümleri ve Fahreddin Paşa (Türkkan) Koleksiyonundan Seçilmiş Osmanlı Dönemi Fotoğraflarıyla Haremeyn*, IRCICA, İstanbul.
- SARIYILDIZ, G.,(1994), *II. Abdülhamid'in Fakir Hacılar İçin Mekke'de İnşa Ettirdiği Misafîrhane*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, sayı: 14.
- SÂÎ MUSTAFA ÇELEBİ,(2003), *Yapılar Kitabı Tezkiretü'l-Bünyan ve Tezkiretü'l-Ebniye*, K Kitaplığı, İstanbul.
- ŞEKER, D. A.,(2004), “'Mescid-i Nemire' *İslâm Ansiklopedisi*”, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 29, İstanbul.
- ŞEMSEDDÎN SÂMÎ,(1314), *Kamûs-ı Türkî*, İstanbul.

- ULUENGİN N., ULUENGİN B.,(1988), “‘Mimar Sinan’ın Mekke ve Medine’deki Eserleri’ Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı”, Haz.: Zeki Sönmez, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- ÜNAL, S.,(2001),“Kâbe” İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.24.
- VARTHEMA, L. D.,(1863), *The travels of Ludovico di Varthema in Egypt, Syria, Arabia Deserta and Arabia Felix, in Persia, India, and Ethiopia*, Printed for the Hakluyt Society, London.
- YAZICI, S., (1996), *Mekke ve Medine’deki Mübarek Ziyaret Yerleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları;197, Ankara.
- YUSUF NÂBÎ,(1996), *Hicaz Seyahatnamesi*, Ter.: Seyfettin Ünlü, Timaş Yayınları.
- YILDIRIM, A.Y.,-BERKTAŞ, Z.S., (2010), *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Hac Kitabı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- ZERKEŞÎ, (1995), “*İ’lâmü’s-sâcid bi-ahkâmi’l-mesâcid (nşr. Eymen Sâlih Şa ‘bân)*”, Beyrut.

Elektronik Kaynaklar

aaalturki.kau.edu.sa

anaween.com

britishmuseum.org

fmisr.com

foldvaribooks.com

gallica.bnf.fr

google.com/maps

hacvemikat.blogspot.com

ihvan.com

ilmfeed.com

islamveihsan.com

karekodonline.com

mfa.gov.tr

nationalgeographic.com

ntv.com

ottoman.mfa.gov.tr

sauditour.info

theguardian.com

turkiyegazetesi.com.tr

dwd.de

qdl.qa

kuran.diyenet.gov.tr